



Skove og skovbrug på Falster 1652-1685

Fritzbøger, Bo

Publication date:
1989

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Fritzbøger, B. (1989). *Skove og skovbrug på Falster 1652-1685*. Landbohistorisk Selskab.

Skove og skovbrug på Falster 1652-1685

Bo Fritzbøger

Udgivet af
Landbohistorisk Selskab
1989

»Skove og skovbrug på Falster 1652-1685«,
1. udgave, 1. oplag 1989
Landbohistorisk Selskab

© 1989 by Bo Fritzboeger
og Landbohistorisk Selskab
Bogen er trykt hos AiO Tryk as, Odense
Printed in Denmark 1989

Fotokopiering fra denne bog er *kun* tilladt
i overensstemmelse med overenskomst
mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan.

ISBN 87-7526-085-5

Forsidebilledet

Udsnit af gyldenlædertapet fra slutningen af 1600-tallet
på Glyksborg slot ved Flensborg.

INDHOLDSFORTEGNELSE.

FORORD.....	1
1. INDLEDNING.....	3
2. FALSTERS LANDBRUGSSTRUKTUR OG HISTORIE 1652-85.....	10
Naturgrundlaget.....	10
Administrationen.....	11
Ejendoms- og bebyggelsesstrukturen.....	14
Hovedgårdsdriften.....	17
Militsen.....	20
Agerbruget.....	21
Den animalske produktion.....	26
Landgilde og hoveri.....	29
Ødegårde og forarmelse.....	31
3. NATURGRUNDLAGET: FALSTERS SKOVE I DET 17. ÅRHUNDREDE.....	41
Ager, eng og skov: landskabet før Landboreformerne.....	41
Grundlaget for en rekonstruktion af Falsters skovbevoksning.....	43
Kort og skriftlige kilder.....	43
Rekonstruktionens principper.....	44
Forsvundne skove - nogle eksempler.....	51
Skovnavnene.....	56
Skovenes størrelse.....	57
Skovenes geografiske placering og spredning.....	67
Skov og skyldsætning.....	69
De enkelte persiller.....	70
Skov og slette.....	74
Vegetationen.....	77
Skovenes almene tilstand.....	79
4. SKOVBRUGETS JURIDISK-ADMINISTRATIVE RAMMER.....	92
Skovudskiftningen.....	92
Den falsterske ejendomsstruktur og skovene.....	95
Skovbrugets lovgrundlag.....	98
1652-1670.....	99
Skovforordningen 1670.....	101
Skovforordningen 1680.....	106
Christian Vs Danske Lov 1683.....	107
Forordninger med særlig gyldighed for livgedinget 1671-85.....	108
Skovembedsmænd og -betjente og den daglige forvaltning.....	109
Vildtmesteren.....	109
Skovridere.....	110
Skovfogeder og skovløbere.....	112
5. DET LOVLIGE SKOVBRUG.....	117
Vedproduktionen.....	117
Brændsel.....	117
Bygningstømmer.....	134

Andet gavntømmer.....	148
Ung skovs "opelskning".....	151
Overskovdriftens principper.....	156
Underskovens produkter.....	159
Stævningsdriften.....	159
Båndstager.....	161
Gærdsel.....	161
Ærtevænger.....	164
Nøddeplukning.....	166
Svin på olden.....	169
Oldenmængden.....	169
Indbrændingen.....	173
Oldengælden.....	183
Svineholdet.....	185
Skovgræsningen.....	189
Vildt og jagt.....	198
6. DET ULOVLIGE SKOVBRUG.....	206
Skoven som fristed.....	206
Krybskytteri.....	207
Skovtyveri.....	211
Karakteristik af skovtyveriet.....	212
Myndighedernes forholdsregler.....	219
Stævning, dom og straf.....	222
7. AFSLUTNING.....	230
NOTER.....	237
FORTEGNELSE OVER FALSTERS SKOVE 1652-1685.....	245
GRUNDTABELLER.....	262
FORKORTELSER.....	289
KILDEFORTEGNELSE.....	290
LITTERATURFORTEGNELSE.....	293
PERSONNAVNREGISTER.....	304
STEDNAVNREGISTER.....	308

FORORD.

Udforskningen af skovenes og skovbrugets historie har i forbløffende ringe grad beskæftiget danske faghistorikere, og selvom land- og skovbrug før Landboreformerne var to sider af samme sag, har end ikke den rige landbohistoriske tradition i nævneværdigt omfang behandlet disse centrale emner. Situationen er derfor idag ikke meget forskellig fra den, skovbrugsprofessoren ved Landbohøjskolen Adolph Oppermann (1861-1931) karakteriserede for 70 år siden: "*Gennemgaaende er Skovbrugets Historie og Statistik her til Lands mere studeret af Forstmænd end af Historikere og Statistikere. Man mærker, at Danmark er fattigt paa Skov, at Landbruget er vort vigtigste Jordbrug, og at Skovbruget ikke hører til de Næringsveje, som Almenheden forlanger at faa Oplysning om*" (1917-18, s. 103).

Dansk skovhistorie har derfor først og fremmest gjort sig gældende som hjælpedisciplin ved uddannelsen af forstkandidater. Den har derfor for det første båret præg af det moderne forstvidenskabelige værdisæt, der er udsprunget af den Gram-Langenske forstordning og skovudskiftningsbevægelsens opgør med fællesskabstidens "irrationelle" skovbrug". De indre økonomiske og økologiske sammenhænge i dette er derved ofte blevet overset. For det andet er udgivne, normative kilder oftere lagt til grund for skovhistoriske undersøgelser end det i rigt mål bevarede utrykte aktmateriale vedrørende skovenes drift. Herved har statsmagtens partsindlæg fået en fremtrædende plads i forsøgene på at forklare udviklingen. Endelig ses for det tredje det ældre skovbrug sjældent i tilstrækkeligt omfang beskrevet som det, det var: nemlig en integreret del af den almindelige landbrugsproduktion. Det skal derfor være mit ambitiøse mål - omend for et stærkt begrænset åremål og geografisk område - at betragte skovens og skovbrugets historie i et landbohistorisk perspektiv.

Bogen er en omarbejdet udgave af mit konferensspeciale i historie ved Københavns Universitet, bedømt oktober 1987. Til arbejdet med specialet modtog jeg i 1986 Carlsbergfondets Scholarstipendium, for hvilket jeg har grund til at udtrykke min tak. Skov- og Naturstyrelsen, Storstrøms Amt, Det

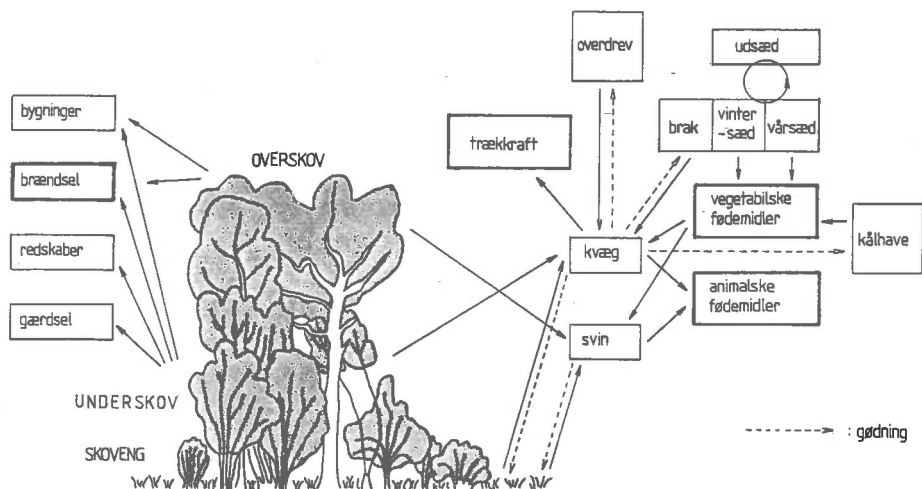
Classenske Fideikommis Landbohistorisk Støttekreds og Landbohistorisk Selskab skal ligeledes have tak for at have muliggjort udgivelsen, og for derved forhåbentlig at bidrage til en intensivering af den nødvendige dialog mellem forstkandidater og historikere.

Jeg er endvidere en række enkeltpersoner tak skyldig for mange former for hjælp og opmuntring, men kan umuligt nævne dem alle her. En enkelt undtagelse må dog gøres. Det faste holdepunkt i min læretid ved Københavns Universitet, min vejleder universitetslektor Karl-Erik Frandsen, skal have tak for et utrætteligt engagement rækkende fra manuduktion i metoder, hvorved man "resetter" en RC-Partner, til lærde diskussioner om "fulde svin".

1. INDLEDNING.

Udnyttelsen af skovens ressourcer har gennem historien antaget talrige former, men det var et gennemgående træk ved tiden før den moderne forstvidenskabers gennembrud i det 18. århundrede, at ikke én men mange forskellige ressourcer var skovbrugets mål. Derfor kan man ikke bedømme ældre tiders skovbrug ved ensidigt at betragte det, som idag fremstår som skovbrugets egentlige væsen: vedproduktionen.

Skoven gav føde til dyr og mennesker, den gav varme, og den gav materialer til fremstilling af utallige genstande, der var nødvendige for markernes dyrkning og livets ophold. Dermed var skovbruget ikke alene økonomisk men også økologisk sammenvævet med landbruget, og enhver ændring i det ene fik umiddelbart følger for det andet.



1. De vigtigste energistrømme i det førindustrielle landbosamfund. Som både energi- og råstofleverandør spillede skoven en fremtrædende rolle.

Juridisk opdelt skovherligheden siden middelalderen i tre lag så at sige: overskoven bestående af træarterne eg, bøg og ask (uanset størrelse), underskoven, der udgjordes af de øvrige vedplanter - store som små, og endelig græsningen mellem de ofte spredtstående træer. Fra overskovens træer

fik man ikke alene brændsel og gavntømmer. Store svineflokkene blev hvert efterår indbrændt - dvs. brændemærket før de blev sluppet løs - på skovene, hvor de mæskede sig med egens og bøgens frugter. Og den ofte lysåbne og græsbevoksede skovbund spillede de fleste steder en central rolle som græsningsareal for kvæget.

Underskoven gav ved til fremstilling af en lang række husgeråd samt brændsel, og ved afbrænding af forskellige former for bark udvandt man en række kemikalier (blandt andet potaske) af stor betydning, ligesom lindebarken efter opblødning bankedes til bast. I dele af landet - ikke mindst de nord-sjællandske skovområder nær hovedstadens umættelige brændselsmarked - var endvidere kulsvidning af stor betydning. Underskoven var dog især knyttet til husdyrholdet, idet 5-6 årig opvækst var fortrinlig egnet som hegnsmateriale (gærdsel og staver). Endelig benyttedes løv og kviste formentlig et stykke ind i det 17. århundrede som "løvhø": foder til husdyrene.

Fra middelalderens store rydningsbevægelser i det 10. - 13. århundrede, der førte til agerlandets voldsomme vækst på blandt andet skovenes bekostning, og frem til det 17. århundrede oplevede Danmark som Europa iøvrigt en generel reduktion af skovarealet. Samtidig med - og som en naturlig følge af - denne tiltagende knaphed underkastedes adgangen til skovudnyttelsen i stigende grad myndighedernes kontrol. Fra at være et frit gode for alle blev skovbruget således mere og mere reguleret, og det er med dette regulerede bondeskovbrug, vi i det følgende skal beskæftige os.

Den statslige regulerings to væsentligste elementer var påbudene om *udskiftning* og *udvisning*. I 1551 nedlagdes således for første gang forbud mod at hugge i "uskiftet skov" (Grøn 1955, s. 48). Formålet med dette forbud, der i de følgende år gentoges ofte, var at forhindre, at adelige godsejere eller bønder forhuggede fælles skove, hvori også kronen havde del. For at enhver således skulle kunne afgøre, hvad der var hvis, skulle skovene herefter rebes og lodskiftes, som var det agerjord, før hugst måtte finde sted. Denne udskiftning (der ikke må forveksles med skovudskiftningen i 1700-tallets anden halvdel, hvorved græsnings-, olden og vedrettigheder til en skov samledes hos en ejer) gennemførtes formentlig ikke mindst i forbindelse med de talrige kongelige mageskifter i slutningen af 1500-tallet, og må i store træk antages at være afsluttet omkring 1620.

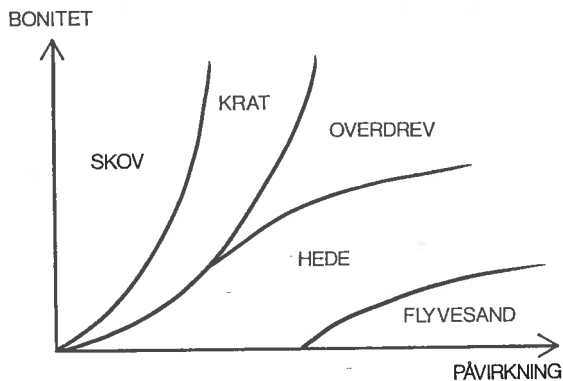
Hvor udskiftningslovgivningen primært var rettet mod de adelige skovejere, kom især bønderne til at mærke påbudet om udvisning. Mens udnyttelsen af den skovjord, som hørte til deres fæstede gård, således endnu i det 16. århundrede som hovedregel foregik forholdsvis frit, førte kongemagtens angst for træmangel i det 17. til, at de skulle søge om tilladelse, hver eneste gang de ville hente et stykke træ fra overskoven. Det skulle udvises dem. Med dette udvisningspåbud blev hele landbosamfundets vedforbrug underlagt en ydre styring, der i sig selv kunne forårsage træmangel i det i forvejen kriseramte landbrug.

Med vigende skove og øget opmærksomhed på disses værdi fulgte fra det 16. til det 18. århundrede talrige bekymrede udsagn om skovenes tilstand. Som en konsekvens af den ringe faghistoriske interesse for emnet, spiller disse tendentiøse, normative udsagn imidlertid en meget dominerende rolle i den skovhistoriske litteratur, idet behandlingen af emnet alene har været overladt til en forstfaglig tradition med dybe rødder i oplysningstidens ofte snævertsynede opgør med "det traditionelle bondesamfund". Den generelle bedømmelse af de danske skoves miserable tilstand i ældre tid er således stærkt præget af moderne skovbrugs resultater, men det er af indlysende grunde ikke rimeligt ensidigt at vurdere det 17. århundredes bondeskovbrug udfra moderne tilvækst-fremmende dyrkningsprincipper, netop fordi dets sigte var så meget bredere end nutidens.

Det 16. - 18. århundrede er blandt andet af disse grunde kommet til at betegne kriseperioden par excellence i danske skoves historie. For det første har der imidlertid formentlig været store geografiske forskelle i denne krises realitet. Naturgeografien har således haft en afgørende betydning for, hvilke følger en ydre påvirkning fik for en skovbevoksnings skæbne (Vaupell 1862, s. 405 ff og Klindt-Jensen s. 416). For det andet må man skelne mellem "skovkrise" og træmangel. For nok er især bøndernes træmangel uimodsigelig, men den kan have haft andre grunde end mangel på skov - for eksempel som nævnt myndighedernes tiltagende restriktioner.

For at kortlægge skovkrisens omfang og forløb ville det være nødvendigt for store geografiske områder at foretage sammenlignende undersøgelser af skovvegetationen i et langt tidsperspektiv. Sådanne undersøgelser mangler endnu i beklagelig grad for Danmarks vedkommende, men skal ikke foretages her ¹.

Istedet skal vi tage udgangspunkt i den *skovbrukskrise*, som 1600-tallets bønder under alle omstændigheder kom til at opleve - skovkrise eller ej. For med tiltagende regulering af skovbruget blev landbefolkningen afskåret fra en central del af den natur, der var produktionens og dermed livets grundlag. Denne skovbrukskrise kom først og fremmest til udtryk som en *konflikt* - nemlig en konflikt om det skovbrug, der lå udenfor myndighedernes kontrol, og som de derfor stemplede som "ulovligt".



2. Forholdet i grove træk mellem bonitetens og de ydre påvirkningers betydning for ændringer i kulturlandskabets udseende. Efter Klindt-Jensen 1986, s. 416.

På denne baggrund er det undersøgelsens sigte, at belyse på hvilke måder skovbruget indgik i det 17. århundredes landbrugsproduktion, og hvilke sammenhænge der kan spores mellem bøndernes træangel, den politisk-juridiske regulering af skovbruget og den samfundskrise, der iøvrigt manifesterede sig i perioden.

Som undersøgelsesområde er udvalgt Falster i perioden 1652-85, hvilket er sket snarere ud fra kildemæssige end reelle kriterier. Falster bestod nemlig i denne periode næsten udelukkende af krongods, og undersøgelsen kan således stort set forbigå andre ejere, efter hvem overleveret kildemateriale er betydelig mere sparsomt. Endvidere pantsattes øen i 1661 sammen med Lolland til Frederik III's dronning Sophie Amalie, som i 1671 overtog den som livgeding (enkegods). I hele perioden 1661-85 var Nykøbing amt således administrativt udskilt fra det øvrige rige, hvilket blandt andet har forårsaget, at det bevarede kildemateriale er væsentligt mere samlet, end det ellers ville være tilfældet. Hertil kommer, at bevaringsgraden på en række felter

er højere end i andre amter. Endelig er perioden 1652-61, da Falster var et almindeligt regnskabslen under kronen, medtaget for at gøre det muligt at vurdere Karl-Gustav-krigenes (1657-60) følger for kriseforløbet.

Idet jeg har valgt et så begrænset undersøgelsesområde, må mine konklusioner naturligvis også få en begrænset rækkevidde. Men eftersom den hjemlige skovhistoriske forskningstradition er så svag, som tilfældet er, har undersøgelsens væsentligste mål ikke været at besvare, men at stille spørgsmål. Jeg håber således ved at søge svar, der særlig gælder for det falsterske livgeding, at bidrage til at formulere spørgsmål til udforskningen af det 17. århundredes danske skovbrug generelt.

Holger Hjelholts stofmættede, men udelukkende bredt beskrivende, fremstilling af Falsters historie har været et fortræffeligt hjælpemiddel, og det har endvidere spillet en stor rolle, at øens generelle bebyggelseshistorie er så veludforsket som tilfældet er (ikke mindst af Falstergruppen under det Nordiske Ødegårdsprojekt, til hvis upublicerede manuskript jeg har haft adgang = Falsterundersøgelsen).

Kildematerialet, som ligger til grund for undersøgelsen, er altovervejende utrykt, og består af blandt andet regnskaber, korrespondancer, synsforretninger og retsreferater. Det hidrører i det væsentlige fra en række arkivfonds centreret omkring dels den centrale statslige godsforvaltning i Rentekammeret og dels fra 1661 omkring Sophie Amalie og hendes private embedsapparat².

Den skriftlige kildeproduktions placering i et samfund bør påkalde sig den allerstørste bevågenhed, idet jo en kildes udsagnsværdi altid vil være betinget af dens funktion i samtiden. For det 17. århundredes danske, som for mange andre stort set analfabetiske samfund, gælder det, at i store træk kun overklassen har efterladt sig skriftlige kilder. Det begrænser stærkt, hvilke dele af samfundshelheden sådanne kilder berører, og forlener dem ofte samtidig dem med en særlig "overklasse-tendens". Vi er altså på grund af dette monopol på produktion af skriftlige overleveringer på forhånd udelukket fra at erhverve viden om store dele af samfundslivet.

I den foreliggende undersøgelse slår dette forhold et par steder særlig tydeligt igennem. Det er således stort set kun de dele af skovbruget, som af fiskale eller andre grunde havde kongemagten/godsejeren som interessant, der afspejles i kildematerialet, og for bønderne helt centrale brugsmåder som produktionen af staver og ris til gærder samt den antagelig udbredte skovgræsning optræder yderst sparsomt. Et misforhold mellem vægtingen i den skriftlige fremstilling og forskellige brugsmåders relative historiske betydning er derfor uundgåeligt.

Et andet problem er kildernes almene troværdighed. Nok var 1600-tallet imidlertid rigt på politisk fremkaldte afsløringer af regnskabsfusk på højt plan, men man får det almindelige indtryk, at kameralt materiale normalt underkastedes nidkær revision (jvf. også antegnellesbilagene), og der er næppe grund til nogen generel mistillid til denne del af kildematerialet. Anderledes forholder det sig med brevstoffet. Disse aktstykker er som navnet siger skabt med det formål at fremkalde en handling hos modtageren, men i hvilket omfang det er sket, kan vi af gode grunde ikke umiddelbart aflæse. Imidlertid gør regnskaberne store detaljerigdom samt det forhold, at de fleste embedshandlinger havde et økonomisk aspekt, det muligt at følge de i denne sammenhæng relevante ordrer og formaninger i deres realisering som den afspejles i regnskaberne.

Mine vurderinger af det falsterske samfunds grundlæggende vilkår samt skovbrugets rolle for disse er i stor udstrækning baseret på det overleverede materiale fra kommissionerne 1683 og 1685. Det tager udgangspunkt i bøndernes næsten monotone beklagelser, men bygger derudover på meget grundige kommissionsarbejder, som blandt andet indbefattede syn og skøn over situationen i langt de fleste af øens bebyggelser. Kommissærerne var i begge tilfælde kyndige kongelige embedsmænd, og jeg ser ingen grund til at betvivle resultaterne af deres undersøgelser. Tværtimod må relationernes og bilagsmaterialets kildeværdi i enhver henseende vurderes højt.



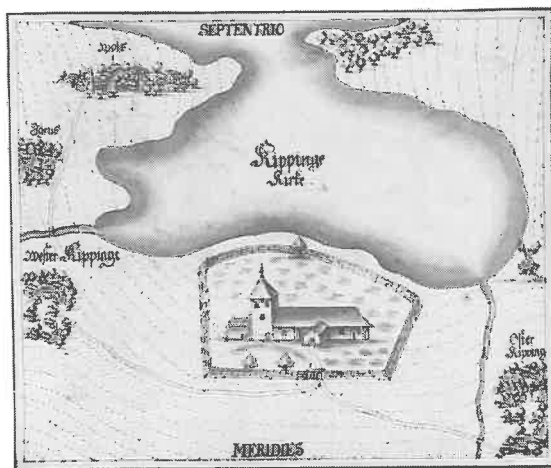
3. Sophie Amalie med hofdværg. Dværgeren kan være den "Mariche Hansdatter", som efter et af enkedronningens ophold på Nykøbing Slot blev ladet tilbage hos husfogeden, og som senere kom på aftægt hos pastor Oluf Lundt i Væggerløse præstegård. Hun "var ej af større forstand end et barn på 2 eller 3 år, <og> hun kunne kun nogle korte bønner på tysk, dem lod vi hende altid læse og bede" (Magister Oluf Lundts optegnelser, 1955, s. 130 f). Maleri af Jacob d'Agar ca. 1684. Frederiksborg (A 6191).

2. FALSTERS LANDBRUGSSTRUKTUR OG HISTORIE 1652-85.

NATURGRUNDLAGET.

Falster præges landskabshistorisk af sidste istids isstillstandslinie mellem Orehoved og Gedser, der dog kun mod syd har forårsaget en egentlig morænebue (Gedsør-halvøen). Jordbunden består således altdominerende af moræneler (med mere eller mindre iblandet sand), og danner ikke som på Lolland moræneflader, men har på grund af ismassernes stillestående snarere dødskarakter med flere tunneldalskomplekser skabt af smeltevandet (Trap s. 588 ff og Viggo Hansen i Falsterundersøgelsen).

Den jævne østkyst er dannet ved stadig udligning mellem havets indhug og udvaskning af materiale, og er dermed på flere strækninger præget af klinger. Vest- og nordkysterne er derimod rige på bugter og vige, hvoraf en del i forrige århundrede inddæmmedes. Det gælder således det lavvandede sund mellem Falster og Hasselø, den store Vålse (eller Kippinge) Vig samt noret ved Næs øst for Stubbekøbing. Hertil kommer endelig bag overdrevets flade øer den store strandsø Bøtø Nor, hvis tørlægning blev påbegyndt omkring 1860.



4. Valfartskirken i Kippinge med Kippinge Vig i baggrunden. Tegning fra ca. 1670 i Resens Atlas Danicus (Uldall 186 fol. bd. 5). Det kongelige Bibliotek.

Agerjorden er relativt god og ensartet over hele øen, men naturligvis har vådområderne før dræning og tørlægning sat deres præg på landskabet, og mange steder umuliggjort dyrkning. De mest fremtrædende overdrevsområder var det allerede nævnte Bøtø, der formentlig jævnligt må have oplevet delvise oversvømmelser med saltvand, og det stormomsuste Gedesskov på Gedsørs sydspids. Men også i forbindelse med dødisområderne midt på øen var der i 1600-tallet større overdrev, for eksempel Borremosen, af hvilken en del grassedes af Stubberups heste, og Horreby Lyng, hvor der var tørveskær.

Falsters skove var i det væsentlige koncentreret ved for det første de forholdsvise våde områder omkring herredsgrænsen, for det andet den ikke særlig tilgængelige østkyst og for det tredje på nordkystens tre halvøer Vålse Nakke, Orehoved og Havnsø Nakke (se kapitel 5).



5. Christian IVs ældste søn, den 1608 som tronfølger udvalgte prins Christian (1603-1647), på andejagt ved Guldborgsund med sit residensslot Nykøbing i baggrunden. Ved bredden skimtes et par eger - lavbundede pramme til kystsejlad (se iøvrigt s. 150 f). Maleri signeret 1639 af AM, identificeret som Adriaen Muilthjes. Statens Museum for Kunst.

ADMINISTRATIONEN.

Hele Falster (med underliggende småøer) udgjorde i 1600-tallet et len (hvor intet andet nævnes, er det følgende skrevet på grundlag af Hjelholt). Det fungerede til hendes død i 1632 som livgeding for Frederik II's dronning Sophie, og var fra det følgende år bortforlenet til den udvalgte prins

Christian, der med sin kone Magdalene Sibylle holdt hof på Nykøbing slot fra 1634. Ved prinsens død 1647 overtog hun lenet som enkesæde, og beholdt det som sådant indtil sit nye giftermål i 1652. Herefter faldt Falster tilbage til kronen, som i 1653 forlenede Nykøbing len på regnskab til Ove Skade, der 1657 afløstes som lensmand af Christopher Lindenov. Administrativt bestod lenet af to herreder: Nørre herred (med Bogø) og Sønder herred (med Hasselø, Fejø, Femø og Askø). I modsætning hertil var øen opdelt i tre retskredse, idet Gedsør var udskilt fra Sønder herred som et selvstændigt birk (Atlas).



6. Lensmanden 1653-57 Ove Skade (1609-1664). Kobberstik af Albert Haelwegh efter ide af Johannes Theselius. Stikket fulgte udgivelsen af ligprædiken over Ove Skade 1666 - derfor dets stærkt allegoriske indhold.

Lensmanden var kongemagtens lokale repræsentant og dermed den øverste myndighed, men den daglige administration varetoges af slots- (eller hus-) fogeden Peter Jacobsen og ridefogeden Jakob Christensen. Mens førstnævnte fungerede gennem hele undersøgelsesperioden, døde ridefogeden i 1657, og blev efterfulgt af Aleksander Pedersen Rumohr, der igen i 1661 afløstes af Hans Jensen Stenholt. Han beholdt stillingen til den nedlagdes i 1683.

Kronens voldsomme låntagning i 1650erne skabte en voksende kreds af kreditorer. Blandt disse var dronningen Sophie Amalie ikke den mindste, og den 1. maj 1661 fik hun Lolland-Falster i pant for en gæld på 75.000 rigsdaler. Der skete ikke med den nye amtsordning 1661 store ændringer for Falster, men istedet for en amtmand fik Nykøbing amt efter pantsættelsen en "amtsforvalter" eller "inspektør", Hans Hansen Osten, der i praksis fungerede som amtmand til sin død i 1672.

Den 9. februar 1670 døde Frederik III, og hans kun 41-årige enke skulle fra da af leve af det enkesæde eller "livgeding", der allerede 1655 var udvalgt til hende, nemlig Lolland og Falster (PKSA 1 1655). Kongeloven fra 1665 foreskriver om udlæg af krongods til blandt andet livgeding, at "*Ejendommen samt al kongelig overmagt <er> stedse hos kongen forblivende*" (paragraf 20), og i denne ånd er også Christian Vs bekræftelse på enkedronningens livgedingbrev fra 1/5 1671. Hun tilstår her "*...die Ihro verschriebene Ambter, Schlösser, Städte, Höffe, Lehn, Herrits, Bircken, Vorwercke, Dörfer undt Bauersassen, mit allen dazu belegen Høhen Bau undt Vorwercken, Mühlen, Truhen, Seehen, Fischereyen, Ackern, Wiesen, Weyden, Jagten, Renten, Pachten, Brücken, Gaardsfestungen, Mastungen, Hölzung undt allen ander Herrligkeiten...*", mens kongen forbeholder sig "*unser königl: Souveränität, Superiorität, Huldigung*" etc., hvilket konkret indbefattede hærvesen, skatter, told og accise (af Falsters to købstæder blev kun residensstaden Nykøbing lagt til livgedinget) (KHSA: Dokumenter til skiftet 1685). Som leder af sin administration i København havde Sophie Amalie Reinholt Meier. Hendes repræsentant på Falster var fra 1672 amtmand Cornelius Lerche til Nielstrup, der samtidig var stiftamtmand over begge livgedingets øer. Han afløstes 1681 af Thomas Grote i begge stillinger. Amtsskriver var Hans Rosenfeldt, der ved sin død 1681 erstattedes af Hans Ravn. Året efter indførtes en ny administrativ struktur i amtet, hvorved blandt andet ridefogedstillingen nedlagdes.



7. Dronning Sophie Amalie (1628-1685) tegnet 1652 af David Beck. Wekker Samlingen 1209, Der Rijksuniversiteit, Leiden.

I livgedingperioden opholdt Sophie Amalie sig normalt kun i kortere perioder i Nykøbing, og den længste strakte sig over 2 år fra september 1682. Ved siden af sit residensslot Sophie Amalienborg i København ejede hun privatgodserne Hørsholm i Nordsjælland og Fuglsang på Lolland, og hun foretog en del rejser til familie i udlandet. Det var således først og fremmest gennem mange og detaljerede skriftlige ordrer og bestemmelser, at hendes "tilstedeværelse" blev mærkbar for falstringerne.

EJENDOMS- OG BEBYGGELSESSTRUKTUREN.

Ifølge Christian Vs Matrikel var der i 1680'erne ialt 1377 gårde på Falster fordelt på 105 egentlige landsbyer eller i gennemsnit 13,1 gd./landsby (for det følgende Pedersen 1928, Falsterundersøgelsen og Hjelholt). De største landsbyer - der også på landsplan var af usædvanlig størrelse - var Vålse med 50 gårde og Gedesby med 41. Til det nævnte gårdtal skal lægges 12 enkeltgårde samt 152 huse med jord og 283 jordløse. Husene var temmelig ujævnt fordelt på ejerlavene, med en tendens til ophobning i nærheden af

kronens ladegårde (Tingsted, Ønslev, Torkilstrup og Væggerløse sogne) samt i fisker- og færgebyen Gedesby.

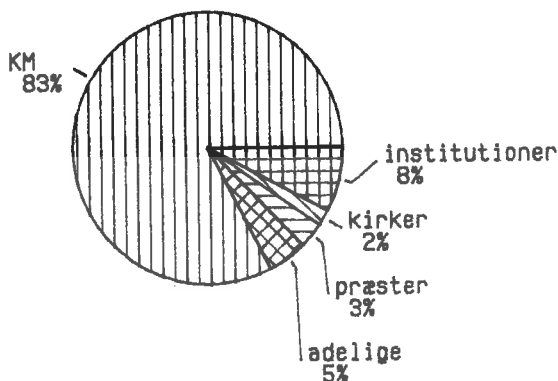


8. "Overinspektør" i enkedronningens livgeding på Falster Hans Hansen Osten (1617-1672) og hans hustru Abel Cathrine von der Wisch (1627-1676), der som enke oprettede Abel Cathrines Stiftelse i København. Malet epitafium i Holmens Kirke, København. Ifølge usikker tradition udført af Abraham Wuchters.

Fra middelalderen til det 17. århundrede kan følges først en bebyggelsesmæssig vækst, så en tilbagegang. Konkret kom denne udvikling til udtryk i en række nye landsbybebyggelser, hvoraf en del senere lagdes øde. Til de fra Kong Valdemars Jordebog (primært Falsterlisten fra ca. 1255) kendte 112 bebyggelser kom således yderligere 29, mens i samme periode 20 ødelagdes, hvoraf de 16 var torper. De nye byer placeredes typisk i de marginale, uop-

dyrkede områder, der næsten alle endnu i 1600-tallet var præget af skov, nemlig nordkysten, østkysten og området omkring Klodskov.

Af eftermiddelalderlige ødelæggelser skal nævnes Dalby i Falkerslev sogn, der blev nedlagt under Torstensonkrigen i 1640'erne, Bøstrup i Nr. Alslev sogn, der lagdes øde under Karl-Gustav-krigene, hvorefter dens jorder deltes mellem Nr. Kirkeby og Nr. Alslev, Råd i Maglebrænde sogn, som i Matriklen 1662 omtales som "øde i mange år" og Busseby i Sdr. Kirkeby sogn, der 1626 lagdes under Korselitse (Olsen 1957, s. 320 og Fridericia 1889-90, s. 553), men som 1671 beskrives som "for længe siden brændt" (PKSA 12, 14/4 1671). Den middelalderlige hovedgård Bellinge lagdes ligeledes 1626 under Korselitse, og landsbyen af samme navn betegnes som øde i Matriklen 1662 (Olsen 1957, s. 320). Flere af disse øde byers marker dyrkedes i undersøgelsesperioden af de omliggende byer, hvorimod Råds, Dalbys og Bellinges marker var udlagt til høslet for kronens ladegårde (PKSA 14b, 16/8 1672). Endelig lagdes en række gårde under hovedgårdenes drift. Det gælder 3 gårde i Sdr. Alslev 1671 og 7 gårde i Skørtinge ligeledes 1671 under henholdsvis Korselitse og Skørtingegård (Olsen 1957, s. 332).



9. Ejendomsfordelingen i Nykøbing len efter landgildehartkornet i Matriklen 1662.

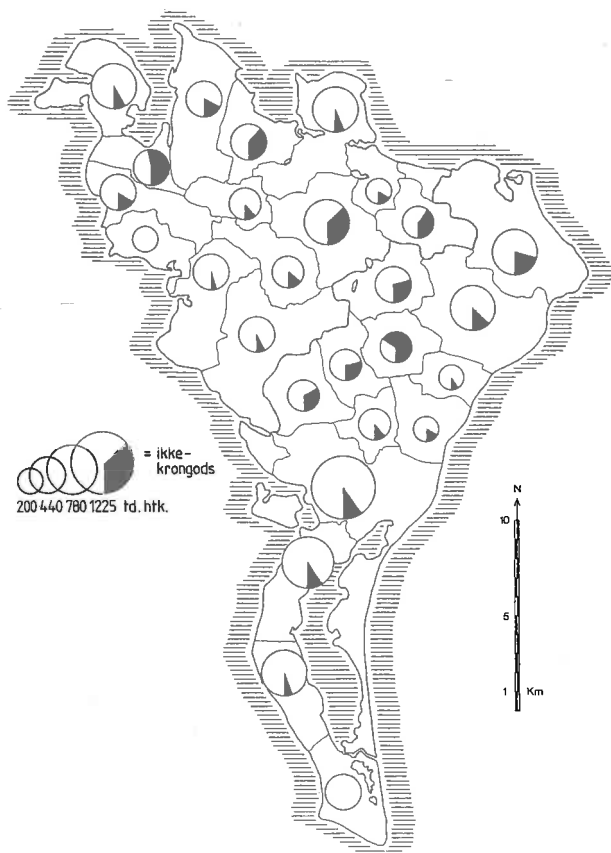
Ifølge markangivelserne i Kong Valdemars Jordebog ejede kronen o. 1255 ca. 31% af Falsters jordegods. 1570 var andelen steget til o. 49% (af gårdtallet), og i Matriklen 1662 stod kronen som ejer af 83% af øens hartkorn. Denne ejendomsconcentration var ikke mindst resultatet af Frederik II's og Sophies bevidste mageskiftepolitik, der efterhånden - blandt andet udfra

ønsket om at skabe en sammenhængende vildtbane - trængte de adelige godsejere bort fra Falster. Der var således i undersøgelsesperioden ingen adelige hovedgårde og kun beskedent adeligt strøgods tilbage. Flere af de enkeltgårde, der i 1600-tallets sidste halvdel bortfæstedes til bønder, bortforpagtedes eller blev drevet som ladegårde, var således tidligere adelige hovedgårde. Af disse var Bønnetgård med tilliggende erhvervet 1585, Korse-litse 1603 og Skørringegård 1604 (KS I).

Som det fremgår af figur 9, gjorde udover lokale præster og kirker samt nogle få adelige kun institutioner sig gældende som godsejere i 1662, og af disse var Nykøbing hospital og Maribo kloster de dominerende. Sidstnævnte tilhørte Sorø Akademi, men gik ved dettes midlertidige nedlæggelse 1665 over til kronen, for 11 år senere at blive bortforpagtet til Sophie Amalie (Trap s. 632 og Hjelholt II, s. 47). Også under rubrikken "adelige" gemmer dronningen sig, idet Fuglsang, af hvis tilliggende 42 td. htk. strøgods lå på Falster, er medregnet her. Det blev dog allerede 1664 mageskiftet til kronen (pantet), ligesom der 1662 fra Erik Rosenkrantz til Rosenholm erhvervedes det såkaldte Borkart Ruds gods (128 td. htk.) og 1665 den holstenske Bendix Blomes gods (91 td. htk.). Endelig vendte 6 gårde i Horreby udlagt til købmand Peder Hansen i Hamborg i 1670 tilbage til kronen. Af selvejerbønder nævner Matriklen 1662 kun 4 (med et samlet hartkorn på 8 td.). Krongodset var relativt jævnt fordelt over hele øen, idet det kun i to sogne (Kippinge og Falkerslev) udgjorde mindre end 50%, og tilsvarende kun i to sogne (Stadager og Gedesby) var enerådende. Fordelingen fremgår af kortet figur 10.

HOVEDGÅRDSDRIFTEN.

De til kronen hørende enkeltgårde kunne som nævnt enten bortfæstes/-forpagtes eller drives af en ladefoged. Skørringegård var fra 1652 til 1662 bortforpagtet til Abraham Jacob von Plato, hvorefter den blev drevet som ladegård til 1672, da den forpagtedes af amtskriveren Hans Rosenfeldt. Efter dennes død 1681 beholdt enken den til 1684, da den atter blev besat med en forvalter. Korselitse blev derimod allerede ladegård ved lenets tilbagekomst til kronen 1652, men bortforpagtedes 1656 sammen med Bellinge til rådmand i Nykøbing Kort Lyders og 1661-62 til Karen Andersdatter sammesteds. Kongen forbeholdt sig dog i forpagtningskontrakten plads til sine



10. Krongodsets sognevisse fordeling ifølge Matriklen 1662. De sorte cirkeldiagram angiver andre godsejere end kronen.

stutteriheste på gården. Derefter blev den drevet som ladegård, til den i 1671 bortforpagtedes til Hilleborg Clausdatter, og fra 1674 lå den atter direkte til livgedinget. Udover at give rum for et stutteri, der 1671 nyindrettedes med plads til 25 hopper, var der på Sophie Amalies tid et faseri på Korselitse, ligesom gården var bolig for flere af livgedingets embedsmænd - blandt andre vildtmesteren Tobias Kriebel.

Den tredje falsterske ladegård Nørre Ladegård nord for Nykøbing (nu Vestensborg) lå i 1650erne kvit og frit til lensmændene. I pantegodsperioden

fungerede den som slottets ladegård, indtil Hans Rosenfeldt og Philip Hacquard 1672 forpagtede den i fællesskab. Kontrakten fornyedes flere gange, og først i 1684 kom gården igen direkte under livgedinget. De øvrige falsterske enkeltgårde var i hele perioden bortfæstet som almindeligt krongods - flere dog til mere end en fæster.

De fleste enkeltgårde dannede selvstændige ejerlav, og var altså dyrkningsmæssigt udskilt fra de omliggende byer. Det gjaldt imidlertid ikke Skørringegård, Sørupgård og Torkilstrupgård, der "lå i fled" med de landsbyer, de var en del af (Frandsen 1983, s. 115). Det samme gjaldt formentlig Korselitse, idet byens marker, indtil de 1688 lagdes under ladegården, blev drevet af nabobyernes bønder. De udskiftede ladegårdsmarker, der ses på Hoffmanns kort fra 1692, eksisterede således næppe i undersøgelsesperioden (se fig. 87, s. 195).

Udover agerdyrkning foregik på ladegårdene en husdyrproduktion af vekslende omfang, og af tabel 1 fremgår for perioden 1664-70 den gennemsnitlige beholdning på de tre ladegårde pr. 30. april. Da størstedelen af årets tilvækst af lam m. v. antagelig var sket på dette tidspunkt, kan man nok konkludere, at kronens husdyrproduktion trods alt var beskeden i forhold til bøndernes. Foruden stutтерiet på Korselitse blev dog taget et andet initiativ, som bør nævnes.

På overdrevet Bøtø var der ikke mulighed for agerdyrkning, og forarmelsen blandt bebyggelsens bønder var i 1670erne stor. Derfor blev det 1674 besluttet at oprette et hollænderi (specialiseret malkekvægbesætning med tilknyttet mejeri) på Bøtø, idet kvæget dog om vinteren skulle opstaldes på Korselitse. Med tiden fortrængte hollænderiet resten af de oprindelige beboere, således at den nordlige del af den lave ø fra 1680 helt var forbeholdt dronningens malkekvæg. Hollænderidriften fortsatte enkegodsperioden ud, men ses ikke at have haft større betydning.

Som i andre len sorterede også det falsterske bøndergods administrativt under ridefogeden, men en enkelt undtagelse skal nævnes. Bebyggelsen Kraghave (Tingsted sogn) figurerer i regnskaberne konsekvent i det såkaldte "husfogedregister". Husfogedens ansvarsområde var slottet og det dertil hørende

Tabel 1.

Gennemsnitligt husdyrhold på ladegårdene
pr. 30/4, 1664-1670.

	Nr. Ladegård	Korselitse	Skørringe
heste	0	1	
føl		0	
køer	62	62	
tyre	3	2	2
stude	11	23 (incl.kvier)	47
kvier	16		26
kalve	22	30	0
får	154	50	79
geder	17		
svin	37	23	19
grise	39	31	20

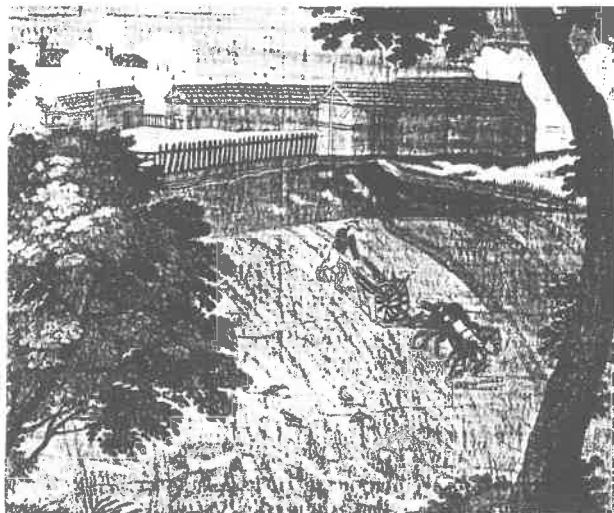
"enemærke", det vil sige de af lenets ressourcer, der var afsondret fra bøndernes udnyttelse - først og fremmest en del af skovene. Kraghave var altså nærmere knyttet til slottet end de øvrige landsbyer, hvilket svarer godt til en afgiftsmæssig særstatus. De Kraghave-mænd svarede nemlig ikke landgilde "*formedelst de gør daglig gående hoveri*" (M 1662), og i Matriklen 1682 fremtræder byen med 21 huse med jord samt 3 jordløse, men uden egentlige gårde. Bebyggelsen omtales første gang i Lensjordebogen 1569, og den er antagelig anlagt ret sent og netop af hensyn til slottets og ladegårdens arbejdskraftbehov. Kraghave var altså snarere en landarbejderkoloni end en egentlig produktionsenhed.

MILITSEN.

Det militære islæt i landbefolkningen blev med den statslige magtopbygning gennem det 17. århundrede stadigt stærkere, og i 1664 opdeltes landet i lægder à 60 tønnder hartkorn, der hver skulle stille en soldat, som i fredstid skulle tjene i lægdet. Ved en reform i 1670 udlagdes istedet 30.000 tønnder hartkorn krongods til ryttergods, således at hver sognerytter understøttedes af 25-40 bønder (Fridericia 1896-1902, s. 483 og 539; Munck s. 126). På Falster var der således i 1671 23 ryttere, men efter Skånske Krig omorganiseredes det nationale rytteri, så at ikke længere rytterbonden

selv, men "løse og ledige Karle fra Ind- og Udland" skulle levere militærtjenesten (Munk 1955, s. 11; AR 1670/71). Til oberst Tropps 2. Sjællandske Regiment skulle 4 gårde i Horreby og 2 i Rabjerg herefter i 1683 stille 4 ryttere (Rtk. 215.81).

Mens man sjældent hører om fodfolket (af hvilket der i krigsåret 1675 var 135 mand på Falster (AR 1674/75)), var rytteriet her som mange andre steder en torn i øjet på den lokale befolkning, og det kom ofte til sammenstød. Så galt som på naboeøen Møn, hvor den kongelige hestgarde i 1680'erne og '90'erne kom helt på tværs af den lokale befolkning, gik det dog ikke (Fonnesbech-Wulff 1981). De nationale regimentsfolk sorterede iøvrigt ikke under livgedinget, men under kronen repræsenteret ved regimentskriveren, hvilket nok i sig selv har været en anstødssten.



11. Herregården Ørbæks avlsbygninger med en hesteforspændt hjulplov i forgrunden. Udsnit af vævet tapet, som i slutningen af 1600-årene blev fremstillet til den store sal på Gammel Estrup. Jyllands Herregårdsmuseum, Gl. Estrup.

AGERBRUGET.

Hvis man tager afgiftsmønstret som udtryk for produktionens sammensætning, må man konkludere, at kornavlens største rolle i langt hoved-

parten af Falsters landsbyer. Næsten overalt var der 3-vangsbrug med sædskiftet rug-byg-fælled, hvori dog undertiden indgik havre, ærter eller viker i bygvangen og hvede eller havre i rugvangen (Frandsen 1983, s. 115 ff). På Hasselø havde man 4-vangsbrug med omdriften 3 års brug - 1 års hvile (mon man modtog natrenovation fra det nærliggende Nykøbing ?). Som på Lolland og andre steder i Østdanmark blev der ved midlertidig sammenlægning af flere byers sammenstødende fælleder skabt lange vangelagskæder, der tillod kvæget at grasse på store ubrudte arealer. I enkelte af de yngre bebyggelser blev drevet alsædebrug (uden braklægning), der stillede store krav til gødningsmængden, så man må forestille sig, at kreaturgødningen er blevet suppleret med eksempelvis tang.

Tabel 2.

Den mulige, årlige udsæd.

	Brarup	Listrup	Fiskebæk
M 1662:	93,5 td. (37%)	82,5 td. (29%)	89,5 td. (50%)
JB 1663:	95,8 td. (38%)	82,7 td. (29%)	89,5 td. (50%)
JB 1671 (x2):	67,2 td. (26%)	50,3 td. (17%)	48 td. (27%)
JB 1679:	72,0 td. (28%)	60,0 td. (21%)	89,5 td. (50%)
JB 1685:	64,9 td. (25%)	56,0 td. (19%)	44,8 td. (25%)

M 1682:	255,8 td.	288,0 td.	179,1 td.

kildegrundlag: 1663: Rtk. 311.97; 1671: PKSA 12; 1679: AR;
1685: Rtk. 2244.196.

Om størrelsen af det dyrkede areal i 1600-tallet hersker der stor usikkerhed, og den er derfor tilbagevendende genstand for debat (se bl. a. diskussionen i Fortid og nutid bd. 33, hft. 2-3, 1986). Jeg skal i det følgende forsøge en omtrentlig bestemmelse for Falsters vedkommende, idet arealtallene i Matriklen 1682 angiver det samlede opdyrkede areal, men ikke det årligt dyrkede, som alt efter markernes omdriftstider var mindre end dette.

For et område som Falster med 3-vangsbrug domineret af omdriften 2 års brug - 1 års hvile skulle det årligt dyrkede areal principielt udgøre 2/3 af det samlede agerland, hvilket for øen som helhed ville give 22417 tønder land svarende til en årlig udsæd af samme størrelse (Pedersen 1928, s. 98 ff). Med henvisning til den landbrugskyndige fynske præst O. D. Lütken (1713-1788) modificerer Henrik Pedersen (1907-8, s. 120 f) dog denne formelle model, idet enkelte agre i en vang med 2 års drift og 1 års hvile godt kan have haft væsentligt længere hvileperioder. At dette i udtalt grad må have været tilfældet på Falster, samt at besåningstætheden næppe har været den i Matriklen 1682 forudsatte, vil fremgå nedenfor.

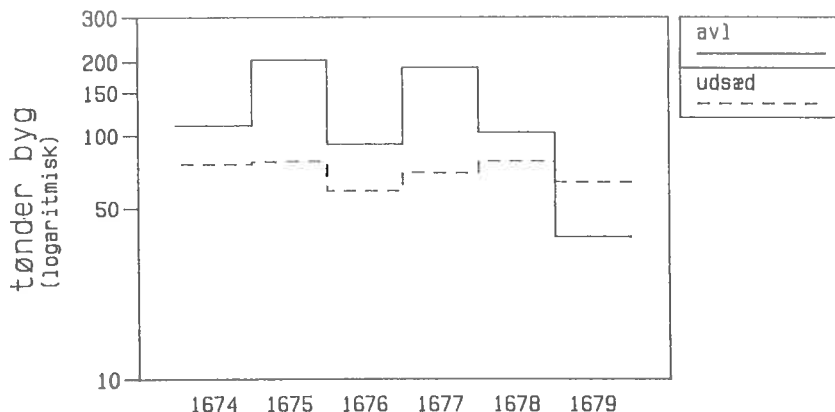
Tabel 3: Udsæd 1685.

Sogn	Vintersæd.		I	Vårsæd (mangler).		
	(td.rug og hvede)			tønder		
	er sået	mangler	I	ærter	havre	byg
Tingsted	108	42	I	9	46	129
Stadager	54	32	I	4	21	52
Ønslev	79	15	I	13	43	128
Nr.Kirkeby	33	54	I	4	28	84
Brarup	54	92	I	11	49	133
Kippinge	39	61	I	5	18	70
Vålse	83	59	I	2	14	160
Nr.Vedby	101	48	I	5	33	136
Nr.Alslev	58	59	I	5	34	100
Torkilstrup	77	88	I	5	25	89
Lillebrønd	57	19	I	4	23	50
Maglebrønd	79	58	I	3	30	63
Gundslev	100	70	I	6	59	145
Eskilstrup	45	88	I	6	32	81
Åstrup	115	96	I	6	52	154
Horbelev	135	55	I	12	62	176
Karleby	48	25	I	1	25	74
Falkerslev	51	38	I	6	21	84
Horreby	25	17	I	2	11	45
Nr.Ørslev	48	50	I	6	30	77
S.Alslev	33	22	I	4	17	43
S.Kirkeby	30	35	I	4	22	63
Systofte	59	28	I	5	21	73
Idstrup	72	56	I	9	56	158
Væggerløse	76	43	I	5	39	177
Skelby	51	59	I	6	40	141
Gedesby	41	30	I	1	23	103

ialt	1751	1339	I	149	874	2788
------	------	------	---	-----	-----	------

En række jordebøger meddeler den "mulige årlige udsød" (og i to tilfælde den "faktiske årlige udsød") i perioden 1660-85. I en af dem (1671) er der klart kun tale om udsæden i en vang, hvorfor disse tal er fordoblet for at få et mål for den samlede årlige udsød (både vinter- og vårsød). Tabel 2 viser således for tre tilfældigt udvalgte byer først den mulige årlige udsød og derefter dennes procentdel af det samlede agerareal, som det fremgår af Matriklen 1688 (Pedersen 1928).

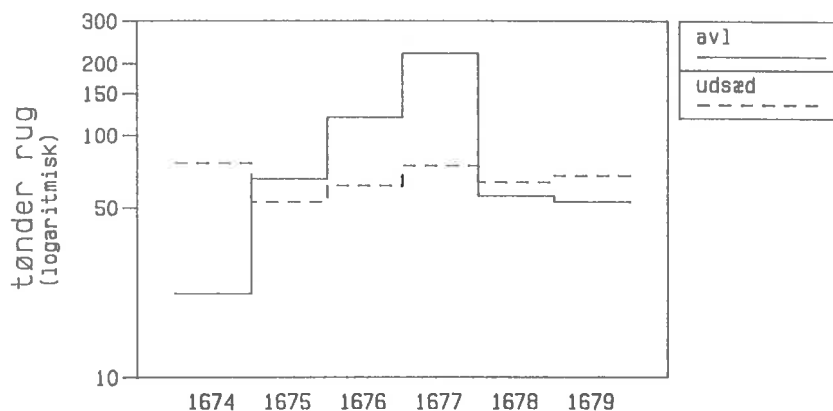
Det viser sig for disse tre byer, at udsædstallene fra Matriklen 1662 (og 1664) ikke som man skulle tro ved isoleret sammenligning med Matriklen 1682 ligger for lavt (som Pedersen 1907-8, s. 135). De ligger snarere i overkan-ten af, hvad man i perioden mente at "kunne så årligt", selv når de margi-nale afgrøder som hvede og ærter medregnes! (Rtk. 2244.196). Den "meget be-tydelige Fremgang" i det dyrkede areal på Falster, som Henrik Pedersen men-te at kunne udlæse af matriklernes oplysninger, er altså en luftspejling. Der var snarere tale om en faldende tendens. Jeg har i anden forbindelse for en enkelt bebyggelse (Halskov, Horbelev sogn) fulgt udsædsangivelser frem til det 18. århundredes midte, og her kunnet konstatere, at Den Store Matrikels værdi for det dyrkede areal i realiteten først blev nået omkring 1740 (Fritzbøger 1987).



12. Udsød og avl af henholdsvis byg og rug på Korselitse i perioden 1674-79. Y-aksen er gjort logaritmisk, således at afstanden mellem de to kurver udtrykker forholdet mellem dem - det vil sige foldudbyttet. Det ses at have

Det store svælg mellem 2/3 af det i 1682 opmålte areal og de øvrige kilders udsædstal må som nævnt blandt andet bero på længere omdriftstider og lavere besåningstæthed, og de heste- og kohaver, der senere skal omtales, kan meget vel være indhegnede løkker med betydeligt længere hvileperioder end vangen som helhed. For Nørre herred som for en række andre egne af landet angiver markbøgerne da også graduerede brug/hvile-forhold, men det siger sig selv, at for eksempel sådanne, som (indenfor trevangsbrugets område) ikke er delelige med 3, ikke kan gengive virkeligheden. Endvidere må det anses for yderst tvivlsomt, om en så kompleks dyrkningsstruktur, som disse markbøger foregiver at afspejle, overhovedet var praktisabel. Der er formentlig tale om landmålerens skøn over dyrkningshyppigheden, men indregner man dette ved bestemmelsen af det dyrkede areal, reduceres det væsentligt i forhold til 2/3 af bymarken. Herved kommer det altså nærmere på de udsædstal, der kendes fra den række af indbyrdes uafhængige men samstemmende kilder, som formentlig giver et sandere billede af forholdene.

Noget andet end disse formelle angivelser er imidlertid det areal, der faktisk blev besået. Umiddelbart efter krigene 1657-60 var det uhyre beskedent. I Brarup blev 1660 sået ialt 6,2 tønder, i Listrup 8,2 tønder, mens man i Fiskebæk havde en udsæd på 1/3 af det vanlige (26,3 tønder), hvoraf



været temmelig lavt, og kunne i katastrofale situationer ligefrem være negativt (man fik ikke engang udsæden igen).

størstedelen var lånt. Avlen blev i Fiskebæk opgjort til ialt 32,4 tønder, hvilket giver et gennemsnitligt foldudbytte på 1,2 (PKSA 14 og Rtk. 214.7). Ifølge en synsforretning ved periodens slutning i 1685 var forholdene noget - omend ikke meget - bedre. Af rugsæden kunne således i de tre byer sås henholdsvis 56%, 44% og 60% af det "normale" (Rtk. 2244.196). I tabel 3 ses denne fortegnelses sognevis angivelser af 1.hvormeget vintersæd der er sået, 2.hvormeget der *ikke har kunnet sås* og 3.hvor meget vårsæd, der i princippet *kunne* sås, men som mangler. Af disse tal kan endvidere uddrages en samlet "mulig årlig udsæd" på 6901 td., hvilket kun udgør ca. 1/5 af arealtallet i Matriklen 1682.

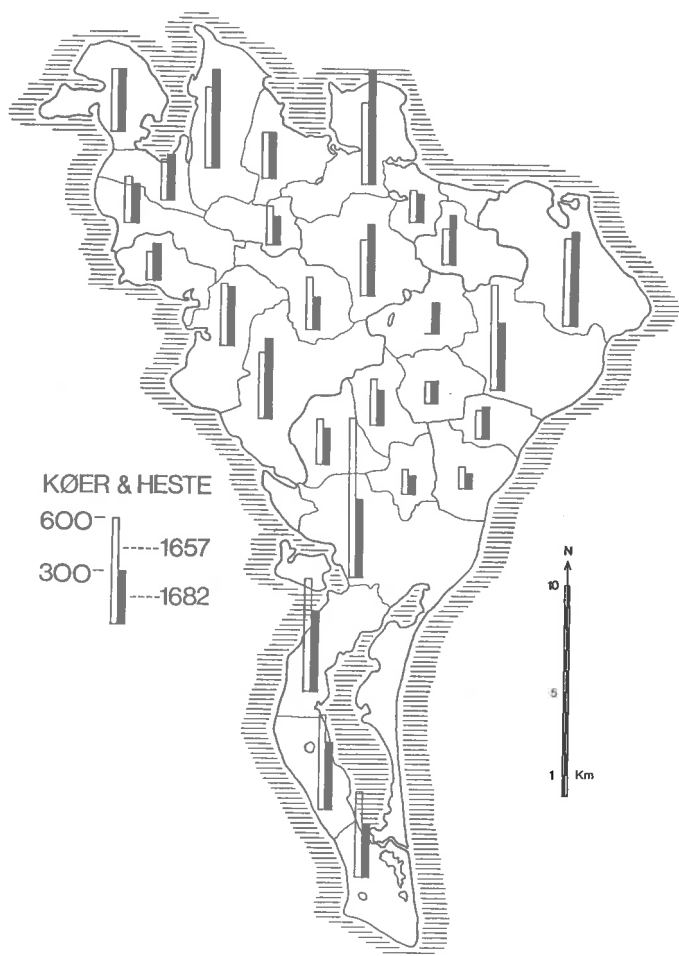
Udover materialet fra den ekstreme situation i 1660, foreligger der kun i ringe grad data, der kan belyse agerdyrkningens produktivitet - det vil sige foldudbyttet. Fra Korselitse findes dog undtagelsesvis et sådant beregningsgrundlag for årene 1674-80, og da ladegården i denne periode antagelig "lå i flød" med bøndergårdene, er der ikke grund til at tro, at forholdene på disse har adskilt sig væsentligt. På figur 12 angives således logaritmisk udsæd og avl og dermed foldudbyttet (udtrykt som afstanden mellem de to kurver) for hvert af de seks år (på grundlag af ekstrakt i PKSA 13). Det viser for det første et meget lavt niveau, lavere end det, som kendes fra eksempelvis Gunnar Olsens undersøgelser af forholdene i århundredets første halvdel (Olsen 1942-44, især s. 439 ff jvf. også Fritzboeger 1984, s. 182). For det andet viser det en yderst svingende produktivitet, der giver et tydeligt billede af landbrugsproduktionens store følsomhed overfor ydre påvirkninger.

DEN ANIMALSKE PRODUKTION.

Fordi husdyrholdets plads som regel er mere tilbagetrukket i de skriftlige kilder end kornproduktionens, er det ofte vanskeligt at danne sig et overblik over dettes størrelse, sammensætning og betydning. En af de eneste anvendelige kildetyper er såkaldte "kvægskattemandtal", men der er med god grund gjort indsigelse mod disse selvangivelseres troværdighed ³.

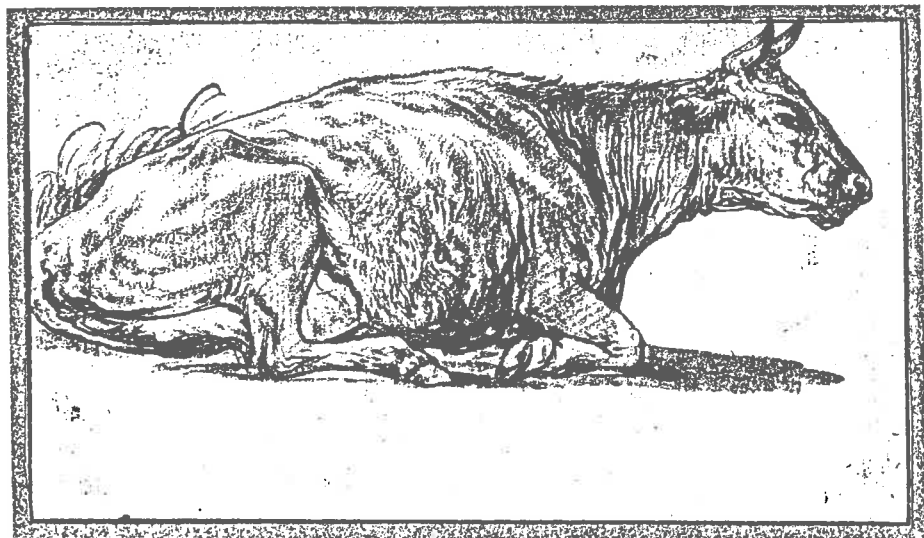
Fra Falster foreligger der imidlertid ikke fra den undersøgte periode bondeskifter, der af Fridlev Skrubbeltrang fremhæves som korrektiv til kvæg-

skattemandtallene, og vil man skønne om husdyrholdets omfang, er man således alene henvist til disse (af hvilke der foreligger fra 1657, 1677, 1678, 1682 og 1683). Enkelte kontrolmuligheder findes dog. Det er ved stikprøver konstateret, at 1.ingen bønder i andre kilder angives at have haft flere dyr end i det nærmest liggende skattemandtalt; 2.den sognevisse relative sammensætning af husdyrarterne er så ensartet, at det ville forudsætte en mere velorganiseret konspiration end de af Skrubbeltrang omtalte *aftaler* bymæn-



13. Det sognevisse heste-/kvæghold i henholdsvis 1657 og 1682. På grundlag af Grundtabel 1.

dene imellem, hvis tallene skulle være aldeles fiktive (1945, s. 250); 3. ihvertfald de få præster, der kan kontrolleres gennem præsteskitter (Sønder herreds provstis skifteprotokol 1677-1724) ikke kan afsløres i svindel. Endelig skal det fremhæves, at kommissionen 1685 - tildels på grundlag af egne undersøgelser - nåede frem til en bestand på 3085 heste, 1612 køer, 1478 får og 672 svin (Rtk. 2244.196), hvilket var ikke så lidt lavere end skattemandtallet 1682. Sammenkædet med de strenge individuelle ansvarsbestemmelser for den præst, der udfærdigede mandtallenes forlæg, får dette mig til (som Gunnar Olsen) at vurdere materialet højere end Skrubbeltang. Nok er hans påvisning af store afvigelser i de fremlagte eksempler uigendrivelig, og nok forekom der selvfølgelig bedrageri, men jeg vil fastholde, at kvægskattemandtallenes angivelser er brugbare som minimumstal. Som sådanne kan de endvidere, udfra den antagelse at alle Falsters bønder i store træk var lige (u)ærlige, anvendes til en ikke uinteressant belysning af dyreholdets geografiske variation.



14. Liggende ko. Tegning af Albert Cuyt (1620-1691). C. G. Boerner, Düsseldorf (1981).

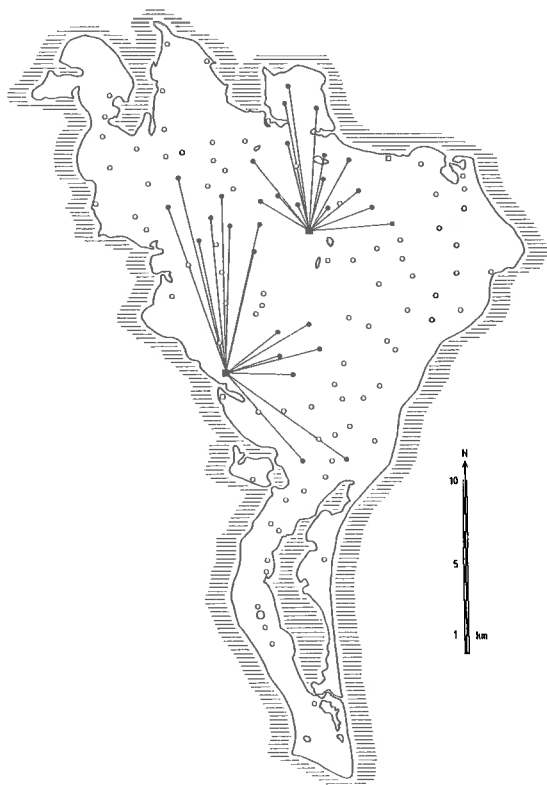
I Grundtabel 1 gengives sognevis tallene fra to af mandtallene. For hele øen var husdyrholdet i 1682 pr. gård i gennemsnit 3,1 heste, 2,7 køer og 4,6 får og svin, hvilket er noget lavere end i Østdanmark iøvrigt (Olsen 1939-40, s. 173). Men en større forarmelse her kan jo have forårsaget såvel større tilbøjelighed til snyd som færre husdyr! Den geografiske fordeling antyder endvidere et noget større husdyrhold i Nørre herred og på Gedsør end i resten af Sønder herred, men tendensen er dog næppe af statistisk betydning.

LANDGILDE OG HOVERI.

Ved siden af stadigt hyppigere skatter til kronen var den tungeste afgift, der påhvilede bønderne, den årlige landgilde. Kornlandgilden (først og fremmest byg) var gennem hele perioden den dominerende post i amtets jordebogsregnskab, men andre persiller (=produkter) spillede lokalt en vis rolle. Enkelte af disse med relation til skoven skal senere undersøges (kapitel 3). Når bortses fra de tiltagende restancer var afgiftsmønstret perioden igennem forholdsvis stabilt, men visse justeringer fandt dog sted. Efter Karl-Gustav-krigene måtte landgildeopkrævningen i nogle år ske efter interimistiske jordebøger, og 1663 udfærdigede en dertil nedsat kommission som andre steder en ny permanent jordebog for Nykøbing amt. For det første sænkedes landgilden i denne forbindelse ikke ubetydeligt, og for det andet konverteredes en række forældede persiller formelt til korn og penge (efter længe at have været det reelt).

Mens gårdmændene betalte landgilde, måtte husmænd og inderster årligt svare 2 mark i husbondhold, og endvidere var det i praksis ofte de jordløse, der på bøndernes vegne forestod ægt og arbejde for slot og ladegårde. I forbindelse med ladegårdenes drift var der primært tale om avlingshoveri, og når de bortforpagtedes fulgte hoverirettighederne som regel med. På kortet figur 15 ses således den geografiske spredning 1673 i rekrutteringen af hovbønder til de året før bortforpagtede ladegårde Skørringegård og Nørre Ladegård. Husmænd og gårdsæder i Kraghave samt "de Klodskov tømmermænd" var forbeholdt slottets behov. Udover ladegårdsmarkernes dyrkning omtales en del byggeopgaver og ikke mindst ægter med blandt andet "borgeved" (se herom kapitel 5) som en væsentlig byrde for bønderne. Flere af Gedsørs bønder måtte blandt andet opgrave og transportere ler til tegl- og kalkværket på

den lille Flatø i Guldborgsund. Det havde i perioder en ganske anselig produktion, således i 1671/72 14000 mursten og 66 læster kalk og i 1674/75 ikke mindre end 28000 mursten og 26 læster kalk (AR).



15. Hoveribyrdens geografiske fordeling på de bortforpagtede ladegårde Skørtingegård og Nørre Ladegård 1673.

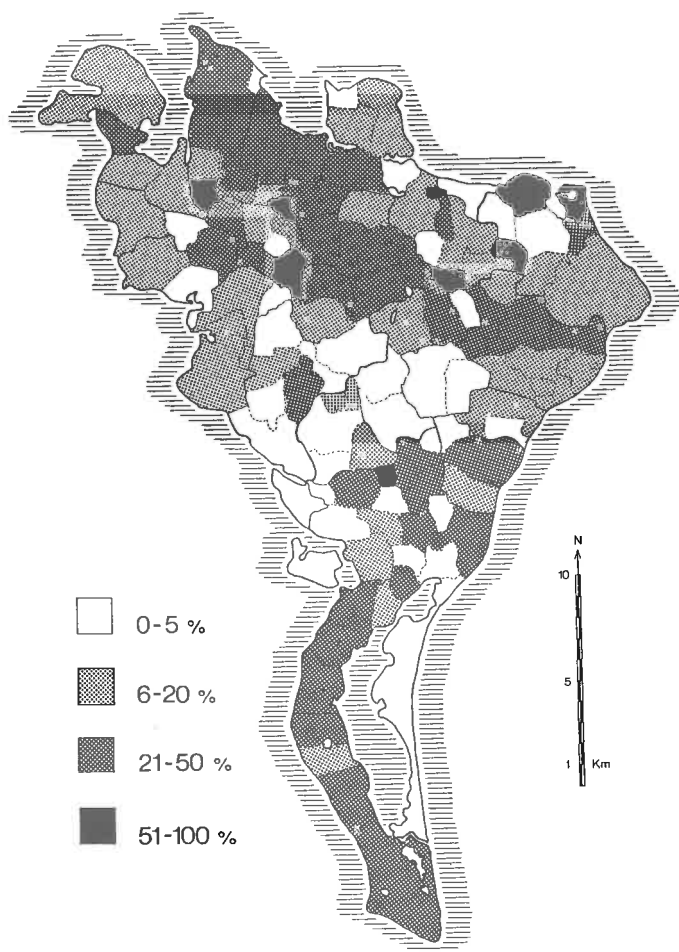
Det er som bekendt sjældent muligt at skaffe direkte oplysninger om omfanget af hoveri, og dette er ikke stedet at analysere ladegårdsregnskabernes indirekte vidnesbyrd nærmere, men det siger sig selv, at bønderne altid opfattede det som "for stort". Det kan derfor ikke undre, når for eksempel 6 Listrup-mænd i 1654 dømtes for "*modvillighed mod at høste til kronens gård*" (LR 1654/55). I forbindelse med ladegårdsforpagtningerne blev en del byer

fritaget for hoveribyrd, men pålagdes istedet en pengeafgift (indebuds-
penge eller hoveripenge), som dog stort set ikke blev betalt, og derfor i
realiteten afskaffedes efter få år. Det skal nævnes, at ikke kun bønderne
selv men også de to undersøgelseskommissioner 1682/83 og 1685 fandt hove-
riet på Falster urimeligt tyngende.

ØDEGÅRDE OG FORARMELSE.

Selvom Åstrup-præstens beskrivelse af sig selv i 1670 som "*mig fattige
mand, som bor udi et halvøde sogn*" (PKSA 5, 4/10 1670) nok mere er retorik
end realitet, bliver man slået af kildernes mange og klare udtryk for det
falsterske samfunds næsten ubegribelige forarmelse. Nykøbing amt havde
ifølge Matriklen 1688 landets tredje højeste ødegårdsprocent (efter de li-
geledes pantsatte Dragsholm og Sæbygård amter), og udviklingen i denne
størrelse i perioden 1662-82 udtrykker en meget ringe regeneration efter
Karl-Gustav-krigenes ødelæggelser (Pedersen 1913, s. 197 ff).

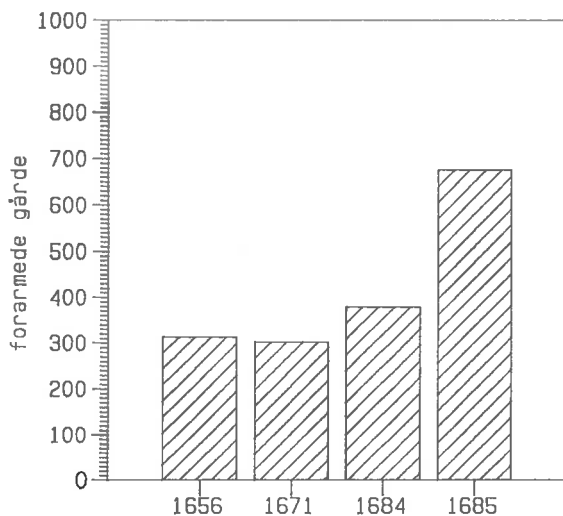
Som bekendt er begrebet "øde" imidlertid langt fra entydigt, hvilket van-
skeliggør en afdækning af problemets udvikling i tid. "øde" kan betyde
1.besat men ude af drift, 2.ubesat men i drift og 3.ubesat og ude af drift
(samme s.191). Endvidere er grænsen mellem "øde" og "forarmet" flydende,
blandt andet fordi begreberne i visse tilfælde synes at gå på bygninger og
materiel og i andre på besidderens aktuelle likviditet og produktionsevne.
Man kan således opleve, at en gård er "nogenledes ved magt", mens dens be-
siddet kun er "den fjerde del ved magt" (PKSA 12, 1671). I Skattemandtallet
1656 anføres 120 øde og 313 forarmede gårde (Hjelholt I, s. 399). 1661 op-
lyses det, at 310 af krongodsets gårde er øde, og hvis ødelægningsgraden
var den samme hos alle godsejere, giver det ca. 365 for øen som helhed (Rtk
214.7). For året 1671 findes to sæt tal, hvilket med god grund har forvir-
ret Hjelholt (II, s. 23 f, 50 og 135 f). Den amsregnskabet bilagte jorde-
bog med specifikation over godsets tilstand opgiver 171 øde helgårde og 9
øde halvgårde (ialt 1090 td. htk. eller 12%) og henholdsvis 298 og 7 forar-
mede (ialt 2380 td. htk. eller 27%). En anden godsfortegnelse udfærdiget i
forbindelse med overleveringsforretningen omtaler 220 1/2 gårde som enten
øde eller afbrændte og uden bygning - af disse 121 øde (PKSA 12, 1671). Det
er på grundlag af denne jordebog, at Hjelholt når frem til ødegårdstallet
90 (II s. 23), men selv på trods af denne divergens, der må skyldes en af-



16. Den byvise ødegårdsprocent (af gårdtallet) 1661. Kildegrundlag: Rtk. 214.7.

vigende tolkning af de gårde, som var øde men stadig besat, er forskellen på de to jordebøger tydelig. Som årsag til en sådan usikkerhed må udover det allerede påpegede nævnes, at øde gårde, der definitivt var opgivet, måske ikke altid medregnedes som selvstændige enheder, hvorved ødeantallet

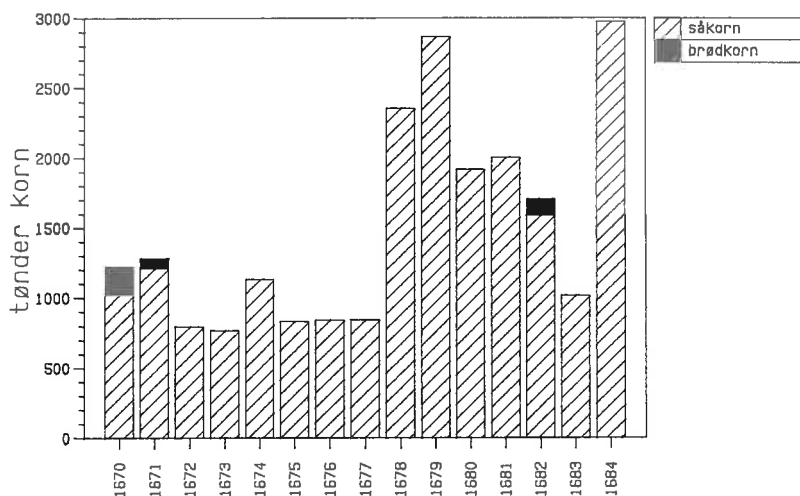
blev reduceret. Desværre er ødegårdsproblemet og hele kriseproblematikken i 1600-årene for Falsters vedkommende kun kursorisk behandlet af Hjelholt. I Matriklen 1682 betegnes 168 af øens gårde som øde, men allerede 3 år senere beskriver undersøgelseskommissionen 232 gårde som øde (1547 td. htk. eller 15%) og ikke mindre end 676 (5935 td. htk. eller 59%) som forarmede (Rtk 2244.196). I den udstrækning de øde gårde er forladt og eventuelt dyrkes af andre, er det i virkeligheden antallet af forarmede, der bedst belyser landbefolkningens situation. På figur 17 ses således udviklingen i denne størrelse, og idet amsregnskabets jordebog 1671 anses for bedst sammenlignelig med de øvrige kilder, er dens angivelser benyttet. Tallene viser et generelt meget højt niveau og endvidere (som ødegårdstallet) en stigende tendens. På baggrund af de alternative tal for 1671 mente Hjelholt (II s. 23) at kunne se en vis forbedring i godsets tilstand i pantegodsperioden, men som nævnt udviser udsædstallet ikke den positive udvikling, der af Henrik Pedersen tolkedes som *"en Tilbagevenden til mere normale Tilstande"* (1907-8, s.135). Der er dog næppe tvivl om, at den mest akutte krise efter 1660 må være overvundet i løbet af nogle år. Af 14 bønder fra Brarup, Listrup og Fiskebæk, der 1661 betegnes "forarmede", var i hvert fald de 8 "ved magt" ti år senere (Rtk. 311.21 og 214.7; PKSA 12, 1671).



17. Udviklingen i det absolutte antal gårde, der gennem perioden blev beskrevet som "forarmede".

Selvom ødegårdsproblemet kun ufuldstændigt kan kvantificeres, optræder det som det tydeligste udtryk for den krise, der stort set gennem hele den her undersøgte periode havde sit tag i det falsterske landbosamfund. Dyrkningen af øde gårde nævnes første gang i peståret 1654, og fra da af betød et øget ødegårdstal altid samtidig større hoveribyrder for de tilbageblevne bønder, eftersom det var urentabelt at have jorden liggende ubenyttet hen. Det var også almindeligt at lade de vornede karle og husmænd overtage øde og forarmede gårde, og selvom de hyppigt fik lettelser i afgifterne, frihed for stedsmaal samt eventuelt en nyopført bygning til ejendom, var tvang ofte nødvendig. Den synes dog i det væsentlige hverken at have afhjulpet ødegårdsproblem eller generel forarmelse, hvorom også bøndernes store gældsætning taler et tydeligt sprog.

De ringe produktionsresultater viste sig konkret i dårlige høstudbytter, der nødvendiggjorde tilførsler af sædekorn og i særligt strenge år ligeledes brødkorn udefra. "Udefra" vil i denne forbindelse sige fra godsejeren.



18. Lånekorn til brød og udsæd 1670-84. På grundlag af Hjelholt II, s. 132.

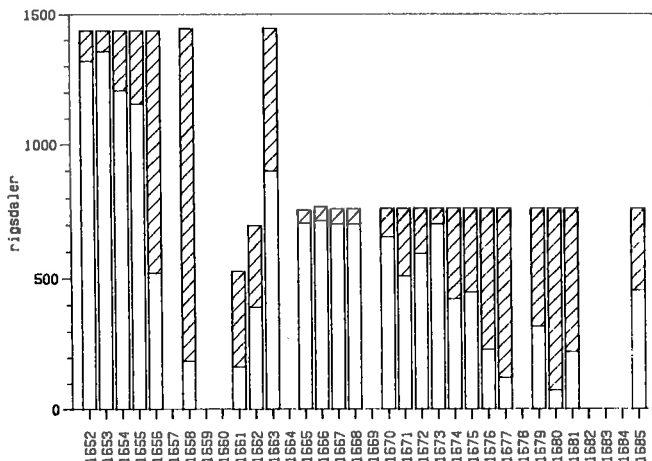
Som det fremgår af figur 18 steg behovet for lånekorn især under den Skånske Krig (1675-79) og i periodens slutning. Desuden var det i 1678 på grund af krig, dyrtid og misvækst ligefrem nødvendigt for myndighederne, i Ro-

stock at indkøbe brød til uddeling blandt øens fattige (PKSA 5, 16/9 1678). Samtidig med de betydelige mængder lånekorn, der i princippet skulle betales tilbage (med rente i form af overmål), men som oftest måtte eftergives, kneb det også svært for bønderne at svare deres normale afgifter - selv efter reduktionen 1663. En del af jordebogsindtægten afkortedes derfor sædvanemæssigt, for en anden del bevilgedes der årligt frihed, mens en tredje simpelthen ikke blev betalt.



19. Gruppeportræt malet af Jose Antolinez i 1662. Nummer to fra højre antages almindeligvis at være Cornelius Lerche (1615-1681), der fra 1672 til sin død var amtmænd over Nykøbing amt. Han havde en dyb forståelse for bøndernes store problemer, men kunne have svært ved at trænge igennem hos sin arbejdsgiver, Sophie Amalie. Statens Museum for Kunst.

Falsterske bønder flokkedes ofte om amtmændens gård på Lolland for at bede om forskånsel for de svære afgiftsbyrder, og i 1674 fortalte han enkedronningen, at *"Sie kommen hier bey mir bey zehen und zwantzig zugleich, und obschon Rosenfeldt mir schreibet, dass er sie vermahnet, sie sollen sich nicht bemühen, weil ich sie hierinnen nicht helffen kan, wollen sie doch, weil ich sie allezeit einen guten muht einspreche"* (PKSA 5, 31/3 1674).

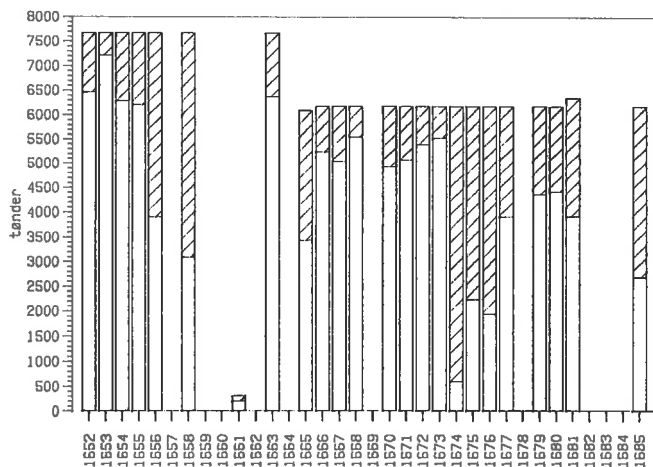


20. Søjlediagram over Falsters to dominerende landgildepersiller penge og byg. Søjlehøjden angiver de mængder, som ifølge jordebogen skulle føres til indtægt årligt. Afkortninger af denne formelle størrelse er vist ved skra-

Som det fremgår af figur 20 lykkedes det dog i vidt omfang bønderne at få hjælp. Den viser (på grundlag af Grundtabel 2) for en række år det årlige nedslag i byg- og pengelandgilden. Endvidere var nedslagene i den til penge omregnede jordebogsindtægt 1682/83 og 1683/84 henholdsvis 18 og 52%. Der var altså tale om ganske betragtelige størrelser, og bøndernes restancer ophobedes år for år, således at de flere gange måtte eftergives, så man kunne starte på en frisk. Som sikkerhed for disse store lån tog amtet blandt andet pant i bøndernes husdyr.

Det kan derfor forekomme paradoksalt, at bønderne også i flere tilfælde måtte låne dyr af amtet. Husdyr var fødeproducenter men også trækraft af altafgørende betydning for agerbruget, men antagelig som følge af epidemier

bortdøde et anseligt antal køer og heste i 1670'erne, hvorfor amtet for at sikre produktionen måtte opkøbe og udlåne dyr til bønderne. Af jordebogen 1679 (AR 1679/80) fremgår størrelsen af disse udlån. Gårdene i Brarup havde tilsammen mistet 15 plovheste og lånt 7 heste samt 7 køer; Listrup havde mistet 8 heste og lånt 6 heste og 3 køer og Fiskebæk havde lånt mindst 26 heste og 11 køer. Hvor mange af disse dyr, der er leveret tilbage, kan vi kun gisne om.



veringer. Efter 1663 benyttedes den nye væsentligt reducerede jordebog ved landgildeinddrivelsen.

Det var ikke kun til øvrigheden, at Falsters bønder sad i bundløs gæld. Og så indbyrdes og hos købstædernes borgere var låntagningen stor, og udsigten til indfrielse stort set ikke-eksisterende. Af samtlige sager fra perioden 1677-95, som Henrik Stevnsborg og Jens Chr. V. Johansen har registreret fra falsterske tingbøger, er langt den største enkeltgruppe (lidt over halvdele) således gældssager (1983 s. 190 f).

Udover landgilden til enkedronningen var også betalingen af de efter 1660 stadigt hyppigere ekstraskatter et stigende problem for bønderne (Rafner 1986). Skatterestancerne var 1679-80 således på omkring 2000 rigsdaler, og selv inddrivelse ved militær eksekution havde ringe virkning. Falster sva- rede altså næppe i årene 1652-85 til Arent Berntsens positive beskrivelse

fra 1656, at *"Af frugtbarhed er dette land et <af> de bedste under Danmarks krone. Thi sædejord belangende, da er den overalt den bedste og fedeste jord, som giver overflødigen af alle slags sæd, nemlig hvede, rug, byg, havre, arter, bønner, vikker og i nogen måde boghvede og humle etc."*. Øen var derimod i en permanent men stadigt værre krisesituation, hvis årsager skal søges i forskellige forhold.

Pesten kom til Falster i løbet af sommeren 1654, og gjorde det på et halvt år af med et betydeligt men ukendt antal af øens indbyggere. Ødegårde i større tal omtales første gang umiddelbart herefter, selvom byer og gårde som nævnt allerede var lagt øde under Torstensonkrigen og før den endnu. 1658 vendte krigen tilbage, men på nærmere hold end tidligere. Den 8. februar gik Karl-Gustavs svenske hær over Guldborgsunds is, og i de følgende dage blev Falster besat og udplyndret. Efter Freden i Roskilde den 26. i samme måned trak svenskerne sig i slutningen af maj væk fra øen, men kun for at give plads for danske indkvarteringer, der i længden næppe var mindre tyngende end de svenske. Efter den anden Karl-Gustav-krigs udbrud i løbet af sommeren samme år forstærkedes de danske styrker på Falster, for som lensmanden skrev i september *"Thi alt hvis <=hvad> som kom fra Sjælland, lagde jeg hos bønderne i Falster og holdt <det for> bedre at være fordærvede bønder og land end ganske fortabt"* (Breve fra Christoffer Lindenov... 1949, s. 217). Militære hensyn sattes altså bevidst over civilbefolkningens tarv, og indkvarteringsbyrden var erkendt hård.

Først i april 1659 kom svenskerne til øen igen, og at denne anden besættelse ikke blev blidere end den første, fremgår blandt andet af Horbelev-præsten Hans Sadolins optegnelser (s. 535 ff). Da krigen endelig var omme i 1660, efterlod den som vist et stort antal øde gårde og udbredt forarmelse. På Ovstrup bymark var kornet nedtrådt og afædt af 250 rytterheste, ligesom det var tilfældet i Eskilstrup og andre byer. Ore i Åstrup sogn var som Tvedegård *"af svensken ganske ruineret og afbrændt"* (Rtk 214.7), så krigens store betydning for den følgende forarmelse er oplagt. Under den Skånske Krig oplevedes ikke en tilsvarende besættelse, men samtidig med at skatte-trykket steg kraftigt, indkvarteredes i flere omgange fremmede hjælpetropper, der dog især lå købstæderne til byrde (Nørregaard, s. 297).

Tabel 4.

De årlige høstresultater som beskrevet
af Hjelholt.

1652	misvækst
1654	misvækst på byg
1655	kornet slået ned
1656	misvækst
1658	kornet slået ned
1661	misvækst
1662	god høst
1665	misvækst
1666	en del misvækst
1667	en del misvækst
1669	misvækst
1670	misvækst
1672	god høst
1674	stor misvækst
1675	god høst
1677	god høst
1678	misvækst
1681	misvækst
1684	misvækst og tørke
1685	misvækst

Udover pesten, krigene og de deraf følgende byrder på landbefolkningen, var heller ikke det 17. århundredes klimaudvikling landbosamfundet gunstigt stemt. Formentlig er det således den "klimaforværring", der mistænkes for at være en af årsagerne til "det syttende århundredes krise", som afspejler sig i de hyppige misvækstår på Falster (Steensgaard 1969-70, s. 492 f). I tabel 4 er vist de årlige høstresultater, som de fremgår af Hjelholt. Det ses, at misvækstårene er mange omend naturligvis af varierende sværheds-

grad. 1674 hedder det, at "så mange gamle folk som ved 60 år og derover vel kan mindes og har forstået sig på sæden, ikke har kunnet mindes nogen år her så stor misvækst som dette år her udi landet er..." (AR 1674/75). Hvor det andre år hyppigt var enten vår- eller vintersæden, der slog fejl, gjaldt det dette begge. I Fiskebæk var bygmarken kun halvt ved magt, mens af "rugmarken kan næppeligen bekommes sæden igen" (AR), og allerede om marts måned (altså inden årets katastrofale høst) beretter Hans Sadolin, at "mange bønder...har intet at æde eller så, bliver derfor sat i tårnet i denne kolde vinter" (s. 550).

Den bedste sammenfatning af årsagerne til Falsters forarmelse, der ved Sophie Amalies død førte til kongelige erstatningskrav overfor boet (Fridericia 1913, s. 94), finder vi i kommissærernes relationer fra 1683 og 1685 (Rtk. 2244.192 og 2244. 196). Udover krigenes indkvarteringer, gennemmarcher, udplyndringer og misvækst som følge "sær af Guds vejrlig og sær af jordens ilde dyrkning" fremhæves mangelen på kvæg, heste og mandskab. Endvidere nævnes bøndernes uforholdsmæssigt høje skyldsætning, der i det følgende århundrede af biskop Erich Pontoppidan blev slået hen med en retorisk drejning af Lukas-evangeliets kapitel 3: "...hvem vil gøre alt det krogede ret, eller jævne alt det ujævne i denne verden, således, at ingen skulle have noget at besvare sig over" (s. 343, note; smlgn. Luk. 3.5). Desuden fremhæver kommissærerne den store hoveribyrde, de amtslige betjentes embedsmisbrug, vildtets ødelæggelser og endelig utilstrækkelige tømmerudvisninger som forklaring på tingenes slette tilstand. Allerede i samtiden stilledes således ikke alene udefra kommende ulykker, men også Sophie Amalies hårde regimente, til ansvar for den krisetilstand, som satte sit præg på Falster i perioden 1652-85 - såvel som i generationen, der fulgte.

3. NATURGRUNDLAGET: FALSTERS SKOVE I DET 17. ÅRHUNDREDE.

AGER, ENG OG SKOV: LANDSKABET FØR LANDBOREFORMERNE.

Den 27. september 1805 udstedtes den såkaldte Fredskovsforordning, der for de private skove påbød udskiftning og fredning for kreaturgræsning, som på dette tidspunkt gennem en menneskealder havde fundet sted på kronens skove. Dermed lagdes grunden for det landskab, vi kender idag, med skovene som tydeligt afgrænsede "øer" i agerlandets næsten altdominerende "hav".

Forud for reformperioden var skovenes og hele landskabets karakter meget anderledes. For det første lå afsondret fra bymarkerne en række udmarks- eller overdrevsskove, der ofte af flere byer i fællesskab benyttedes til græsning. Det er egentlig kun om nogle af disse, at betegnelsen "skov" i dens moderne betydning kan anvendes: det vil sige bevoksninger med et så sammenhængende løvdække, at de danner selvstændige biotoper tydeligt adskilt fra omgivelserne (Dengler og Röhrig 1980, s. 12).

For det andet fandtes der overalt i agre og enge skovholme og krat, som vi idag næppe ville kalde skove, men som var af ligeså central betydning for bøndernes skovbrug som udmarksskovene. Så talrige var disse træbevoksede pletter, at matrikelkommissærerne på Sjælland 1682 angiveligt havde svært ved at skelne mellem skov og marker, der blot havde hvilet længe, og marknavne som "Tjørnevrå skifte", "Eskemose skifte", "Hesle agerløb" og "Askestykker" vidner om busk- og trærigdommen på markerne (Rise Hansen og Steensberg 1951, s. 92 samt MB 574 Tingsted sogn og MB 576 Nr. Kirkeby sogn). Meget rammende blev tilstanden i 1920'erne formuleret overfor Mårten Sjöbeck af en gammel skånsk bonde: *"skog, det är marken, på vilken träden växa"* (s. 62). At dette ikke mindre var tilfældet i det 17. århundredes falsterske landskab, antydes også af agerens lange hvileperioder sammenholdt med en bemærkning i kommissionsrapporten 1683 om, at *"det meste er skovjord, som giver kun ringe sæd"* (Rtk. 2244.192).

Også træer i levende hegn og i byernes frugthaver var af stor betydning, og som det er tilfældet idag, må man forestille sig de fleste bebyggelser på

GRUNDLAGET FOR EN REKONSTRUKTION AF FALSTERS SKOVBEVOKSNING CA. 1690.

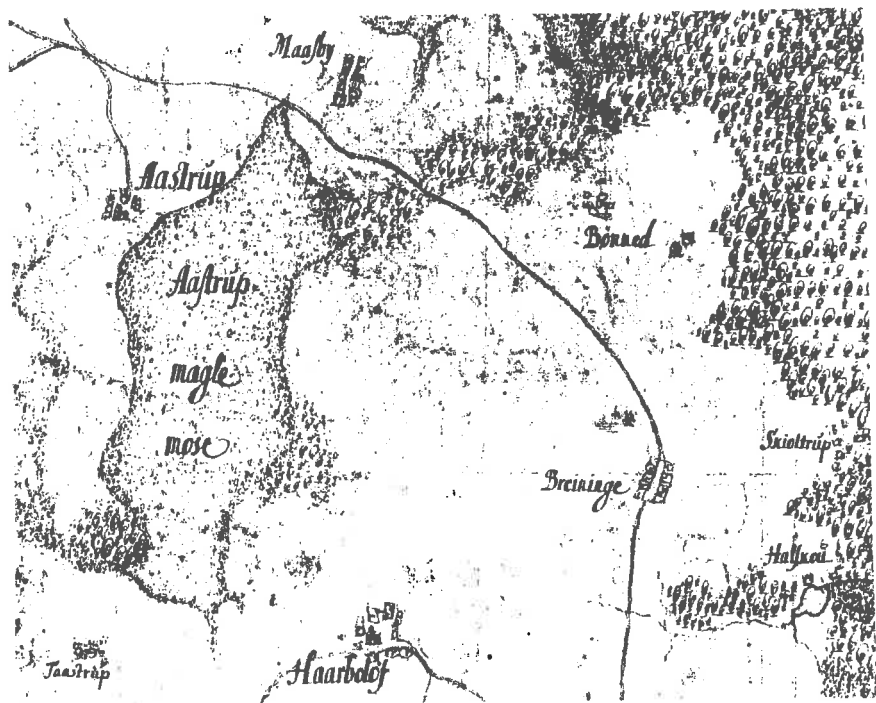
Kort og skriftlige kilder.

På grund af de manglende klare skel mellem eng, ager og skov er en kartografisk rekonstruktion af det falsterske kulturlandskab i undersøgelsesperioden særdeles vanskelig at foretage. Da det imidlertid må være af oplagt interesse, rumligt at kunne placere de skove, hvis brug i det følgende skal undersøges, skal en sådan rekonstruktion alligevel voves. Med hensyn til ikke mindst skovenes præcise størrelse må den dog tages med forbehold.

Nu forholder det sig imidlertid så heldigt, at der netop for Falsters vedkommende findes bevaret et endog usædvanligt godt ældre kortmateriale. Idet det således for de fleste andre landsdele alene er muligt udfra nyere kort (udskiftnings- og matrikelkort) at anvende den såkaldt "retrogressive metode" (se Frandsen 1983, s. 37 f), findes over Falster et håndtegnet kort fra 1692, der med overdådig detaljerighed og usædvanlig præcision gengiver kulturlandskabets karakteristika på dette tidspunkt kun ti år efter opmålingerne til Matriklen 1682⁴. Dette kort (i det følgende betegnet Ho 1692 henholdsvis dets koncept Ho 1692-k), der er signeret af ingeniørkaptajn Christof Hoffmann, danner således det væsentligste grundlag for rekonstruktionen, men står ikke alene.

Som supplement og korrektiv til Hoffmanns oplysninger er foretaget en analyse af konceptkortene fra Videnskabernes Selskabs opmålinger i 1772 (VSK 1772) samt de på grundlag af de egentlige matrikelkort fremstillede, nedkopierede "herredskort", der for Falsters vedkommende stammer fra 1818 (H 1818). Originale, ældre udskiftnings- og matrikelkort har i mindre udstrækning været benyttet - især ved rekonstruktionsproblemer. Endelig har naturligtvis Geodætisk Instituts moderne kort gjort stor nytte (GI).

Udover de kartografiske kilder har en række skriftlige været af værdi ved rekonstruktionen - oftest som supplement i tilfælde af modstridende oplysninger i kortmaterialet. Det gælder for det første data om skovenes olden- og vedproduktion (jvf. kapitel 5), der indirekte afspejler ihvertfald overskovens omfang. For det andet en række synsforretninger fra det 18. århundrede, der med varierende nøjagtighed angiver skoves dimensioner og rumlige orientering.



22. Udsnit af Christof Hoffmanns Falsterkort fra 1692. Blandt andet ses Åstrup Maglemose, hvor der ifølge en gammel overlevering "før var skov" (Svend Grundtvig: Gamle danske Minder i Folkemunde, Kbh. 1857, bd. 2, s. 71). En sådant eksistens på stedet, har dog ikke kunnet godtgøres. Nord mod venstre. Det kongelige Bibliotek.

Rekonstruktionens principper.

Rekonstruktionen har haft to faser: først er skovenes placering og udstrækning etableret, i det væsentlige på grundlag af ældre kort; dernæst er disse rekonstruerede skove ved jævnføring med det fra skriftlige kilder kendte navnestof søgt identificeret. I de tilfælde, hvor nyere kort meddeler navne, og der er kontinuitet i disse, har de to faser selvsagt været sammenfaldende.

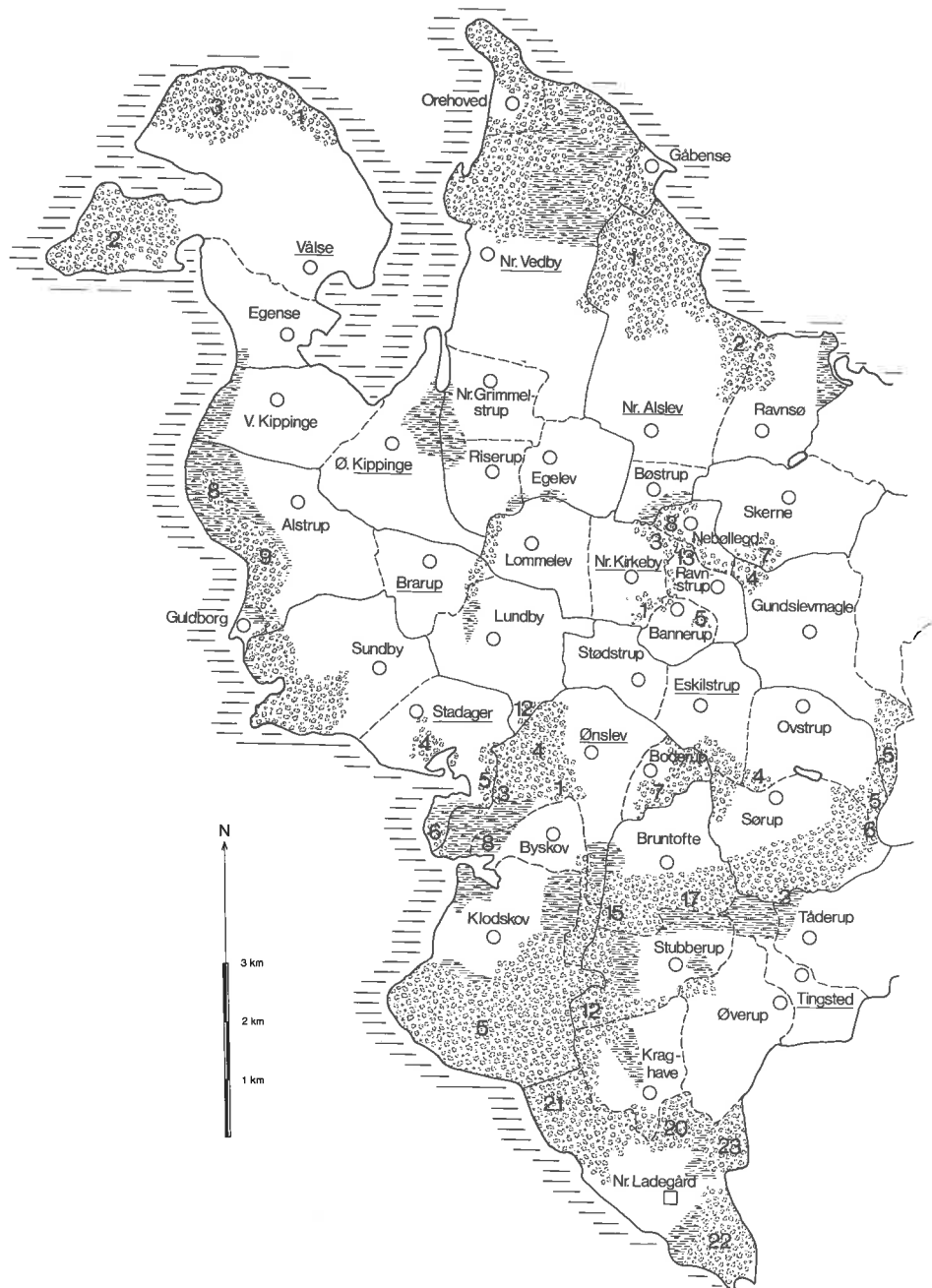
Udgangspunktet for arbejdet har været en sammenligning af Ho 1692 og VSK 1772. I de tilfælde, hvor der er overensstemmelse med hensyn til placering og omtrentlig udstrækning (langt den overvejende del), er udstrækningen på

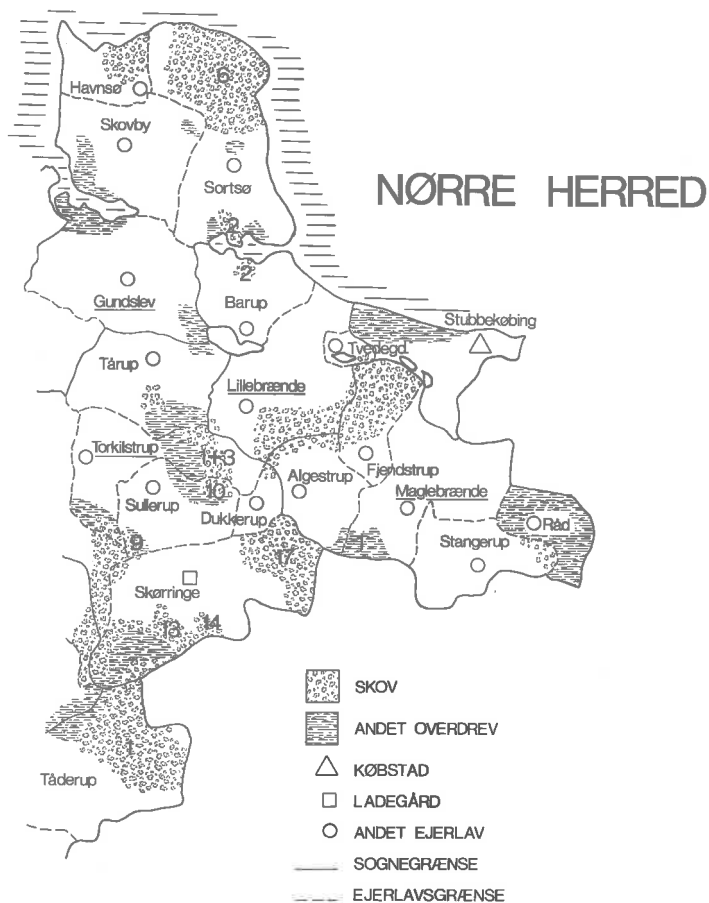
VSK 1772 lagt til grund for rekonstruktionen, idet dettes større nøjagtighed er prioriteret over Ho 1692s aldersmæssige fortrin. Rent praktisk er skoven indtegnet på en kalke med H 1818 som underlæg, idet dette kort ofte afslører tidligere skovgrænser. Endelig er skoven 1772 eller dele af den jo naturligvis også at finde 1818.

Hvor Ho 1692 og VSK 1772 ikke stemmer overens med hensyn til placering, eller hvor der er store uoverensstemmelser om en skovs udstrækning, har det været en hovedhypotese, at der ikke er sket nævneværdige *forøgelser* af skovarealet i perioden mellem de to korts tilblivelse (se nærmere herom nedenfor). I disse tilfælde er det således den maksimale udstrækning, der gengives på rekonstruktionen. Hvor Ho 1692 har skov, som ikke findes på senere kort, er dette altså lagt til grund, og hvor VSK 1772 har skov, der er overskydende i forhold til Ho 1692, er dette lagt til grund udfra den antagelse, at Christof Hoffmanns gengivelse ikke nødvendigvis er *udtømmende*. I disse tilfælde af uoverensstemmelse mellem de to hovedkilder, har de senere kort naturligvis ofte været til hjælp, og i tilfælde, hvor skov er forsvundet siden 1692, kan også nugældende skovnavne på Geodætisk Instituts 2 og 4 cm-kort optræde som skovrelikter, og dermed understøtte Ho 1692. Endelig skal det understreges, at de administrative grænser, der er gengivet på rekonstruktionen, som hovedregel hidrører fra herredskortene. Hvor skov vides sikkert at have tilhørt en af to nabobyer, lades ejerlavsgrensen dog følge skovbrynet, også selvom det løber anderledes end herredskortets grænsedragning. Matrikulære grænser er da også netop af denne grund ofte yderst vanskelige at bestemme sikkert i skovområder. Engsignaturen på det rekonstruerede kort bygger alene på H 1818, der ikke hvad placeringen men nok hvad omfanget angår adskiller sig fra Ho 1692.

I de tilfælde, hvor de fra kilderne kendte skovnavne findes på kort, er jävnføringen af skov og navn som regel uproblematisk. Dog kan en vis navneforvanskning have fundet sted mellem undersøgelsesperioden og de senere kort. Nævnes kan Bruntofte Kildeskov, der på VSK 1772 er blevet til "Kielskov" og på GI "Keldskov huse" (se herom Christian Lisse i Falster-

23.-25. (s. 46-49) Rekonstruktion af Falsters skovbevoksning ca. 1690. Tal på kortet refererer sognevis til Skovfortegnelsen (s. 245-261). I denne angives også grundlaget for hver enkelt lokalisering og identifikation.





SØNDER HERRED

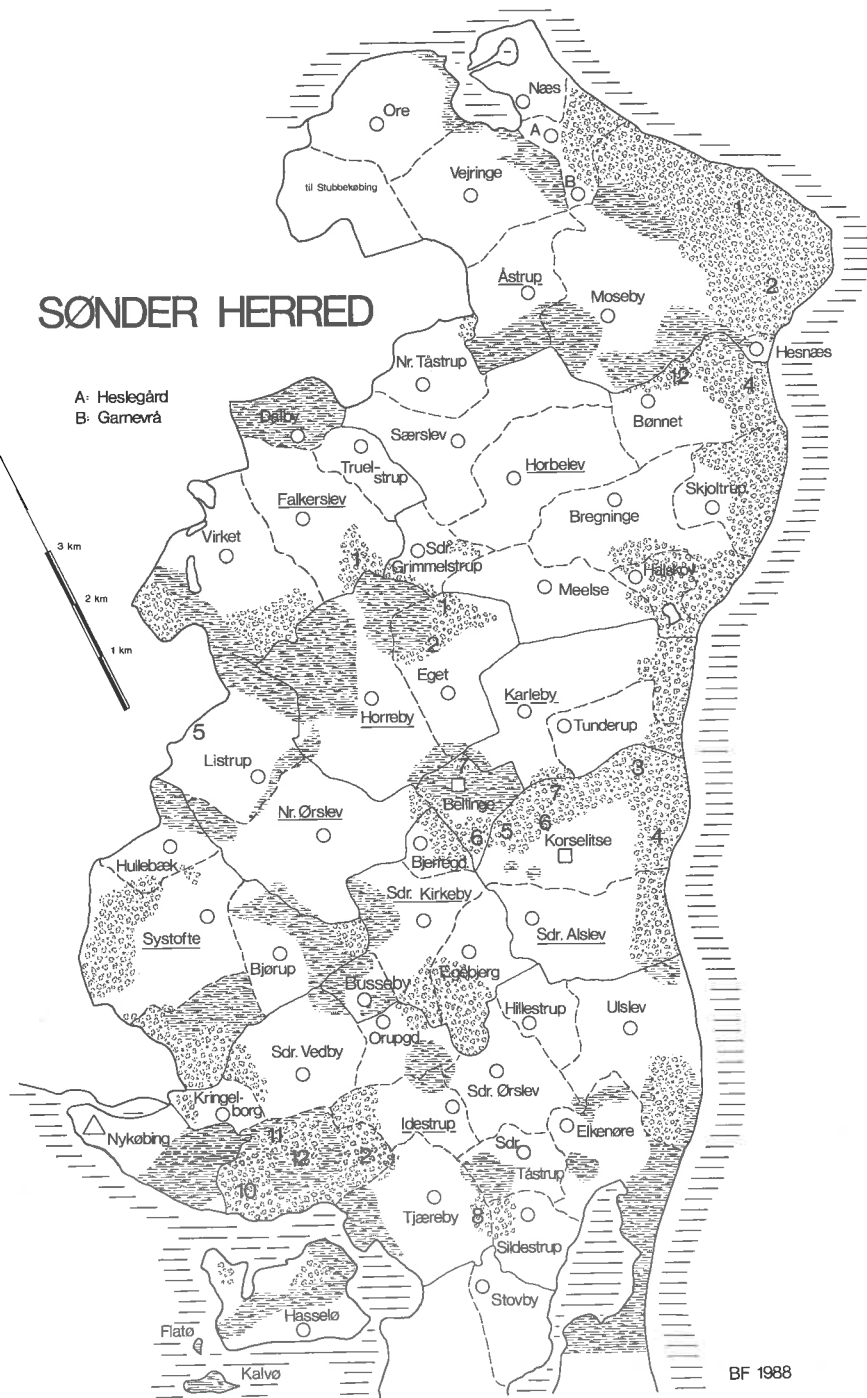
A: Heslegård
B: Garnevrå

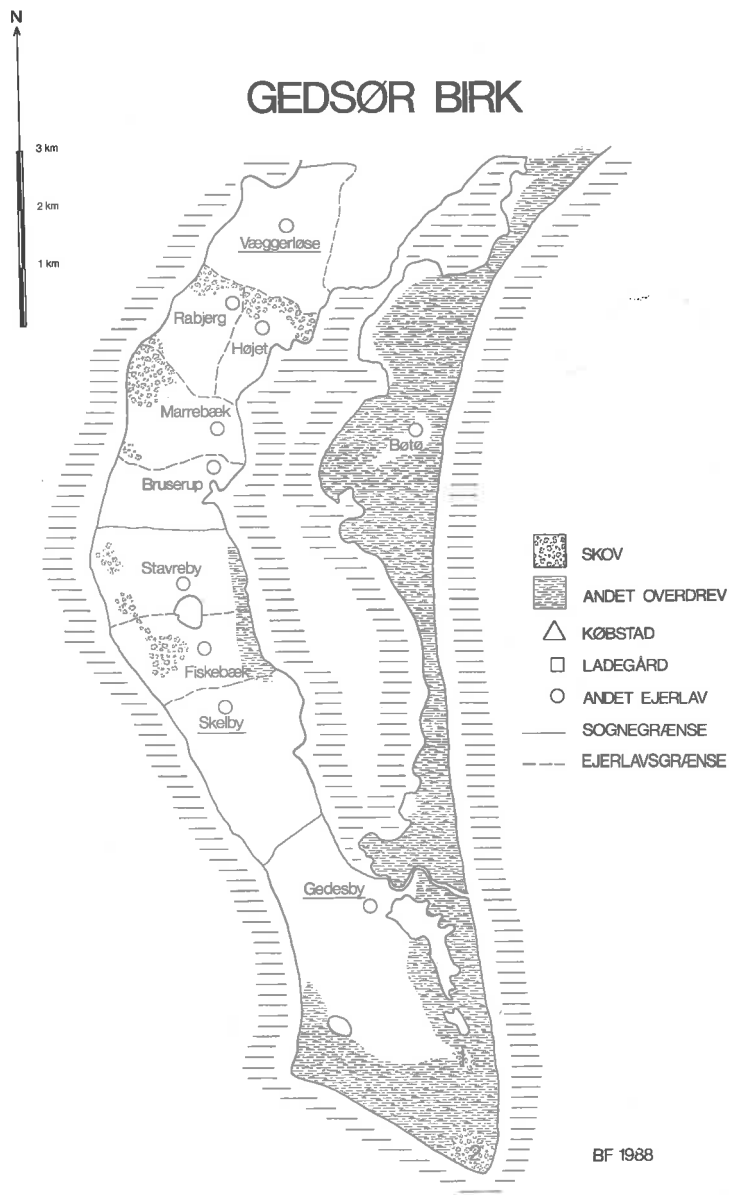
N

3 km

2 km

1 km





undersøgelsen). Endvidere er det 17. århundredes udtalte mangel på konsekvente stavemåder i visse tilfælde en faldgrube. Nævnes kan navnet "Baruppe Rosenlund" (i flere kilder), der takket være det særegne andet-led kan identificeres som *Bannerup* Rosenlund (!). I enkelte tilfælde har omlægning af ejendomsforholdene i den mellemliggende tid ført til, at navneangivelsen på de yngre kort ikke er gyldig for det 17. århundrede. Først og fremmest kom Korselitsses skovejendom med J. F. Classens godssamling 1768-92 til at strække sig langs hele østkysten, hvorved Hesnæs/Sundskov blev til Korse-litse Østerskov. Stort set er stabiliteten i skovnavnemønstret fra 1692 til idag dog så markant, at en identifikation udfra kartografiske kilders navneoplysninger kan finde sted umiddelbart.

Hvor sådanne ikke findes, er de skriftlige kilder benyttet. Der vil i disse tilfælde oftest være tale om en relativ lokalisering: for eksempel at Ravnsø skov strækker sig fra vest til øst mellem Nr. Alslev Skov og stranden (Rtk. 333.18; 1719). Placeringen af de større, betydende skove forudsættes altså kendt.

En tilsvarende relativ lokalisering fremgår af de mere eller mindre fastlagte former, hvorunder skovene opgives i de årlige oldtentaksationer og udvisningsruller. Her optræder ofte skovnavne i grupper med en sådan konsekvens, at de må opfattes som sammenhængende rumlige enheder. Hvor således for eksempel Orup Skov er lokaliseret udfra VSK 1772 kan Egebjerg og Sdr. Kirkeby Skove placeres på denne vis (her tenderer begrebet "skov" betydningen "skovfang"; se nedenfor). Endelig er mange skove, i hvis navn et bynavn indgår, alene lokaliseret udfra byens beliggenhed.

Rekonstruktionens resultater fremgår dels af kortene fig. 23-25 og dels af Skovfortegnelsen, der bringes som bilag, hvori grundlaget for hver enkelt rekonstruktion og identifikation samt eventuelle usikkerheder ved disse er meddelt. Kortenes talangivelser refererer sognevis til Skovfortegnelsens nummerering, og giver dermed en identifikation af bevoksningerne, idet en sådan af tekniske årsager ikke har kunnet påføres kortene. Kun skove, hvis navne ikke entydigt er relateret til en bebyggelse, er dog angivet på denne måde.

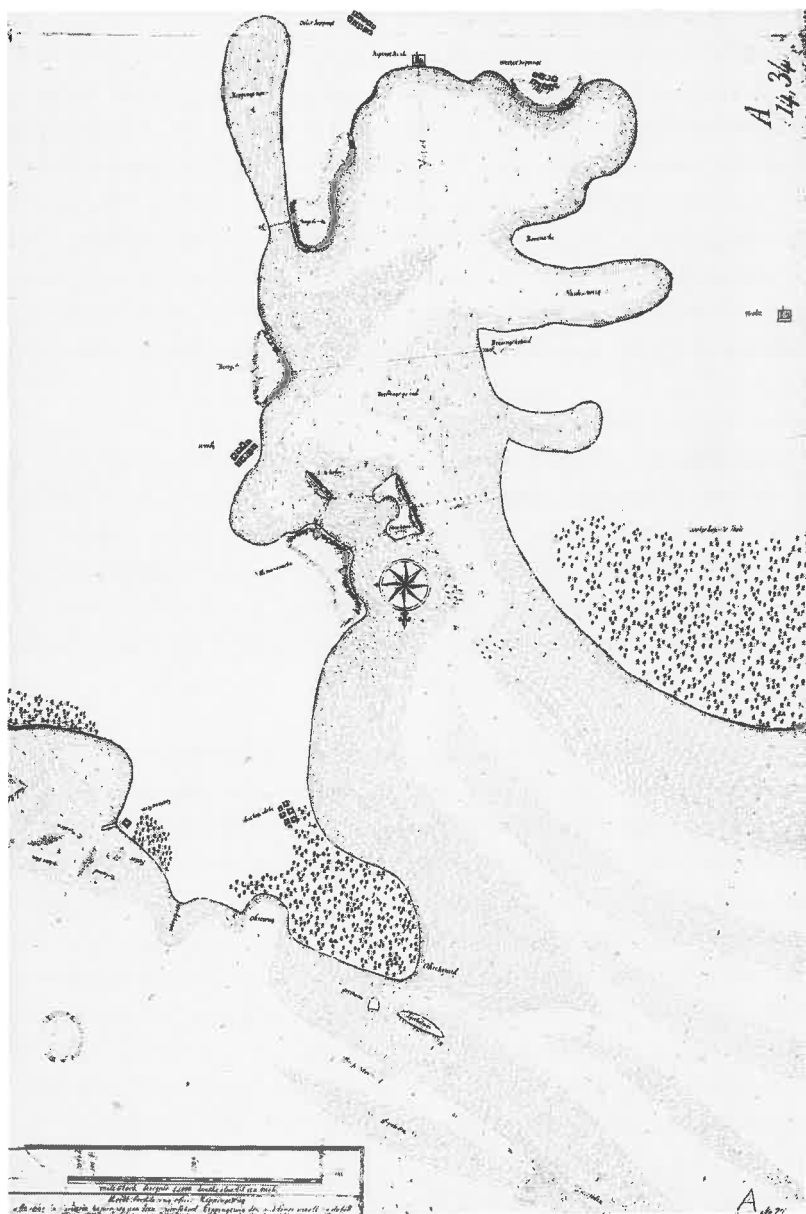
På grund af den store, uens mængde af skove og mindre træbevoksninger har det endvidere i analysen af skovbrugets geografiske variationer været nødvendigt at indføre begrebet "skovenhed". Ved en sådan forstås en gruppering af enkeltbevoksninger, der her er samlet af hensyn til overskueligheden. Antagelig har mange af dem også i virkeligheden udgjort bevoksningsmæssige enheder, men et sogns skove er i enkelte tilfælde samlet til en "enhed", uden at optræde som en sådan i kilderne. Større udmarksskove, der ofte krydser administrative skel, er ligeledes i modsætning til samtidens administrative praksis her behandlet under et. En oversigt over disse skovenheders indhold er givet i tilknytning til Skovfortegnelsen (s. 260-61).

Forsvundne skove - nogle eksempler.

Særlig vanskelig har rekonstruktionen naturligvis været, hvor skov er forsvundet mellem undersøgelsesperioden og vor tid. Den skovødelæggelse, der angiveligt fandt sted i især det 16.-18. århundrede, førte imidlertid ofte re til vegetationernes udtynding end til deres totale udryddelse, så af egentlige forsvundne skove er der ikke mange. Som illustration af fremgangsmåden ved skovkortets fremstilling, skal de mest markante eksempler på sådanne dog gennemgås i det følgende.

I trekantområdet mellem Lillebrænde, Dukkerup og Fjendstrup viser Ho 1692 en ret betydelig skov, og da skov til disse tre byer samt Algestrup og Tvedegård i rekord-oldenåret 1653 takseredes til 242 svins olden (hvilket var mere end f. eks. Nr. Alslev og Ravnsø Skove tilsammen), kan eksistensen af en sådan ikke afvises. På VSK domineres området af engsignatur med iblandt, spredt overskovsignatur, og selvom det idag (Liselund skov ufortalt) stort set er skovløst, må Hoffmanns gengivelse tages for gode varer. Det er således den, der er lagt til grund for rekonstruktionen, mens identifikationen udelukkende er baseret på byernes beliggenhed. Endelig skal det nævnes, at området ifølge GI indeholder bebyggelsen "Skovhuse" syd for Lillebrænde, der formentlig er en relikv efter den oprindelige skov.

Placeringen af Nr. Vedby Skov er enkel, idet der stadig er skov på stedet, men hvad dens udbredelse omkring 1690 angår, står Ho 1692 alene. Dens meget vide udstrækning mod syd er i modstrid med alle andre kort - herunder Jens Sørensens næsten samtidige kort af Kippinge Vig, som ellers dets formål taget i betragtning burde gengive kystskovene korrekt (fig. 26). Imidlertid



26. Detailkort over Kippinge Vig udført 1692 af Søkortdirektør Jens Sørensen under dennes anden opmålingsrejse i Smålandsfarvandet. Bemærk at nord er nedad. Søkortarkivet.

kommer Ho 1692 formentlig sandheden nærmest, idet en opmåling foretaget 1730 (Rtk. 3323.118) angiver skovens dimensioner til 1 x 1/2 fjerdingvej, hvilket passer fint til dette korts skovsignatur. Det er derfor lagt til grund for rekonstruktionen. Nr. Vedby skov kan dog godt have været større endnu, idet den ifølge opmålingen 1719 (Rtk. 333.18) strakte sig mod øst helt til Nr. Alslev skov. I dette område kan meget vel have været engstrækninger og overdrev (således som vist på Karl-Erik Frandsens rekonstruktion (1983, s. 117)) med spredt træbevoksning.



27. Udsnit af Hoffmanns Falsterkort 1692: området omkring Brarup, Lundby og Lommelev. Nord mod venstre.

På Ho 1692 er der mellem Brarup, Lundby og Lommelev vist et skovområde, som umiddelbart må opfattes som disse byers skovparter, der hyppigt nævnes i kilderne (se figur 27). VSK viser engsignatur (og vistnok underskovsignatur) i et område, der i sin karakteristiske form svarer ganske godt til dette, og Original I matrikelkortet har skovsignatur i "Indelukket" øst for

Brarup. Selvom skoven i dag er væk, er det således velbegrundet at lægge Ho 1692 til grund for rekonstruktionen, så meget mere som det moderne stednavn "Brarup Stubbe" (GI) klart må opfattes som en relikv efter bevoksningen (Houken s. 224 f).

En enkelt af de forsvundne skove har slet ikke efterladt sig spor, og er derfor ikke medtaget på rekonstruktionen. Det drejer sig om Mortenssskov, der sammen med den ligeledes ulokaliserede Lundby Sønderskov i 1653 taksereds til 20 svins olden. Nogen helt ubetydelig skov var der altså ikke tale om. Den deltes mellem Lundby og Stadager, og har antagelig strakt sig over grænsen mellem disse to ejerlav. I dette område viser imidlertid ingen af de ældre kort den mindste rest af skov, når man ser bort fra engsignatur, hvor Sundbys, Stadagers og Lundbys tilliggender mødes, på Ho 1692. Jens Sørensens kort angiver skov på stedet, men er ikke af en generel troværdighed, så det alene kan lægges til grund for en rekonstruktion. Mortenssskov er altså formentlig forsvundet relativt tidligt, men var så sent som i 1680'erne i stand til at levere både brændsel og risbøge til gavn, ligesom den i 1682 beskrives som halvt gammel - halvt ung bøgeskov. Endnu i 1680 indbrændtes der 9 svin på den, skønt den kun var takseret til 3.

Ulslev Skov skødtes i 1660'erne fra kronen til Nykøbing hospital, og dens eksistens er veldokumenteret. Også den vises kun på Ho 1692, mens VSK 1772 på dette sted har engsignatur med spredte træer, dog med det sigende navn "Konge Skoven". På dette grundlag er Ho 1692 lagt til grund.

Gedesskov er et af de hyppigst fremdragne eksempler på det overdrev, hvor man med Hugo Matthiessens ord ser "*den døende Skov paa alle Tilintetgørelsens Stadier*" (s. 90). Ho 1692 viser kun en lille klat skov på overdrevets sydøstligste pynt, hvilket er i god overensstemmelse med samtlige skriftlige kilders beskrivelse af den lille skovlods ringe tilstand.

På VSK 1772 ses imidlertid ikke en, men to markeringer af skov: en helt syd (som Ho 1692) og en mod nordøst (se figur 28). Ifølge de ældste matrikelkort hørte kun den nordøstligste del af hele græsningsområdet til Gedesby, mens resten deltes mellem Skelby sogns ejerlav. Idet den "nye" skov ligger netop her, må vi altså antage, at Gedesby i perioden ca. 1692 - 1772 er blevet velsignet med en ny skovlod, som på sidstnævnte tidspunkt berettig-

de til overskovsignatur. Det understøttes kraftigt af navnestoffet på matrikelkortene. I netop området syd for søerne har Original I således "Arnevænget" (= agernvænget jvf. Gunnar Knudsen 1925, s. 8) og "Skovvænget", og ÆO benævner samme område "Egeskolen". Disse navnetyper kan alle sikkert knyttes til resultaterne af aktiv skovdyrkning, så spørgsmålet er altså blot, hvornår denne fandt sted.



28. Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort fra 1772: græsningsområdet Gedesskov syd for Gedesby med angivelse af skov både syd og nordøst på overdrejet. Geodætisk Institut.

I 1740erne etableredes på Gedesbys grund et indelukke til fredning af plantet eller sået opvækst, men det må betvivles, at det var det, som i 1772 (på trods af yderst ugunstige vækstbetingelser) kunne fremvise overskov (Rtk. 333.533). Snarere skal opmærksomheden henledes på skovdyrkningsforanstaltninger i det foregående århundrede.

Fra 1672 har vi således uigendriveligt bevis for, at plantninger af skovtræer har fundet sted. Årets attest på opelskning af unge træer (se iøvrigt s. 151 ff) lyder bl. a., at *"hver af Gedesbys bomænd har fremvist deres flittige plantning og hegning, enhver af 20 unge ege..."* på Gedesskov (PKSA 17). Hvor præcis det er gået for sig, kan ikke siges, men et fredet skovområde benævnt Gedesby Hejdeskov eller Hegneskov optræder første gang 1663 (GBT 8/3 1678). Forledet "hejde" eller "hæde" har ofte snæver forbindelse

med skovdyrkning (således f. eks. Antoniewicz 1944, s. 85 og Ordbog over det danske sprog), og det er en nærliggende tanke, at en sådan er fortsat her (måske også i det følgende århundrede). Når der således optræder to skovbevoksninger i området på 1700-tallets kort, kan det meget vel være et resultat af tidlig skovdyrkning, der mod sædvane er lykkedes (se iøvrigt Fritzboeger 1989 II).

Skove, som af kilderne tydeligt fremgår at være små træbevoksninger spredt i ager- og englodder, er ikke søgt stedfastet på rekonstruktionen. Det samme gælder skovnavne, der først kendes fra kilder efter 1685, idet det må være rimeligt at antage, at alle væsentlige skove er nævnt i det meget omfattende materiale, der ligger til grund for undersøgelsen. De supplerende skovnavne fra perioden efter 1685, som jeg er stødt på, betegner da også alle dele af kendte skove (også f. eks. Duret og Horet ved Vålse Resle; jvf. Worsøe 1986, s. 13).

Skovnavnene.

Til karakteristik af de enkelte skoves udseende, tilstand og anvendelse er naturligvis først og fremmest en række beskrivelser og taksationer anvendelige, men også navnematerialet kan bruges i denne forbindelse. Der er således ofte en sammenhæng mellem skovens type og dens navn. Navneformer med *-skov*, som er de hyppigst forekommende, gælder således som regel overskovsvegetation med oldengivende træer. I modsætning hertil vil et *-ris* oftest være kratskov med underskovstræer - eventuelt på ageren (Gissel 1968, s. 217). Sådanne ris kunne dog også indeholde oldentræer, men fedede sjældent over 8-10 svin (og oftest kun 1-2). Endelig optræder *-have* i en række tilfælde synonymt med skov. Betydningen er egentlig "indhegning til græsgang" (Houken s. 112 f), og det optræder da også typisk i sammensætninger som *Kohave*, *Kallehave*, *Folehave* og *Hestehave*. En "have" behøvede altså ikke at være træbevokset, men var det øjensynligt ofte, og i mange tilfælde med oldentræer snarere end underskov - vel på grund af græsningen.

Udover disse tre hovedtyper forekommer en række sjældnere navneformer: *-hegn* (Eget) bruges om en indhegning, der både kan være skov og ager, men som oftest har skovkarakter (Houken s.113); *-hessel* (Skørringe) er formentlig afledt af hasselbusken, der hyppigt forekommer som underskovsbevoksning (jvf. Holger Munk 1969, s.23 f); *-holm* (Magleholm) kan anvendes om en for-

højning i et lavt terræn (DS XI, s.XXII), i dette tilfælde altså træbevokset; *-holt* (Virket m. fl.): lille skov (Houken s.118 ff); *-lund* (N. Tåstrup): lille skov (Houken s.161 ff); *-made* (Ønslev) egentlig en eng, der altså kan være skovklædt (Houken s.170 f); *-mark* forekommer ofte i skovtaksationerne med blot nogle få svins olden. Som nævnt har markerne ofte været træbevoksede, men disse spredte træer er af letforståelige grunde ikke søgt placeret geografisk (der henvises til Skovfortegnelsen); *-rud* (Sullerup): skovvrydning (DS XI, s. XXVII), der dog i dette tilfælde endnu giver olden; *-slet* (Stubberup Slettemark): spor efter skovvrydning (Gissel 1968, s.232); *-taske* (Tåderup): lavtliggende skovareal med mose (DS XI, s. 193); *-vænge* (bl.a. Halskov) er afledning af "vang" og normalt brugt om arealer udenfor landsbyens normale drift eller i årlig dyrkning som netop Halskøvs alsædebrug (DS XI, s. XXX), således også om indtægter i skove (f.eks. ærtevænger; se kapitel 5).

Begrebet "skov" dækker ikke alene en sammenhængende "træbevoksning" (med de forbehold over for sådannes rumlige afgrænsning der før er taget), men anvendes i kilderne også i betydningen "fang" eller "skovfang" - altså i en juridisk eller driftsmæssig snarere end geografisk betydning. For eksempel Kraghave Skov er således ikke en selvstændig bevoksning, men derimod Kraghaves "fang" på Klodskov, det vil sige den del af skoven, der hører til byen (jvf. DS XI, s. XXI og Osterssøn Weylle s. 256). I de fleste tilfælde fremgår det af kilden, om den ene eller den anden betydning af ordet "skov" benyttes, men det kan give anledning til usikkerhed. Endvidere er skovnavne med forled som Præste- eller Kirke- her (som hovedregel) opfattet som skovparter og ikke som selvstændige bevoksninger (herom skal redegøres nærmere i kapitel 4). På samme måde kan forled som Øster- og Vester- optræde som inddeling af en skov i stedet for som navne på selvstændige bevoksninger.

SKOVENES STØRRELSE.

De bevarede kort giver med deres skovsignaturer et visuelt indtryk af skovenes udstrækning, men også skriftlige kilder indeholder materiale til bedømmelse af denne. Som allerede nævnt kan den angives på forskellig måde, men fra perioden 1652-85 kendes ingen egentlige opmålinger. De fra det følgende århundrede bevarede opmålinger, der i begrænset omfang er benyttet

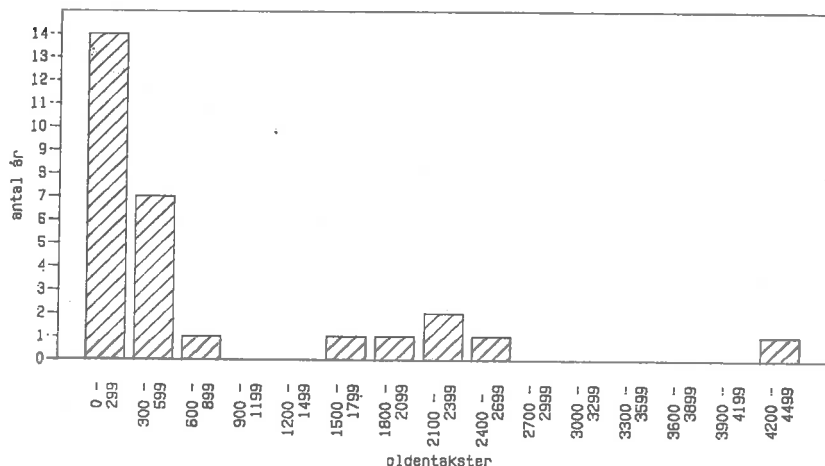
ved rekonstruktionen, og hvis oplysninger i flere tilfælde er i indbyrdes modstrid, kan dog kun opfattes som supplement til periodens egne kilder. Blandt disse findes en række indirekte vidnesbyrd om skoves størrelse, der er inddraget som kontrol ved identifikationen, men som jeg ikke her skal komme nærmere ind på. Det gælder for eksempel udvisningsmængderne, der klart var afhængige af - og dermed udtryk for - skovenes vedproduktion og størrelse. Et af disse indirekte vidnesbyrd, nemlig antallet af svin, der indbrændtes på skovene, har dog historisk fået en særlig betydning.

Allerede fra middelalderlige kilder kendes eksempler på størrelsesangivelse ved "antal svins olden", det vil sige den mængde svin, som en skovs olden kunne fede, men begrebet viser sig ikke at være slet så enkelt, som det synes umiddelbart. For det første var der tale om *sædvanemæssige skøn på baggrund af kendskab til skovens generelle ydeevne*, og altså ikke om konkrete vurderinger af oldenproduktionen, således som tilfældet var med de årlige oldentaksationer (se kapitel 5). For det andet var der i disse traditionelle taksationer, som findes i blandt andet mageskifter, jordebøger og Matriklerne 1662 og 1664, tale om *"svin, når fuld olden er"*. Det vil altså sige om et skøn over antallet af svin, der i oldenår kunne fedes på skovene. Formuleringen i instruksens vedrørende Matriklen 1662 er godt nok uklar på dette punkt ("*...hos hver gård forklare, hvormeget årligen af al slags korn kan sås, og hvor meget hø kan avles. Iligemåde skovene til hvor mange svins olden...*" (Rtk. 121.4, Rentekammerets ekspeditionsprotokol 4/8 1661, nr. 851)), men om praksis kan der ikke være tvivl (jvf. også ordlyden i selve matrikelprotokollerne). Der er således intet, som taler for Axel Steensbergs besynderlige formulering, der også (omend klarere) findes hos Vaupell (1863, s. 11): "*Man regnede derfor gennemsnitlig kun med hvert sjette år, når man takserede hvor mange svin, der kunne fedes. En skov med et svins oldentakst svarede til, at der i et oldenår kunne fedes seks svin*" (sic) (Steensberg 1982, s. 122)⁵.

Man kunne istedet forestille sig, at skovtaksationen udtrykte gennemsnittet - i egentlig forstand - af hvad en skov kunne yde, men i den 1661 i forbindelse med matrikuleringen indsendte jordebog er den samlede skovtaksation for kronens skove (ekskl. enemærkerne) 2801 svins olden, hvor et gennemsnit af de årlige taksationer (og det må være med dem og ikke med de faktiske indbrændinger at skovtaksationerne er sammenlignelige) kun giver 719 svins

olden. Der er således intet, der tyder på, at skovtaksationerne skulle udtrykke dette gennemsnit.

En beregning af middelværdien for oldenårene alene antyder derimod, at taksationen netop var et sådant skøn over den gennemsnitlige ydeevne i oldenår. På grundlag af figur 29, der viser, at denne gruppe år tydeligt skiller sig ud fra de øvrige, har jeg valgt en definition på oldenår, hvorefter sådanne er: år, hvor oldentaksationen ligger mindst 50 % over gennemsnittet for alle år. Det vil for den undersøgte periode sige 6 ud af 28 eller hvert 4,67. år. Disse års vurderingstakster ligger for Falster mellem 1634 og 4227 med et gennemsnit på 2494, hvilket må betragtes som rimeligt tæt på 1661-taksationens 2801 (afvigelse 12 %).



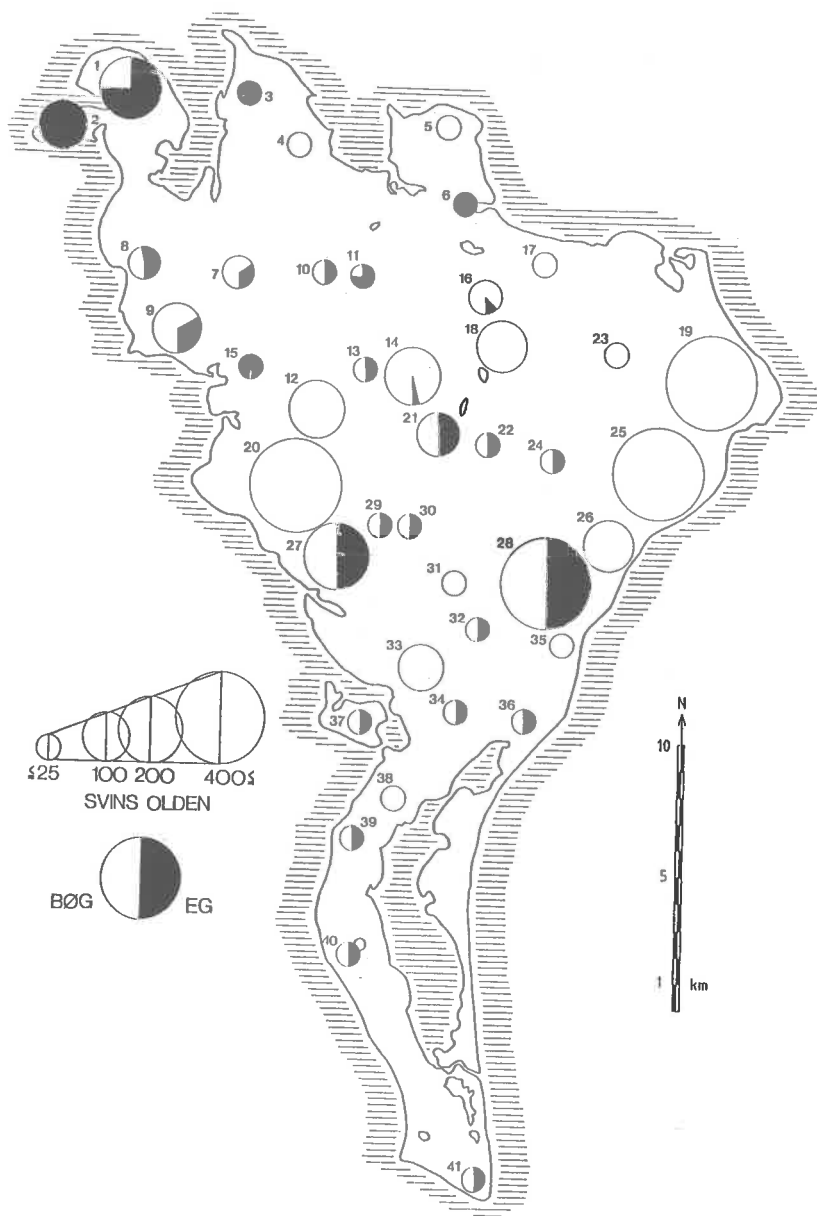
29. Grupperfordeling af de årlige samlede taksationer af Falsters skove. Fjorten år takseredes de til mellem 0 og 299 svins olden, syv til mellem 300 og 599 osv.

På figur 30 er med cirkelarealer for de tidligere omtale "skovenheder" vist skovtaksationen i Matriklen 1662, der ikke væsentligt adskiller sig fra periodens øvrige vurderinger. En række forbehold må dog tages for kortets fremstilling. For det første er taksationernes angivelser svært gennemskuelige, hvad ejendomsforhold angår. Matriklerne skulle i princippet medtage alle ejere, men enkelte mindre variationer tyder på, at ikke samtlige skovlodder er medregnet. For det andet udviser skovtaksationerne et skøn, der

som vi har set *som helhed* ligger tæt på et gennemsnit for oldenår, men som godt for enkeltskove kan afvige en del. En af årsagerne hertil er formentlig, at taksationerne hvilede på traditioner, der ændredes langsommere end skovenes ydeevne. For at kunne korrigere for denne fejlkilde, er i Skovfortegnelsen angivet såvel skovtaksten iflg. Matriklen 1662/64 som periodens største årlige oldentaksation. Den største faktiske indbrænding har ikke kunnet benyttes, idet den langt fra foreligger skovvis for alle årene. Endelig skal det for det tredje understreges, at skovtaksationerne ikke er arealmål, og derfor ikke står i et fast forhold til skovenes fysiske udstrækning, idet de jo blandt andet kun er udtryk for overskovens ydeevne.

Som nævnt synes skovtaksationerne at hvile på ret faste traditioner, men omkring 1670 skete visse mindre justeringer. I Vålse skovene, Øverup Have, Ønslev Eskebjerg, Lillebrænde Skov, Fjendstrup Skov, Hesnæs og Sundskov og de øvrige østkystskove, Hannenov og Listrup Holt samt Virket Have og Holt (PKSA 12, 1671) ses således 1671 en beskeden reduktion af taksten, men allerede i dette års jordebog er den tilbage på det oprindelige niveau. Med Christian Vs Matrikel vendes der imidlertid definitivt op og ned på de traditionelle taksationer, men det er særdeles uklart, hvad angivelserne i skovtaksationsprotokoller og modelbøger, hvis rettede tal ligger til grund for den endelige skyldsætning i matrikelprotokollen, egentlig dækker.

Der er en stor - tilsyneladende næppe erkendt - usikkerhed med hensyn til tolkningen af denne matrikels skovtaksation, og usikkerheden er velbegrundet. Svend Aakjær skriver i sin indledning til udgivelsen af Henrik Pedersens efterladte tabelværk over matrikelforarbejderne, at "*Skovene takseredes efter det gennemsnitlige Antal Svin, der hvert Aar kunde fedes paa deres Olden...*" (s. 17*), og denne antagelse deles af blandt andre Rise Hansen og Steensberg (s. 120), der dog samtidig forplumrer den klare definition med en bemærkning om, at taksationerne viste "*hvor mange Svin, der aarligt kunde fedes paa Skovens Olden, "naar Gud gav fuld Olden"*" (s. 125). Det synes endvidere nærliggende at antage, at Steensbergs tidligere omtalte konstruktion bygger netop på Matriklen 1688s uklare instrukser. Aakjær henviser direkte til landmålerinstruksens paragraf 6 (Pedersen 1928, s. 28*), som dog intet nævner om gennemsnitsberegninger ("*...at besigtige de til hver by eller gård beliggende skove, og dennem for visse svins olden at taxere...*"), og det er formentlig denne upræcise formulering, der går igen



30. Kort over skovenhedernes omtrentlige placering, størrelse (udtrykt ved taksationen 1662) og relative sammensætning af hovedtræarterne eg og bøg. Skovenhedernes numre er oplyst, og refererer til liste i forbindelse med Skovfortegnelsen.

i for eksempel Skrubbeltangs: "Skovene skulle takseres efter det antal svin, der kunne fedes på olden" (1978, s. 110), og Mørups: "den skov, der kunne give oldenføde for 24 stykker sættes til 1 td. skovskuld" (208). Porsmose kvalificerer udsagnet ved at indskyde et "hvert år" (s. 93), hvorved vi er tilbage ved Aakjærs definition. I modsætning hertil holder skovhistorikerne Christian Gandil (s. 285 f) og Eiler Worsøe (1986, s.11) sig til taksationsprotokollernes ordlyd, der klart angiver, at der er tale om vurdering af det potentielle svinehold "udi fuld olden", og altså om data af samme karakter som de traditionelle skovtaksationer.

For mig at se er dette sidste synspunkt indlysende rigtigt, men årsagerne til de mange usikre formuleringer skal formentlig søges i to forhold. For det første i de store afvigelser, som taksationerne 1682 udviser i forhold til traditionen, og for det andet i uklarheden med hensyn til den efterfølgende skyldsætning.

Mens Matriklen 1662 - når enemærkerne udelades - angiver en samlet takst på 2989 svins olden, når Matriklen 1688 (modelbøgerne) kun frem til 1636 - en nedgang på 45 %. Denne reduktion, der også kendes fra andre egne af landet (Holsøe 1933 I passim og Frandsen 1983, s. 81), er imidlertid ikke jævnt fordelt, men spænder fra store stigninger (Farnæs, Alstrup-skovene og Nr. Alslev Skov) til en nedgang på op imod 95 % (i først og fremmest Sønder herreds skove). De mest markante ændringer er de store skoves reduktion: Klodskov 600 > 410, Hannenov og Listrup Holt 80 > 30, Hesnæs og Sundskov 500 > 100, østkystskovene (enhed 25) 590 > 109 og endelig enemærkerne fra ialt 720 til 280. Som vi har set, lå gennemsnittet af periodens oldenår tæt på taksationerne 1661/62, og da der nok kan påvises faldende tendens i oldenmængden (se kapitel 5), men denne netop ikke ses at slå igennem i niveauet for oldenårene, skal årsagerne til reduktionen 1688 næppe søges i skovenes tilstand og ydeevne. Der var snarere tale om en rent ligningsmæssig justering.

Som det er nævnt ligger Matriklen 1662s skovtaksation som helhed tæt på et gennemsnit for samtlige skove i oldenår, men betragter vi forholdet mellem matriklernes skovtaksationer og de maksimale årlige oldentaksationer individuelt, således som disse skov for skov er oplyst i Skovfortegnelsen, kan dette billede nuanceres en del. De maksimale oldentaksationer ligger såle-

des i gennemsnit 123% over Matriklen 1662s skovtaksationer (svingende fra -53 til +1500%), hvilket dog ikke kan undre, når man erindrer, at der netop er tale om maksima (i mange tilfælde fra rekordåret 1653). Men hertil skal lægges, at afvigelserne i forhold til de reducerede taksationer i Matriklen 1682 i gennemsnit er 340% (fra -59 til +1300%). Idet rekordårets samlede taksation samtidig "kun" afviger 69% fra gennemsnittet for samtlige olden-år, må det altså konstateres, at mange af Matriklen 1682s tal ligger endog meget langt fra periodens faktiske ydeevne, og at der ikke var noget reelt grundlag for en generel reduktion.

Betragter man skovene enkeltvis, opdager man dog, at visse af justeringerne var rimelige. Når således for eksempel Alstrup Sundskov blev skrevet op fra 20 til 80 svins olden, var det med baggrund i den faktiske ydeevne, der 1653 vurderedes til netop 80. Ligeledes udsprang nedskrivningen af enemærkerne af det forhold, at deres ydeevne faktisk var overvurderet i Matriklen 1662, og 1653-taksationen var for eksempel 45% mindre end denne. Enkelte reguleringer som disse synes således at skyldes ønsket om at bringe taksationerne i overensstemmelse med virkeligheden. Men det lykkedes kun yderst sporadisk.

En mulig forklaring på nedskrivningen af skovtaksationerne i Matriklen 1682 kan være, at livgedingets sagkyndige forstembedsmænd øjensynlig obstruerede matrikelkommissionens arbejde. De udvalgte takserbønder fik dermed relativt stor indflydelse på synsforretningernes udfald, og selv om de ikke måtte takser skove i det sogn, hvori de selv var hjemmehørende, havde de naturligvis en fælles interesse i en generel reduktion. Skovtaksationen indgik jo i det fremtidige beskatningsgrundlag.

Mistanken om vildtmesterens og skovridernes manglende efterkommelse af Rentekammerets instrukser skyldes en indberetning fra den lollandske landsdommer Matthiesen, der sad i kommissionen (Rtk. 312.2, 3/10 1681). Han beklager sig her over, at *"Udi vores instruks meldes, at holtsførsteren skal følge med at takser skovene, og skovrideren. Dette kan vi ikke erlange. Thi vildtmesteren og skovriderne, som er i hendes majestæts tjeneste, gør altid udflugter"*. Noget kunne tyde på, at der indenfor forstvæsenet har været en udbredt utilfredshed med pålægget om aktivt at tage del i matrikuleringen. Fra andre kommissioner indkom nemlig tilsvarende besværgelser over

holtsførsteres og skovrideres uvilighed i at møde ved skovtaksationerne (Rtk. 312.4-5). I den Kaløske kommissionsprotokol hedder det for eksempel, at *"holtsførster og skovrider fornemmer vi aldeles intet til"*.

Formålet med hele det storstilede matrikuleringsarbejde 1681-88 var at tilvejebringe et sikkert grundlag for den unge enevældige stats skatteinddrivelse. Skovtaksterne omregnedes således som alle andre "herligheder" til hartkorn, idet 24 svins olden ækvivalerede 1 tønde hartkorn (efter ændringen af den oprindelige instruks for øerne i 1684). Samme omregningsfaktor var anvendt i Matriklen 1662, mens Nykøbing hospitals skove ses traditionelt kun at være takseret halvt, det vil sige til 48 svins olden pr. tønde hartkorn (Rtk. 311.21). Det var en grundsætning for matrikuleringen, at ligningsgrundlaget skulle være den enkelte gårds faktiske produktionskapacitet. For agrene blev således den hvilende jord fradraget ved hartkornsansættelsen, og da skovtaksationerne afspejlede situationen "når fuld olden er", måtte en lignende reduktion foretages her (jvf. f. eks. Nielsen 1969, s. 160).

Jeg har ikke i matrikuleringens efterladte papirer fundet klare instrukser om fremgangsmåden ved denne beregning, og meget tyder da også på, at sådanne ikke forelå (Rtk. 312.1 og 312.1958-59 samt Carl Christiansen 1908-22 II, s. 488-508). Om taksationen i Fræer sogn, Høllum herred, hedder det således, at *"enhver gård efter sin andel i udsæd tilregnet sin anpart udi den tredjedel af oldingen, som til hartkorn anslåes"* (Rud. Sørensen s. 126), og Gandil skriver (s. 285 f), at reduktionen blev foretaget ved hartkornsbe-regningen. Men Matriklen 1688 angiver for Falster et skovhartkorn (ekskl. enemærker) på 68,3 tønder, hvilket netop svarer til 24 svin pr. tønde hartkorn, så dette synes altså ikke at have været tilfældet. Stendal Pedersen omtaler de fynske kommissærers problemer med at beregne et gennemsnit: *"Hvad skovenes taksering er angående, da er dermed ment, at kunne fordres så mange når fuld olden kan blive, medens hvor mange års hvile skovene skal tillægges (så som ofte sig tildrager, at der ej vorder fuld olden førend hver fjerde eller femte år og mod længere), det stilles udi al underdanighed til hans kgl. majestæts egen allernådigste resolution"* (citater s. 42 af MB 531). I modsætning hertil mente man i den Koldingske kommission at have løst problemet. I en indberetning fra Jørgen Grubbe og Jens Juel 7/12 1686 hedder det nemlig, at *"Skovene er anset for så højt de mest kan føde,*

når fuld olden er, dog ej der af uden den 3. part beregnet til hartkorn i betragtning, at skovene sjældent bærer olden uden hvert 5. eller 6. og vel flere år" (Rtk. 312.5). Nedslaget er imidlertid foretaget omvendt proportionalt med skovenes størrelse, "mens de ejere, hvor der ikkun er lidt skov og derfor kan have des mere fordel af olden, når den falder, er noget bedre anset, end de ejere, hvor der er mængde af skov, og må forunde oldenen bort for en føje ting, helst når der er god olden".

Her har vi altså formentlig den gennemsnitsberegning, som Aakjær sammenblander med skovtaksationen. Som vi har set skete den imidlertid på Falster hverken på taksationens eller hartkornsansættelsens niveau, men Gandil har nok fat i noget centralt, når han understreger, at skovhartkornet "talte mindre" end agerhartkornet (s. 285 f). Han har dog måske kommissærinstruksens paragraf 4 i tankerne, og den omhandler ikke skovskylden, men agerjord i skoven, der skal skyldsættes halvt (Pedersen 1928, s. 32*). Imidlertid synes den omtalte reduktion af skovhartkornet ligeledes at være sket på skyldsættelsens niveau, men efter hvilke retningslinier er uklart.

Skovhartkornet var i Matriklen 1688 som nævnt 68,3 tønder (90,0 inkl. enemærkerne), men den "skovskyld", der anføres i den endelige matrikelprotokol, er for det første meget spredt og for det andet meget lav. Oplagte skovsogne som Vålse, Nr. Vedby og Åstrup er således - ligesom hele Gedsør - slet ikke sat til skovskyld, mens Eskilstrup sogn af uransagelige grunde er skyldsæt højest. Den samlede skovskyld udgør 5,24 tønder hartkorn, hvilket kun er 1/13 af skovhartkornet, og indregning af et så langt åremål mellem oldenårene ("hvileperiode"), ville være uden hold i realiteterne. Det har ikke været muligt at fastlægge baggrunden for denne tilsyneladende helt vilkårlige og ganske ubetydelige skyldsætning. Den har ingen rimelig relation til skovtaksation og skovhartkorn, som igen kun i begrænset omfang afspejler skovenes faktiske ydeevne. I tabel 5 vises sognevis henholdsvis skovhartkornet 1662 og 1682 samt skovskylden 1688.

Konklusionen på denne undersøgelse må altså blive, at Den store Matrikels skovtaksationer er det dårligst tænkelige grundlag for vurdering af skovenes størrelse. Endvidere at de generelt kun i begrænset omfang afspejler skovenes absolutte omfang, men dog kan give rimelige mål for oldenskovenes relative størrelser. Skal skovenes tilstand og ydeevne vurderes mere detal-

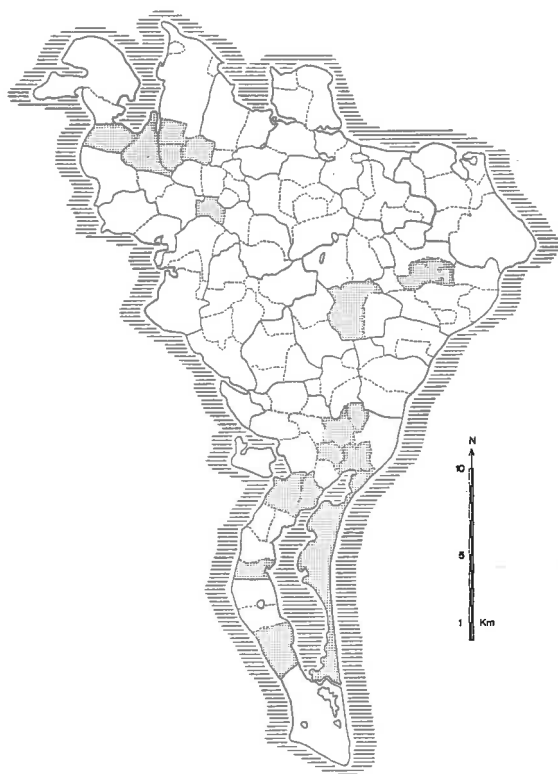
jeret, må det istedet ske ved inddragelse af data for deres samlede produktion - i det omfang sådanne foreligger.

Tabel 5: Skovhartkorn og skovskyld.

Sogn	Skovhartkorn (td.)		Skovskyld (s.)
	M 1662	M 1688	M 1688
Tingsted	4,79	4,75	4,25
Ønslev	26,25	19,08	-
Stadager	-	4,17	4,33
Nr. Kirkeby	1,0	0,79	4,33
Brarup	2,92	4,17	0,28
Vålse	10,00	11,67	-
Nr. Vedby	0,92	1,50	-
Nr. Alslev	22,21	1,83	5,00
Torkilstrup	2,92	3,42	3,33
Gundslev	0,67	1,25	0,67
Lillebrænde	1,92	0,83	1,00
Maglebrænde	2,67	0,25	-
Eskilstrup	4,83	2,04	6,67
Åstrup	20,83	4,17	-
Horbelev	25,83	4,75	-
Falkerslev	-	-	-
Horreby	-	-	-
Karleby	4,17	1,67	0,83
Nr. Ørslev	3,50	0,58	4,75
Sdr. Kirkeby	1,25	0,33	-
Sdr. Alslev	-	0,13	6,5
Systofte	1,50	-	-
Idestrup	3,83	0,63	-
Væggerløse	1,00	0,17	-
Skelby	-	0,04	-
Gedesby	-	0,04	-
sum	143,4 td.	68,3 td.	5,24 td
+ enemærker	30,0	21,7	
summa summarum	173,4 td.	90,0 td.	

SKOVENES GEOGRAFISKE PLACERING OG SPREDNING.

Som det fremgår af den kartografiske rekonstruktion (fig. 23-25) var Falster i 1600-årene relativt skovrigt, og Arent Berntsen har næppe ganske uret i sin karakteristik af de falsterske skove: *"At der ikkun findes mådelige små skove, så at ikke nogen ort er begroet med så vidtløftig stor eller megen skov, at den formedelst overflødighed kan holdes for unyttig. Men derimod er snart intet sted, som jo haver sin belejlige, brugelige skov: hvilket ligervis som de ej ere af vidtløftig størrelse så ere de ikke heller af moradser, øde pladser og unyttige krat"* (I, s. 115).



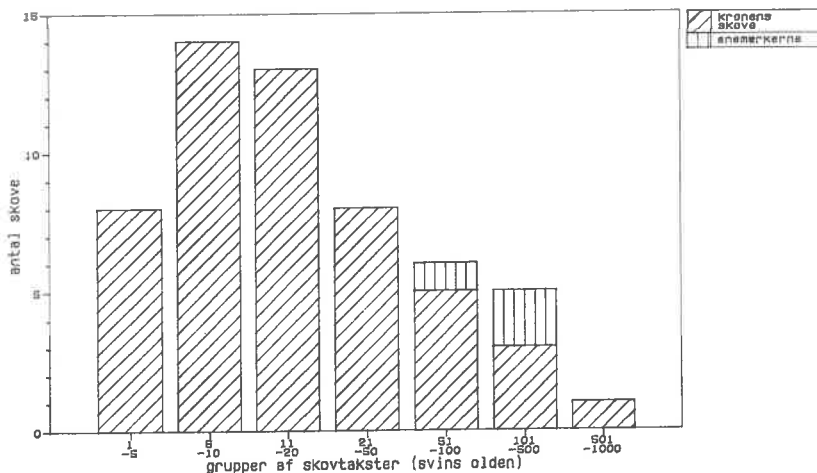
31. Skovløse byer 1652-1685.

Helt jævnt fordelt var skoven dog ikke, og selvom de fleste bymarker formentlig har været begroet med "unyttige krat" (dvs. underskov), var visse områder klart forfordelt med hensyn til skov. På figur 31 er angivet de byer, hvor der i ingen af de benyttede kilder er omtalt skov. På grundlag af dette billede virker Væggerløse-præstens beskrivelse af, at han "bor på en aldeles skovløs egn" troværdig (PKSA 8, 26/10 1672), og mens de fleste af Nørre og Sønder herreds byer havde underskov, må Gedsørs skovløshed betragtes som notorisk.

Der er i den landbo- og bebyggelsehistoriske forskning en skandinavisk tradition for opdeling af kulturlandskabet i geografiske zoner betinget af forskelle i subsistensmåder og dyrkningssystemer: slettebygden karakteriseret ved agerdyrkningens dominans og ringe græsningsmuligheder, skovbygden ved afhængigheden af skovens produkter og et stort kvæghold og endelig ris- eller mellembygden som stødpude mellem de to hovedzoners respektive mangel på træ/græsning og korn (bl. a. Christensen (Hørsholm) I s. 28 f., Ahlmann 1923, Campbell 1928, s. 15 ff, Dahl 1942 og Sjöbeck 1927).

Svend Gissel dokumenterer, at store områder på Sjælland i det 16. århundrede henregnedes til enten skovbygden eller sletten, med deraf følgende forskelle i skyldsætningsmønstret (1968, s. 232 ff). Denne sammenhæng skal nedenfor belyses for Falsters vedkommende, men det må indledningsvis konstateres, at der i det 17. århundrede næppe var så skarpe strukturelle skel mellem forskellige bygdeformer her. Kun i helt små bebyggelser som Halskov, Gåbense, Orehoved og Skjoltrup (9 gde.) forekom alsædebrug, der betragtes som et særkende for skovbygden (Frandsen 1983, s. 116; Campbell s. 15 f), og de var netop "nye byer" anlagt i områder, der stadig i 1600-årene var kraftigt skovbevoksede. Hvad de øvrige forskelle mellem skov- og slettebygger angår, viser det sig hurtigt, at begrebsparret ikke i egentlig forstand kan bruges om falsterske forhold (jvf. f. eks. husdyrholdets jævne fordeligt omtalt i kapitel 2). Der var således ikke markante forskelle som i Skåne eller på Sjælland (mellem Heden og de nordsjællandske storskove), men skovene var derimod, som Berntsen rigtigt bemærker, temmelig jævnt fordelt. Det var da også - som det fremgår af figur 32 - de mellemstore skove takseret til mellem 6 og 20 svins olden, der dominerede overskovsbilledet, og ikke egentlige storskove. Ikke desto mindre var der forskelle - først og

fremmest mellem Gedsør og resten af øen, og netop disse regionale forskelle er det vigtigt at have for øje i den følgende analyse af skovbrugets rolle i landbruget (kapitel 5).



32. Gruppedeling af Falsters skove efter størrelse iflg. taksationen 1662. Otte skove takseredes til mellem 1 og 5 svins olden osv.

SKOV OG SKYLDSEJNING.

De landgildeforhold, der for alle jordejeres gods oplyses i Matriklen 1662, var ikke nødvendigvis dækkende for den da gældende situation, men afspejlede i vid udstrækning en historisk virkelighed. Blandt andet revideredes jordebogen, der var grundlaget for landgildebetalingen, jo som nævnt i 1663. Gennem studiet af sådanne ofte meget konservative afgifters sammensætning og geografiske variation er det imidlertid muligt at slutte tilbage til den situation, der var deres oprindelige funktionsgrundlag: i denne forbindelse eksistensen af skov. Her skal ikke foretages en sådan "arkæologisk" undersøgelse af den falsterske skyldsætning, idet jo skovenes eksistens og beliggenhed for undersøgelsesperiodens vedkommende så meget bedre kan godtgøres med andre midler. Istedet skal det søges belyst, om eksistensen af skov altid sætter sig spor i skyldsætningen.

De enkelte persiller.

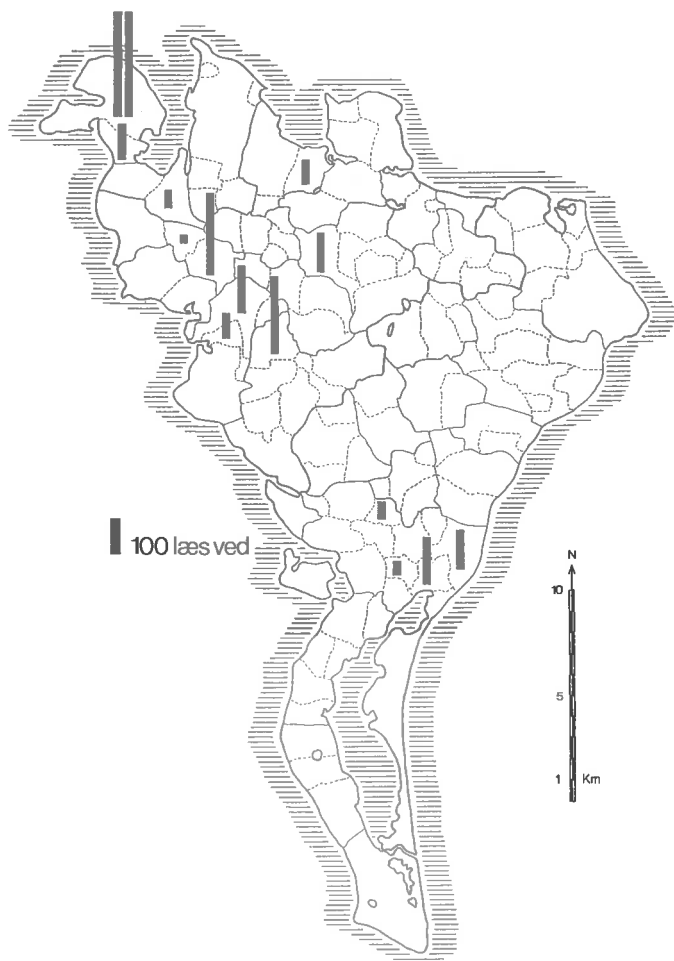
Gennem det 16. århundrede synes der at være sket en generel udvikling fra bøndernes afgiftsbetaling for retten til en del af skovens ressourcer (for eksempel brændsel og olden) til en *betaling* for den konkrete *modtagelse* af disse (proportionalt med de modtagne mængder - f. eks. antallet af svin på skoven). Endnu i 1600-tallet eksisterede dog relikter af den oprindelige afgiftsform. Bymændene i Kippinge, Nr. Vedby, Lommelev, Lundby, Sundby og Alstrup beklagede sig således i 1653 over et forbud mod skovhug, idet de "*giver skovleje, og får lidet godt igen*" (NHT 4/10 1653), og allerede 1586 havde Gedsørs beboere klaget over skovenes fredning med en tilsvarende henvisning til deres "*skovleje*" (KB 8/10 1586).

Som betaling for retten til *frit* brændsel kendes fra tidligere perioder især havre, får, lam og penge (Gissel 1968, s.239), men også byg forekom som afgift af skovherligheden (KB 3/4 1631). Lam kendes som landgildepersil især i det relativt skovrige Nordfalster, men om det er til dette eller de øvrige afgiftselementer, at bøndernes skovleje skal knyttes er uvist. Det skal dog bemærkes, at kun lam, der ikke indgik i en "*teje*" (fast - lokalt varierende - sammensætning af småredslerne lam, gæs og høns) kan opfattes som skovbetaling (Gissel 1968, s. 70).

Spørgsmålet er så, om de pågældende bønder virkelig svarede denne afgift. Af lensregnskabet 1652/53 fremgår det, at en række bønder på netop denne egn efter skovenes rebning 1607 fast fik landgilden afkortet, fordi deres rettighed til frit brændsel ved denne lejlighed var blevet inddraget. Blandt disse var Niels Fynbo i Brarup. Han skulle udtrykkelig betale 6 skæpper havre, 1 lam og 2 høns "*for skovhug*", men slap altså for det.

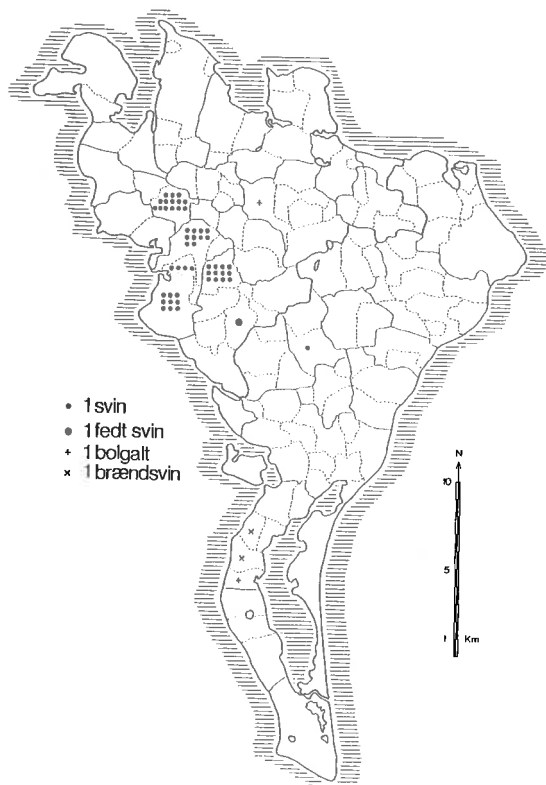
Disse formelle herlighedsafgifter havde således i det 17. århundrede ikke længere noget reelt indhold, og helt tydeligt gælder dette landgildepersillen "*læs ved*". I Jordebogen 1569 optræder 20 læs ved som en normal gårdvis landgildeydelse, og den må antages at hænge snævert sammen med herlighedsrettigheder til skoven, idet bøndernes adgang til denne formentlig da var væsentligt friere end 100 år senere. De har altså antagelig årligt kunnet levere det nævnte landgildeved af egne skovparter. Med begyndende indskrænkning af skovenes areal og øget kontrol med bøndernes vedforbrug - hvorpå f. eks. rebningen 1607 kan ses som udtryk - må denne persil imidlertid

tid være konverteret eller afkortet. I 1593 konverteredes tilsvarende landgildeved i Koldinghus len til korn og penge (KB 17/12 1593), og de godt 2000 læs ved, der stadig 1662 optræder som jordebogsindtægt, ses da også i lensregnskaberne fast at være afkortet. Eftersom bønderne ikke længere havde fri adgang til brændsel, skulle de altså heller ikke svare afgifter af det.



33. Byer, der endnu i undersøgelsesperioden principielt skulle svare landgilde i form af ved.

Omfanget af dette landgildeved er imidlertid iøjnefaldende. Jordebøgernes 2268 læs ligger slottets brændeudvisninger, som de kendes fra 1670erne, snublende nær (se kapitel 5). Endvidere kan det ved omregning af de enkelte persiller i en række stikprøver konstateres, at vedet ikke i Matriklen 1662 er regnet med i det samlede landgildehartkorn, selvom det altså anføres som landgilde. Om landgildeved oplyser Arent Berntsen, at det normalt blev sat til $1/8$ eller $1/12$ td. htk. pr. læs (II, s. 194), og jordebogsydelserne var på 9, 12 eller 18 læs pr. gård, hvilket efter den lave takst giver henholdsvis 0,8, 1,0 og 1,5 td. htk.. Videre skriver Berntsen dog, at "*ved, som alene ages af bønderne, regnes ikke*", så det er nærliggende at tro, at dette ved, der i princippet var en forældet jordebogsydelse, i 1662 opfattedes som det til hovægter udviste borgeved. Af figur 33 fremgår den geografiske fordeling af landgildeved, og at denne ikke var identisk med bor-



34. Byer, der skulle svare landgilde i form af svin.

geved-byrden kan umiddelbart konstateres: for eksempel indkaldtes 1654 alle Horreby sognemænd til ægt af slottets ved (SHT 5/10 1654). Når de to ved-ydelser 1662 tilsyneladende er blandet sammen, må det altså betragtes som en nærliggende fejltagelse. Udover landgildevedet forsvandt iøvrigt ved reduktionen 1663 1800 humlestager, som Systofte skulle yde, men som ligeledes havde været afkortet det foregående tiår.

Også retten til at få indbrændt svin på olden betaltes tidligere med faste årlige ydelser, af hvilke der endnu i undersøgelsesperioden var spor i herlighedsafgifterne. Svend Gissel har (1968) beskrevet disse betalinger for oldenherlighed i det 16. århundrede, men kommer ikke her nærmere ind på udviklingen fra rettighedsbetaling til betaling for faktisk indbrænding.

"Oldenskylden", som i det 16. århundrede var en fast årlig afgift for retten til at indbrænde svin på egne skovparter, står i forbindelse med de gårdvise skovtaksationer, der for eksempel findes i mageskiftebesigtelser og skøder. Ydelsen for skov til 10 svin har således normalt været 1 bolsvin i landgilde, men allerede i 1500-tallet kunne istedet i oldenår ydes 1 brændsvin, og andre år konverteredes den til blandt andet penge (Gissel 1968, s. 65 ff jvf. også KB 7/12 1635). Med stadig mere vidtgående restriktioner i bøndernes adgang til skoven er udviklingen gået i retning af de faste afgifters afløsning med betaling ved indbrænding, og Arent Berntsen knyttede 1650 udelukkende begrebet "oldengæld" til betaling for aktuel indbrænding (II, s. 102 og 132).

Figur 34 viser den geografiske fordeling af de 1662 principielt ydede 56 landgildesvin. De anførte "svin" må udfra sammenhængen betragtes som "bolsvin", der ligesom bolgalte sættes til 3 td. htk. mod fedesvinenes 1 td. htk. og brændsvinenes 1/2 td. htk. (Berntsen II, s. 180 f). Disse værdiforskelle skyldtes formentlig bolsvinenes længere opfødning, der kan være sket på sti og ikke til skovs. I en tingbogsnotits 1654 omtales "svinene" da også netop som "bolsvin" (NHT 13/6 1654). Bønderne fremlagde her på ridedogedens foranledning en udskrift af lensregnskabet 1630 som bevis på, at de, idet de hver ydede 1 bolsvin i landgilde, kun skulle betale halv oldengæld af deres svin. Og at dette er sket, fremgår af lensregnskaberne. Efter jordebogsreformen og landgildereduktionen 1663 skulle kronen årligt modtage 46 landgildesvin, men nedslaget i oldengælden ses ikke fortsat efter dette

tidspunkt. Man må antage, at bønderne ved reduktionen har fået andre kompensationer, og at ydelsen af landgildesvin derved er blevet revet endeligt bort fra dens funktionsgrundlag. Nogen klar forbindelse mellem disse oldenskyld-relikter og de aktuelle indbrændingers organisation i undersøgelsesperioden kan iøvrigt ikke konstateres.

Udover de nævnte spor af skovskyld er Egense i Matriklen 1662 sat til 6 mark i "skovpenge", der også må opfattes som en relikte uden nogen aktuel betydning for byens skovrettigheder. En anden mulighed kunne imidlertid være, at der er tale om det beløb, som Egense årligt skulle betale til Vålse bymænd for græsningsretten i Vålse Resle. Men at et sådant skulle være opført i Matriklen, synes ikke umiddelbart troligt.

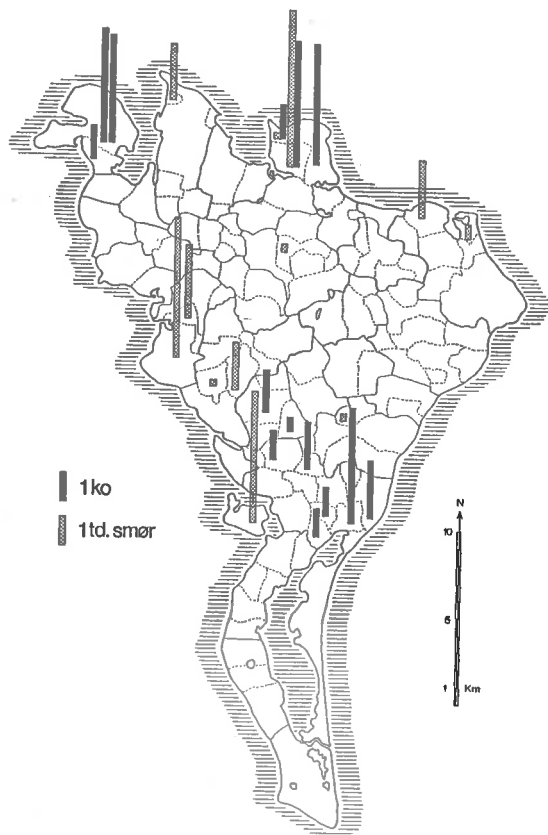
Skovgræsningen har måske tydeligere end skovbrugets øvrige elementer sat sig spor i skyldsætningen. Det er således en almindeligt accepteret antagelse, at smørlandgilde indikerer gode græsningsmuligheder - og dermed eventuelt skov. Senest er denne sammenhæng af Kim Vestergaard påvist for en række nordsjællandske sogne (s. 76 og 84 ff), og også for Falster er den klar. I Ønslev og Tingsteds klage over Nykøbings græsning på Klodskov 1671 (se kapitel 5) kædedes græsningsretten og smørlandgilden udtrykkelig sammen (PKSA 5, 8/5 1671), og på samme måde må landgildekøer tænkes at afspejle de lokale græsningsmuligheder (se figur 35).

Skov og slette.

Når landgildemønstret skal relateres til det i forvejen dannede billede af Falsters skovbevoksning, må det for det første bemærkes, at ydelsen af bolsvin i det væsentlige var koncentreret om de skovrige egne (figur 34). De øvrige typer landgildesvin var spredt på lokaliteter, der i undersøgelsesperioden nok havde skov, men ikke kan kaldes skovrige, og det er da også karakteristisk, at netop brændsvin ikke sjældent forekom som landgildepersil "på sletten" (Gissel 1968, s. 67).

Landgildevedet tilhørte i sagens natur en tid, da bønderne havde fri skovbenyttelse (Christensen (Hørsholm) I, s. 76), og vi har set, at persillen blev afkortet i det 17. århundrede. Billedet på figur 33 gælder altså en historisk situation. Igen er området nord for Klodskov berørt, og endvidere det skovrige Vålse sogn, flere andre byer, der endnu i undersøgelsesperio-

den havde skov, samt de absolut skovløse Øster Kippinge, Elkenøre og Sdr. Tåstrup. Det har ikke været muligt indenfor denne undersøgelses rammer, at undersøge i hvilket omfang disse byer faktisk havde skov i 1500-tallet, men det vil forhåbentlig kunne afgøres i forbindelse med et igangværende skov-historisk forskningsprojekt med såvel geografisk som kronologisk større spændvidde end det foreliggende.



35. Byer, der skulle svare landgilde i form af køer eller smør.

Endelig viser figur 35 et vist sammenfald mellem smørlandgilde og skov. Atter er det området omkring Klodskov samt nu også skovene på Orehoved og Farnæs-halvøen, der dominerer. Hertil kommer endvidere Ore og Næs, der havde græsning på Sundskov, samt Hasselø. Denne ø havde øjensynlig et betyde-

ligt kvæghold og en dertil svarende mælkeproduktion. Flere år græssedes kreaturer herfra på den lille Kalvø (!) eller i enemærket Lindeskoven, hvorfor der betaltes særskilt med penge (jvf. LR og AR). Andre forhold end de særligt rige græsningsmuligheder kan således have gjort sig gældende. For eksempel ses Hasselø i det 16. århundrede at have haft en særstilling med hensyn til hoveri ligesom Kraghave, og det kan have influeret på de øvrige afgifter (Hjelholt I, s. 105). Alene den korte afstand til markedet i Nykøbing kan dog formentlig også forklare denne specialiserede produktion (jvf. f. eks. Jonge s. 383).

Der er en slående mangel på overensstemmelse mellem smørydende byer og byer, der gav køer i landgilde. For sidstnævntes vedkommende ses dog ligeledes en markant tendens til sammenfald med rige græsningsområder, og således i vid udstrækning med lokale storskove, men Idestrup sogns særlige evne til at svare landgildekøer, må forklares med græsningen på Bøtø. At de pågældende byer i undersøgelsesperioden har haft græsning der, kan imidlertid ikke dokumenteres (se fig. 84, s. 190).

Ved bebyggelseshistoriske undersøgelser sluttet som nævnt ofte fra skyld-sætning til subsistensmåde/kulturgeografi. Vi er her gået den modsatte vej, og kan konstatere, at nok var f. eks. eksistensen af skov en nødvendig forudsætning for ydelse af landgildeved, men den var ikke en tilstrækkelig forudsætning. Ved kortlægningen af forholdet mellem skov og slette kan landgildevariationer således være en værdifuld ledetråd. Men andre variable må så vidt muligt inddrages.

Når landgildemønstret ret klart udskiller en "skovbygd" for os, må det således tages med store forbehold. Naturligvis var Vålse Nakke, Orehoved, Farnæs og Klodskov-området relativt mere skovrige end store dele af øen iøvrigt. Men for det første optræder f. eks. de store østkystskove ikke i dette billede, og for det andet var øen - som vi har set - temmelig jævnt bevokset med skov. En egentlig opdeling i slette og skov synes således som tidligere anført ikke aktuel.

Et enkelt aspekt af denne opdeling skal dog drages frem. Svend Gissel når nemlig i sin disputats (om 1500-årene !) frem til, at skovbygden var højere skyldsats i forhold til udsæden end slettebygden (s. 240), og det synes

umiddelbart at stå i modstrid med det falsterske materiale. For eksempel konkluderede kommissærerne 1683 i forbindelse med den påståede høje skyldsætning, at *"så befindes Falsterland meget højt skyldet gods at være, og jorden derimod hel slet, thi det meste er skovjord, som give kun ringe sæd"* (Rtk. 2244.192). Her fremhæves altså agerens dårlige vilkår i skovrige egne, og det synes også klart, at markerne i sådanne var en del mere urene end andre steder, og har måttet afgive ikke så lidt næring til de skyggende træer (Matthiessen s. 142).

Når skovbygden var højere skyldsat - og højere vurderet ved salg - end slettebygden, skyldtes det da heller ikke agerdyrkningens muligheder. Tværtimod havde netop de særlige herligheder, som skovene bød på, æren for denne høje værdi. Men i det omfang brugsretten til disse blev frataget bønderne, faldt fastegodsets værdi naturligvis tilsvarende, og når stort set kun ageren var tilbage, blev det oprindelige - og fastholdte - landgildniveau for højt. Gissel giver da også et eksempel på netop klager over for højt skyldsat skovgods i forbindelse med begrænsning af bøndernes skovretigheder (s. 239). Når det falsterske landgildniveau var for højt, er det således blandt andet i det begrænsede skovbrug at årsagen skal findes. Falster svarede så at sige skovbyggens landgilde uden længere at nyde dens fordele.

VEGETATIONEN.

Vi har kun i grove træk kendskab til skovenes flora, og forstbotaniske slutninger på grundlag af det historiske kildemateriale må generelt foretages med varsomhed. Da artssammensætningen imidlertid var af afgørende betydning for skovenes udseende og brugsværdi, skal en undersøgelse af især det relative forhold mellem de to dominerende overskovstræer - egen og bøg - forsøges⁶.

Som det ses (af fig. 30, s. 61) var bøgeskoven dominerende, men egen var repræsenteret over det meste af øen - ikke mindst i de mindre skove. Dette forhold kan antagelig forklares med det relativt mindre græsningspres på storskovene end på vangeskovene, idet kvæggræsning synes at have haft tendens til at favorisere de unge ege, mens svin på olden var en fordel for bølgevegetationen (Helge Vedel, s. 218). Det skyldes blandt andet, at man

bevidst holdt de skyggegivende bøge borte fra vangeskovenes løvunge, men også at egen bedre end bøgen tålte kretaurernes bid, og lettere var i stand til at skyde fra stødet (samme s. 215 og Worsøe 1979, s. 19). Det skal for en ordens skyld bemærkes, at den påfaldende bøgedominans i storskovene (Klodsø og østkystskovene) understøttes af samtlige kilder.

43- Fagus.



36. Bøg med modne frugter. Illustration fra Simon Paullis botaniske hovedværk fra 1648 Flora Danica eller Dansk Urtebog.

Der synes at have været en markant tilstedeværelse af eg, som stemmer dårligt med et udsagn fra 1680 om, at "*her udi amtet kun ringe egeskov er...*" (PKSA 15, udateret memorial ang. det øde gods). Det kan således konstateres, at eg i perioden 1671-84 udgjorde i gennemsnit 24,1 % af de årlige tømmer- og brændeudvisninger. Intet tyder på den anden side på, at egeoverskov skulle forekomme hyppigere end bøg (således som Worsøe 1986, s. 24 synes at mene).

Ved siden af voksne bøge og ege optræder ofte unge træer med betegnelserne risbøge og risege. Mest almindeligt blev de brugt som gærdestaver, men kun-

ne også finde anden anvendelse, for eksempel som vogntømmer og sågar som bygningstømmer. Størrelsen var da heller ikke nødvendigvis helt ubetydelig. Der findes eksempler på risege på 15 alens højde (ca. 9 1/2 meter) (Pr. Chr. (V)s Br.II, s. 543, 6/7 1646).

Ifølge Nørre herreds skovtaksationsprotokol 1682 var den altdominerende underskovsvegetation tjørn, hassel og el. Af disse har de to første formentlig optrådt som egentlig underskov blandet med overskovsvegetation, mens den snarere har dannet selvstændige bevoksninger rundt om i markernes mange mosehuller, idet den stiller store lyskrav, og som den eneste danske træart tåler at have rodsystemet dækket af vand (Søren Ødum, s. 193 ff). Ellemoser omtales da også jævnlige, og enkelte steder nævnes ask, elm og skovabild, samt temmelig ofte de særligt sydøstdanske arter avnbøg og navr. Endelig forekommer navnet "Hyldeholten" i Sundskov (PKSA 17, 1672). I et par omgange rekvirerede Sophie Amalie endvidere blandt andet buxbom, avnbøge og den slags træer, "*die breite Blätter und dickes Laub geben...*" (?) fra Falster til anlæggelsen af haven ved Sophie Amalienborg (PKSA, RB 1670-72, s. 320 f og 1673-83, 3/10 1678).

For de nævnte underskovsarter gælder, at de trives bedst i relativt lysåbne skove, og derfor idag hyppigt findes i egeblandingsskov (DN 6, passim), men der kan ikke i det her foreliggende materiale konstateres særlige mønstre i forholdet mellem over- og underskovsvegetation. Tværtimod må det umiddelbart undre, at især de helt bøgedominerede østkystskove ifølge udvisningsrullernes meddelelser om vedhugsten var storleverandører af navrved, der især anvendtes som vogntømmer. Forklaringen på, at et så lyskrævende træ som navr har kunnet trives i bøgeskove, må formentlig være, at også disse i perioden har været ganske lysåbne, bl. a. i græsningens interesse.

SKOVENES ALMENE TILSTAND.

Et fremtrædende tema i al skovhistorie er skovenes ødelæggelse - eller i det mindste kraftige reduktion - i nyere tid. I dette perspektiv må en undersøgelse af de falsterske skoves tilstand og udviklingen i denne have interesse, men da perioden 1652-85 er for kort til at dybereliggende udviklingstendenser kan erkendes, skal vi i det følgende overskride disse kronologiske grænser.



37. Bønder på markarbejde (høstet?) i et typisk eksempel på det gamle kulturlandskab med dets fuldstændige sammensmeltning af eng, ager, kratskov og overskov. Tegning fra det 18. århundredes sidste halvdel, som sædvanligvis tilskrives C. A. Lorentzen. Frederiksborg (A 6373).

Chr. Vaupell skrev i 1862, at Falsters kyst 150-200 år tidligere overalt havde været skovbevokset i modsætning til situationen på hans tid. Dette billede svarer dårligt med den her foretagne rekonstruktion, men mon ikke forklaringen skal findes i det 17. århundredes generelt lidet pålidelige kortmateriale. Han bygger blandt andet sin undersøgelse på kortstudier, og den situation, han beskriver, svarer ganske godt til den, som Franciscus de Hammershaimb (figur 38) viser på sit kort fra 1676, som langt fra er nogen troværdig gengivelse af forholdene.

Gregers Begtrup kunne tilsvarende i 1806 (mon ikke først og fremmest på grundlag af Berntsen og Pontoppidan ?) berette, at *"Falster har været meget overflødig forsynet med Skov og al Slags Vildt"*, men at meget siden var forbrugt dels ved hovedgårdsudvidelser (efter krongodssalget 1766) og dels ved græsning (s. 778). Den skovreduktion, som han beskriver, må således i det væsentlige henlægges til det 18. århundredes sidste del. I det følgende skal det imidlertid undersøges, hvor fremskreden den angivelige skovødelæggelse var 100 år tidligere.



38. Franciscus de Hammershaimbs Falsterkort fra 1676. Korttegneren blev senere overkonduktør ved den lollandske matrikelkommission, der 1682 også målte på Falster, men han ses ikke at have haft kontakt med Christof Hoffmann, og hans kort lader i forhold til dennes meget tilbage at ønske. Det kongelige Bibliotek.

Allerede i 1570 erklæredes Falsters skove at være "*såre meget...forhugget og ilde medfarne*" (CCD I, s. 538, 5/8 1570), og 28 år senere udtrykte enkedronning Sophie bekymring for skovenes fortsatte evne til at levere brændsel (Sophies kopibøger s. 228 f, 27/5 1598). Imidlertid var det 16. og 17. århundrede rige på sådanne bekymrede udsagn, der i en vis udstrækning snarest må opfattes som ideologisk betingede manifestationer af kongelig jagt- og ejendomsret. Skovene er altså nok blevet mindre i perioden, men ved den udvalgte prins' død i 1647 fik de trods alt stort set alle prædikattet "*ved magt*" (kvittansiarumsbilag til LR 1647/48). Dog nævnes f. eks. Skjoltrup Skov "*ud ved strandsiden noget forhugget udi denne krigstid som vagten holdtes*", ligesom Gedesskov var "*ganske meget forhugget...formedelst skansernes bygning*" (under Torstensson-krigen).

De tidligere behandlede skovtaksationer tyder på en markant tilbagegang i skovenes omfang, og der er da næppe heller tvivl om, at en sådan har fundet sted. Korselitsses og Skørringegårds enemærkeskove, der i undersøgelsesperioden havde en takst på henholdsvis 440 og 90 svins olden, var for eksempel, da de erhvervedes til kronen i 1603 og 1604, ansat til 2000 og 865 svins olden (DK B 94, 12/9 1603 og 1/10 1604). En reduktion af overskovene på 80-90% - for såvidt som tallene har generel gyldighed for hele øen, hvad alt tyder på - i løbet af 1600-årenes første halvdel må imidlertid anses for ganske usandsynlig, så andre forhold end skovenes formindskelse må have spillet ind.

Man kunne forestille sig, at taksationspraksis havde ændret sig, for i det hele taget er tolkningen af ældre taksationer usikker. Således må man for eksempel betvivle rigtigheden, når den lille bebyggelse Voer i Rougsø herred i Århus kannikebords jordebog fra 1313 tillægges skov til ialt 6144 svins olden, selvom der, som udgiveren foreslår, skulle være tale om tilstanden før skovens rydning (Poul Rasmussen 1975, s. 41). For det første foreligger der imidlertid ingen klare instrukser om skovtaksationer, der gør det muligt at spore en eventuelt ændret praksis. Og for det andet - og væsentligere - ses taksationernes omregning til hartkorn i det 16. århundrede at være sket med samme faktor (24 svins olden ækvivalerende 1 td. htk.) som i det 17., hvilket må betragtes som et stærkt indicium for kontinuitet (jvf. missiv til Axel Juul 27/1 1561, KB).

Målet for overskovens oldenproduktion er jo imidlertid ikke nødvendigvis udtryk for skovens størrelse, og en kraftig bestandsfornyelse efter eksempelvis stormfald vil naturligt reducere oldenmængden og dermed efterhånden taksationen, uden at skoven dermed kan siges at have mistet sin nytteværdi (bøg og eg kønsmodner først i 40-60-års alderen; Vedel, s. 202 og 215). Endvidere må det 17. århundredes såkaldte lille istid med stor stormfuldhed, lave middelterperaturer og våde somre (Mikkelsen s. 16 ff) have medført et ganske drastisk fald i oldenproduktionen, idet forudsætningen for stor frugtsætning ikke mindst er en tør og varm sommer (det foregående år) (Vedel, s. 202).

Selvom der således også for undersøgelsesperioden er god grund til at forvente en faldende oldenproduktion, kan en sådan ikke konstateres entydigt. Det skal senere vises, at niveauet i ikke-oldenår nok var lavere efter krigen end før, men at et tilsvarende fald tilsyneladende ikke gjorde sig gældende for oldenårene (s. 169 ff).

I 1509 havde kronen en indtægt (af den da betydeligt mindre skovbesiddelse) på 1121 oldensvin, og med betaling af 1 oldensvin for hvert 10. svin på skov, antyder dette en væsentlig højere oldenproduktion end i undersøgelsesperioden (Gissel 1968, s. 65 og i Falsterundersøgelsen). I 1640 var 1729 og i 1641 6818 svin indbrændt på kronens skove, hvilket svarer godt til niveauet efter 1652, idet 1641 må antages at have været oldenår (LR). Endelig oplyser Gandil, at der i 1758, altså få år før krongodssalget, indbrændtes 5189 svin på de samme skove (s. 294).

Antallet af svin på olden i falsterske skove synes altså ikke at have ændret sig nævneværdigt i århundredet efter undersøgelsesperioden, men dette forhold giver ikke noget brugbart udtryk for skovenes produktivitet. Hvor der nemlig i livgedingperioden maksimalt indbrændtes ca. 700% af, hvad taksationen angav som muligt (se kapitel 5), synes niveauet for disse overskridelser i det 18. århundrede at være steget in absurdum. Fra 1742 har vi således bevaret et hjertesuk over, at Klodskov dette år var takseret til godt 60 svins olden, men at der gik ca. 1300 svin (Rtk. 3321.63, 6/11 1742). På baggrund af en så forceret indbrændingspraksis er det naturligvis umuligt at bedømme skovenes reelle størrelse og ydeevne⁷.

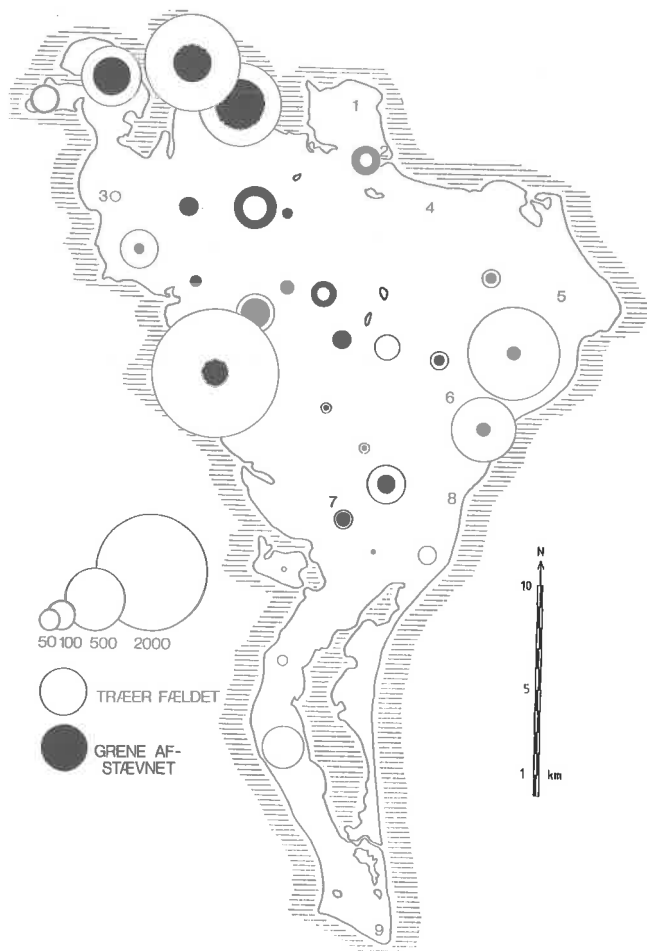
Samtidig med en øjensynlig reduktion af oldenproduktionen er der imidlertid god dokumentation for indrettelsen af planteskoler og opelskningen af unge træer på Falster, og det vil derfor nok være fejlagtigt at tro, at skovene ved det 18. århundredes midte var ganske nedslidte. Udvidelse af det dyrkede areal kan næppe heller i denne periode have været et incitament til skovrydning, da den allerede eksisterende agerjord, som vi har set det, kun benyttedes ubetydeligt i forhold til det mulige.

Da krigen kom til Falster i 1658 var der altså sket en reduktion i forhold til tidligere tider, men intet tyder på, at skovene var i krise i den forstand, at der var træmangel. Det var derimod snarere, da freden endelig kom i 1660. Af figur 39 fremgår skovenes forhuggelse, som den oplyses i synsforretninger fra dette år (PKSA 17, 24/7 1660; RTK 214.32, 30/8 og 14/9 1660 gengivet i Grundtabel 13). Ialt var mindst 8870 træer hugget om ved roden, mens ca. 1845 grene var afstævnet. Ved sammenligning med figur 30 ses det, at ødelæggelserne generelt stod i forhold til skovenes størrelse, men at især Nr. Vedby og Nr. Alslev Skove såvel som Klodskov synes uforholdsmæssigt hårdt ramt. Det er interessant at bemærke, at egetømmeret åbenbart ikke har øvet speciel tiltrækning på misdæderne, og at bevidst flådetømmerdestruktion således næppe har fundet sted på Falster. Kun 11% af de fældede træer var nemlig ege, mod som vi skal se 24 i gennemsnit af udvisningerne i fredstid. Intet tyder altså på, at blandt andre P. C. Nielsen har ret i sin tese om bevidst svensk indsats for på denne måde at hindre dansk flådeopbygning (Nielsen 1960, s. 174).

Tingsvidnet for Gedser birk nævner udtrykkelig fjendens behov for brænde samt "*stormpæle, spanske ryttere (og) pallisader*" som årsagen til den store skovskade, og træerne fra Horbelev-præstens skovlod blev ført til Nykøbing som pallisader (Sdr. Herredsbog 1668). Gedesby Skov var "*ganske forhugget og afstynet*", hvilket også gjaldt Tvedegårds Skov og Sortsø Have (Rtk. 311.21). I Ulslev Skov var halvdelen ved skansen forhugget, men hvem der har hugget hvad i denne lovløse tid, kan naturligvis ikke afgøres.

Om skovenes tilstand i resten af undersøgelsesperioden findes kun få direkte vidnesbyrd. Selvom det f. eks. 1672 hævdedes om Gedesby, at "*intet skov er, uden noget skovkrat, som er med tjørn og små hassel...*" (PKSA 8, 26/10 1672), kunne der endnu 1685 indbrændes et enkelt svin på Gedesskov (AR).

Ulslev Skov beskrives som bestående af "ringe egestabbe" (Nykøbing hospitals regnskab 1681/82) - det vil sige enkeltstående stammer uden grene på, der dog kunne være betydeligt højere end almindelige stød (stubbe). Jens Sørensen beretter nemlig 1691 om "Ulslev skov...som er høje egetræer, ingen grene på" (Joh. Knudsen 1921, s. 61). Tilsvarende beskrivelser af skovene er dog sparsomme, og kan ikke give et samlet billede af situationen.



39. Skovødelæggelser under Karl-Gustav-krigene 1657-60 fordelt på skovenheder. Noter: 1.Farnæs 3/4 forhugget. 2.Sortlø Hestehave 1/3 forhugget. 3.Alstrup Sundskov 1/3 forhugget. 4.Tvede Skov forhugget; Fjendstrup Skov 1/2 forhugget. 5.Hesnæs og Sundskov 1/4 forhugget. 6.Favrholt 1/3 forhugget. 7.Hallerup Skov 1/3 forhugget. 8.Sdr. Alslev Strandskov ved magt. 9.Gedesby Skov ikke ved magt.

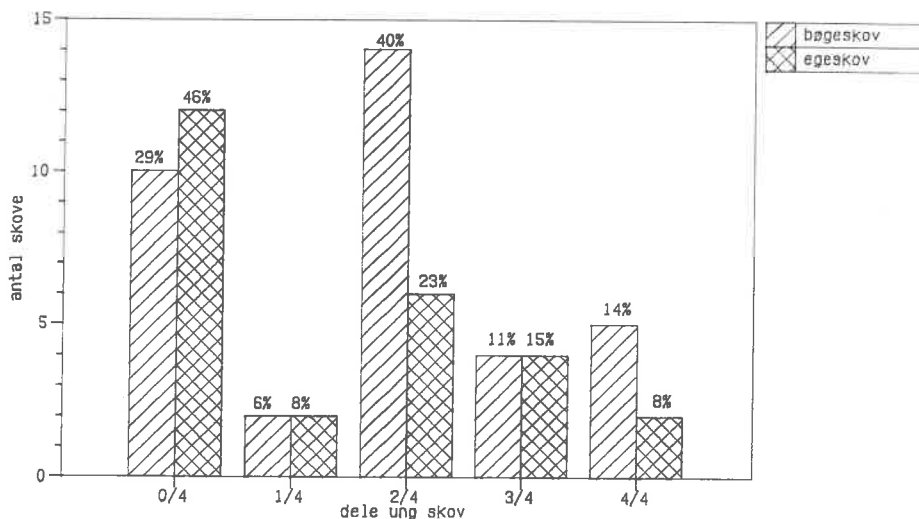
Som det senere skal vises, skete der i forbindelse med krigene et fald i den gennemsnitlige oldenproduktion (omend ikke i oldenårenes), men der kan ikke konstateres andre nævneværdige ændringer i skovenes produktion i denne periode, som kunne tages som udtryk for deres tilbagegang. Der er heller ikke tale om, at f. eks. det udviste brændselstræ påviseligt ændrede kvalitet. De til bønderne udviste træer var således gennem hele perioden generelt af en størrelse på 5-6 læs (mens de, der udvistes til "dronningens fornødenhed" var noget større). Endelig "forsvinder" der ikke skovnavne mellem periodens tidligste og seneste kilder udover de nævnte ødelæggelser under krigene.

Et kendt skovhistorisk tema, som Chr. Vaupell (1857) var den første, der behandlede, er egens og bøgens indbyrdes kamp, der som bekendt endte med bøgens sejr. Denne kamp stod ikke mindst på i det 17. århundrede, men som ovenfor vist, var den langt fra afgjort på Falster. De mest detaljerede oplysninger om artssammensætningen er de benyttede skovtaksationer fra Matriklen 1682, men der findes ikke et egnet sammenligningsgrundlag fra periodens begyndelse, og det er derfor ikke muligt at spore relative ændringer. Imidlertid indeholder den samme taksation oplysninger om skovenes alder (i formen 1/4 gammel - 3/4 ung osv.), og disse data kan kombineres med oplysningerne om hovedtræarten (for Nørre herred). På figur 40 ses for henholdsvis bøge- og egeskove en fordeling af skove på alderskategorier. Som det ses, var der relativt flere unge bøgeskove end egeskove, men der er dog langt fra tale om nogen generel magtovertagelse. Endelig skal det nævnes, at risege (altså ung egeopvækst) optræder i udvisningerne perioden ud.

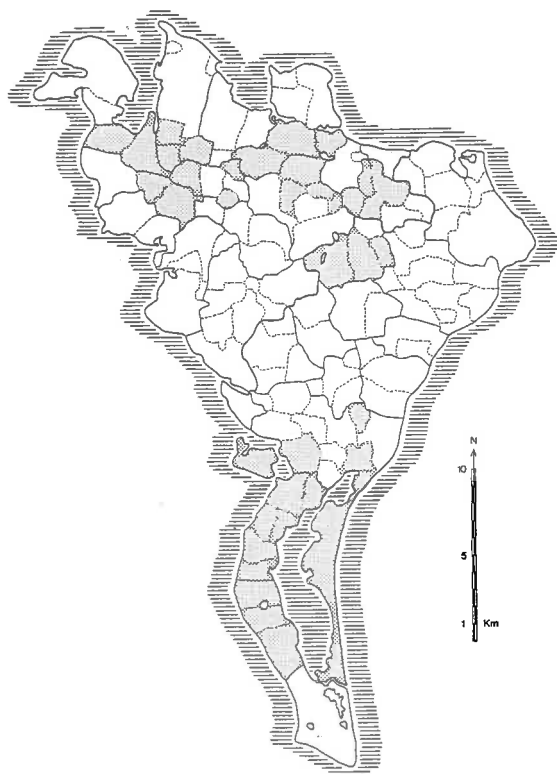
Af det store skovområde ved Lillebrænde var kun en del intakt i 1718 (Rtk. 2215.164). Stangerup, Fjendstrup og Lillebrænde Skove nævnes, mens Dukkerups var i slet stand, og Algestrup ikke længere havde skov. I indberetningen 1730 (Rtk. 3323.118) dukker denne sidste dog op igen med en størrelse på 1 x 1 bøsseskud. Lillebrænde Skov beskrives stadig som en udmarksbevoksning, mens resten er "i ager- og englodder". Endelig 1759 (Rtk. 431.14) nævnes kun, at Lillebrænde og Stangerup har små skove til græsning og høbjærgning.

Som påpeget var opmålingerne 1719 (Rtk. 333.18) og 1730 uenige om Nr. Vedby Skovs dimensioner, men 1759 beskrives den som $1/2 \times 1/4$ mil med græsning til 678 høveder. Dette mål er i areal 4 gange større end 1730-målet, og ligger derved tæt opad 1719-angivelsen. Det understreger dels opmålingernes manglende præcision og dels de ofte fremhævede flydende skovgrænser, der i praksis har gjort det svært at erkende hvorvidt skov blev mindre eller ej. En synsforretnings formål og synsmændenes interesser kan således have haft stor indflydelse på resultatet.

I Conrad Runges indberetning fra 1730 nævnes Brarup Skov ikke, men derimod et krat på 2×1 bøsseskud i Lundby og Lommelev marker. 1759 hævdes hverken Brarup, Lundby eller Lommelev at have skov eller overdrev, selvom der så sent som 1772 vises engsignstur på VSK.



40. Fordeling af de falsterske skoves relative alderssammensætning opdelt i hovedtræarterne bøg og eg, som den i Matriklen 1682 oplyses for Nørre herred. Blandede ege- og bøgeskove er talt med begge steder, og i to tilfælde, hvor der utypisk regnes med tredjedele, er disse afrundet. For eksempel benævnes 14% af bøgeskovene helt (4/4) unge, mens dette kun gælder 8% af egeskovene.



41. Byer, der i indberetningen 1759 om "Spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte" positivt omtales som skovløse - en del nævnes slet ikke.

Ulslev skov blev allerede i undersøgelsesperioden beskrevet som i slet stand, og 1730 var den "*ikkun et ringe krat*" på 2 x 1 1/2 bøsseskud. I 1759 nævnes den slet ikke, og må da være ophørt med at eksistere, selvom det overdrev, den efterlod (og som ses på VSK 1772), vel burde have været anført.

Vaupell skrev i 1862 (s. 406) om Gedesskov, at "*uagtet Navnet kendes, ved Ingen Besked om den Skov, som imidlertid er afsat paa de gamle Kort*". Den var, som vi har set, allerede i en slem forfatning omkring 1690, og da den ikke nævnes 1719, kunne man tro, at den var bukket under. Men at der som ovenfor refereret i 1672 ikke længere skulle være skov på overdrevet må afvises, idet Jens Sørensen så sent som 1703 fra havet kunne se dens træer på

2 1/2 mils afstand (Af Søkortdirektør Jens Sørensens Papirer, 1921, s. 48).

1730 omtales da også *"et lidet ringe stykke skov på den sønder kant"* (af overdrevet), og endnu 1759 findes en lille egeskov af små gamle træer. Om den Hejdeskov, der givetvis var resultatet af 1670ernes plantninger, hører vi derimod ikke direkte, omend den altså har sat sig spor på de 100 år yngre kort.

Andre skove end de nævnte er forsvundet i perioden 1690-1800, men ingen af nævneværdig størrelse. Ved sammenligning af figur 41 over byer, der positivt omtales som skovløse 1759, med den tilsvarende figur 31 (s. 67) over situationen i undersøgelsesperioden, får man et godt indtryk af en tiltagende skovkrise. Men dennes præcise omfang kan det være svært at vurdere i den lange række af tilfælde, hvor skov ikke forsvinder, men blot udtyndes. Pontoppidan skriver 1767 om Falster, at *"Med skove er dette land rigeligen forsynet, skønt samme dog på nogle steder tages vel med, og blive lysere, hvor man før ikke kunne se igennem"* (s. 340). En sådan udvikling kan næppe kvantificeres.

I 1806 skrev Begtrup, at *"For Skovens Conservation og Forbedring her paa Øen er kun lidet gjort, naar jeg undtager de kongelige Skove"* (s. 779), og hermed tænker han altså udtrykkelig på det bortsolgte gods. På kronens skove vides allerede i 1720erne at være gjort en stor indsats for nyplantning og beskyttelse. Viggo Petersen har således dokumenteret eksistensen af ikke mindre end 24 falsterske agernhaver i dette årti (1969, s. 263), og vi skal siden se, at en omfattende skovpleje fandt sted allerede i 1670erne. En del tyder altså på, at en egentlig skovkrise må henlægges til det 18. århundredes sidste halvdel.

Formålet med dette udkig over undersøgelsens kronologiske grænser har blot været at sætte skovenes almene tilstand i undersøgelsesperioden i et udviklingsperspektiv. En egentlig analyse af årsagerne til, omfanget af og kronologien i det 16.-18. århundredes skovødelæggelser må gå langt grundigere til værks, end det her er muligt og ønskeligt. Det kan konkluderes, at skovenes størrelse og ydeevne er svære at kvantificere for disse århundreders vedkommende, og at ejendoms- og andre interesser kan have spillet ind i de fra det 16. århundrede monotont gentagne beklagelser over udsigten til



42. Den omtrentlige udvikling i skovbilledet fra 1692 til 1980. På grundlag af henholdsvis Hoffmanns kort, Videnskabernes Selskabs kort og Geodætisk Instituts kort. Skovene er klart blevet mindre, men et træk ved udviklingen, som har haft nok så stor betydning, ses ikke: det stadigt hårdere pressede agerland har skånselsløst bredt sig på engenes og småskovens bekostning.

skovens ruin (således som også Andree Corvol påpeger for Frankrigs vedkommende (s. 631 ff)). En vis reduktion af skovens størrelse fra det 16. til det 17. århundrede er dog ubestridelig, men den har antagelig ikke medført nogen generel træmangel, og skovene synes at være "ved magt" ved lenets tilbagekomst til kronen 1652. Formentlig var de voldsomme indhug i træbestanden under Karl-Gustav-krigene et afgørende slag, der meget vel kan have forårsaget vanskeligt erkendbare langtidsvirkninger, men det har dog selv efter disse ikke indenfor undersøgelsesperiodens grænser været muligt at se tydelige tegn på degeneration. At en sådan lokalt har gjort sig gældende i et længere perspektiv kan ikke afvises, men mens det altså ved at betragte "skoven" kan være vanskeligt at erkende en egentlig "skovkrise", springer



en "skovbrugskrise" umiddelbart i øjnene. Det vil sige en krise i menneskets stofskifte med skoven indenfor rammerne af det iøvrigt kriserante landbosamfund.

4. SKOVBRUGETS JURIDISK-ADMINISTRATIVE RAMMER.

For skovene som for alle andre naturlige eller samfundsmæssige ressourcer fandtes der ikke i den periode, som vi her beskæftiger os med, et egentligt suverænt ejendomsforhold. Snarere var adkomsten til en genstand og dens eventuelle afkast at betragte som en "brugsrettighed", og til den samme ting kunne der knytte sig flere rettighedshavere. Tydeligst kom dette "feudale ejendomsforhold" til udtryk netop for skovenes vedkommende. Det var således ikke ualmindeligt at grunden med græsningen tilkom en person eller gruppe, retten til overskovstræerne og deres olden en anden og brugsretten til underskoven en tredje. Dette sammensatte mønster af brugsrettigheder blev de fleste steder først opløst med reformbevægelserne i det 18. århundrede.

SKOVUDSKIFTNINGEN.

I middelalderen benyttedes skovene som hovedregel af flere brugere i fællesskab, og rådigheden over en bys skov tilkom alle, der havde lod i byen, samtidig med at den enkelte gårds skovrettigheder ikke var definerede rumligt.

Sammenstød om denne fælles skovudnyttelse - især imellem kronen og mindre godsejere - kunne ikke undgås, og allerede Roskildekrøniken fra ca. 1138 kan berette, at de "mægtige" alene havde tilegnet sig fællesskovene, og derved var kommet i konflikt med den kongelige påberåbelse af et "skovregale". Oftest var formentlig jagtretten anledning til sådanne stridigheder, om hvilke man jævnligt hører i det 16. århundrede, og det må anses for givet, at netop disse konflikter var årsag til den skovudskiftningsbevægelse, der satte ind i dette århundrede.

Ved sin lovgivning og godsadministration gjorde kronen en ihærdig indsats for at få landets skove - det vil sige overskoven - udskiftet i tydeligt afgrænsede lodder til de enkelte godsejere. Allerede Christian II's Landret forbød således hugst i uskiftet skov, og dette forbud går gang på gang igen i senere recesser (Meyer s. 201). Senest optræder det i Danske Lov (5-10-

24). Forbudets erklærede formål var gennem tilskyndelse til privatøkonomisk mådehold at begrænse adelens og bøndernes vedforbrug, men dets resultater i så henseende var vistnok begrænsede (Fink s. 57). Det er da også uvist, i hvilket omfang skovrebningen skete til den enkelte fæstegård, og i hvilket blot til en godsejer, som jo kunne have flere fæstegårde i samme landsby. Ole Widding antager dog, at den rebede skov i de fleste tilfælde er delt ud i enkeltmandslodder (s. 126). Udskiftningsbevægelsen synes især at have taget fart i forbindelse med de omfattende kongelige mageskifter i det 16. århundredes anden halvdel, og må i det væsentlige være afsluttet omkring 1600 (Fink s. 56).

I overensstemmelse med denne generelle tendens udstedtes der i 1570 forbud mod at hugge træ i de falsterske fællesskove "*før end skoven bliver adskilt, og hver ved der udi sin anpart*" (CCD I, s. 538). Endnu 1601 og i forbindelse med mageskiftet 1604 omtales dog omfattende skovrebninger (Hjelholt I, s. 186), og denne gårdvise rebning af skovlodder i det 16. århundredes sidste årtier fremgår også af periodens bevarede mageskiftedokumenter. Her er de skovtakserede lodder ofte skiftede, men for eksempel i det store mageskifte 1604 (Skørringegård) nævnes endnu urebet fællesskov (KS I, s. 346 f), og vi har i kapitel 3 set omtale af en større skovrebning 1607 (s. 70). Situationen var altså den paradoksale, at bønderne som indledning til en gradvis afskaffelse af deres råderet over skoven udstyredes med skovvise lodder. Men vi skal se, at disse lodder i undersøgelsesperioden stort set kun havde betydning med hensyn til underskovens brug.

Det har ikke været muligt geografisk at bestemme de gårdvise skovparter, idet de kun yderst sjældent defineres rumligt i kilderne. Fra ryttergodsets oprettelse 1719 foreligger en oversigt over de enkelte gårdes lodder målt i alen (Rtk. 333.18), men da der eksplicit er tale om en ny rebning foretaget for at undgå "*vidtløftigheder og disput*", er det ikke muligt at afgøre, i hvilket omfang oversigten afspejler forholdene i det foregående århundrede. Bemærkelsesværdigt er det dog, at der her udskilles tre typer skov: 1. rebet skov, 2. skove i ager- og englodder, der "*således deler sig selv*" og 3. "rendragen" skov. Hvori forskellen på markskove og rendragne skove bestod er ikke umiddelbart forståeligt. "Renerne" var jo nemlig de plovfurer, der blandt andet adskilte agrene, og som kunne være markeret med stenstreng. Begrebet "rendragen" synes således umiddelbart at henvise til skov på ind-

delte agerlodder, og herfor taler også, at eksempelvis oplysningen om, at Nr. Alslev Østerskov er rendragen, suppleres med bemærkningen, "enhver ved selv sin lod og del".



43. Skov. Pennetegning af Hendrick Goltzius (1558-1617). Frits Lugt Samlingen, Institut Neerlandais, Paris.

Af det følgende afsnit vil det fremgå, at fremmede lodsejeres skovparter i alle tilfælde synes udskiftet ved det 17. århundredes slutning, og det må antages - selvom det ikke kan godtgøres endegyldigt, at også krongodsets skove som hovedregel var rebet i gårdvise parter. Det må ihvertfald have været tilfældet i byer med ikke-kongeligt strøgods, hvis skovlodder jo var rebede, og Fiskebæk, Stavreby og Marrebæk skove på Gedsør kan sikkert konstateres udskiftede til de enkelte gårde i 1660 (Rtk. 214.32). Det samme gjaldt i 1680 Gedesbys tilliggende skovparter, der dette år - i klar modstrid med det middelalderlige forbud mod omrebnings af skov (Meyer s. 201) - blev delt for anden gang (PKSA 5, 23/1 1680). Anderledes kan det have forholdt sig i byskove, hvor kronen alene var godsejer. For eksempel var der i de nordligste af østkystskovene ikke andre lodsejere end kronen, og netop Sundskov, Hesnæs, Sørslevholt og Bønnet Enemærke benævnes 1662 "*i fled*" (Rtk. 311.22), hvilket kan forstås således, at disse store skovstrækninger endnu ikke på dette tidspunkt var rebede (det var de 1719). Bemærkningen kan dog også gå på græsningsretten.

DEN FALSTERSKE EJENDOMSSTRUKTUR OG SKOVENE.

Som vi så i kapitel 2 var krongodset absolut dominerende på Falster, og da der var skov til langt de fleste ejerlav, hørte også hovedparten af øens skove under kronen. Disse krongodsskove kan deles i to grupper. For det første de bondeskove, der lå til fastegodset, og som var efterkommere af de middelalderlige "almindinger" (her kaldet "almindelige skove"). Denne gruppe var den største, og udgjorde i 1662 81% af kronens samlede skovtakst. For det andet enemærkerne: det vil sige de skove, der på linie med ladegårdsmarkerne var unddraget fællesskabet med bønderne, og som sorterede direkte under amtet (husfogeden).

Enemærkerne lå typisk i forbindelse med ladegårdene. De to største var Nr. Ladegårds og Korselitses, der bestod af henholdsvis Bandsbro, Kallehave, Ravnstrup og Kohave, og Bellinge Have, Kirkeskov, Løjevå, Risen, Teglskov og Tromnæs. Til førstnævnte var dog i undersøgelsesperioden lagt Egeskoven, Dronningens Have og Lindstål ved Stadagergård, der var bortfæstet, og hvis tilliggende således ikke var ladegårdsjord (jvf. M 1682, klageprotokol). Desuden Nykøbing slots eget enemærke, der var identisk med den 1581 nedlagte Sønder Ladegårds (Lumstrups) enemærke: Folehave, Lindeskov og Hegnet.

Endelig lå Skørringe Kirkeskov og Østerskov som enemærkeskove til Skørringegård. Det såkaldte Bønnet Enemærke var derimod ikke længere enemærke i teknisk forstand, men lå sammen med Sørslevholt til bønderne.

Enemærkeskovene var altså driftsmæssigt unddraget bøndernes brug i enhver form, og helt bogstavelig var denne udelukkelse derved, at blev en bonde antruffet på enemærket måtte han bøde 10 rigsdaler, og var det med hest og vogn, var disse forbrudt til øvrigheden (NHT 10/9 1661).

I mange tilfælde var de almindelige skove sluttede bevoksninger indenfor det enkelte ejerlags grænser, men ofte måtte flere byer deles om den samme skov. På samme måde som de enkelte gårdes skovparter i de fleste tilfælde var udskilt ved rebning, var naturligvis også byskovene delt fra hinanden, men for alle disse skovrebninger gjaldt, at de ikke angik samtlige aspekter af skovbruget. Flere byer havde således "fang" i Hannenov, men hvor de med hensyn til skoven var adskilt rumligt, var græsningen blot delt proportionalt efter hartkornt, således at alle byers kreaturer gik "klov ved klov" over hele overdrevsskoven. Samme forhold gjorde sig gældende med hensyn til forskellige ejeres skovlodder, og tilsvarende oldentakseredes skovene by-/ejervis, hvorefter svinene gik sammen over hele skoven.

Ved siden af kronen gjorde i det væsentlige fire kategorier af godsejere sig gældende på Falster: institutioner, kirker, præster og adelige. Til disses gods hørte naturligvis også skovparter, der i alle tilfælde ses at være omhyggeligt rebede. Med de i kapitel 2 omtalte mageskifter ændrede imidlertid også denne skovejendom karakter, således at 1656 Erik Krag, 1662 Borkart Ruds, 1665 Bendix Blomes og 1676 Maribo Klosters gods med skov kom til kronen.

Ligeså svært som det er eksakt at bestemme skoves størrelse, er det selvsagt at bestemme størrelsen af fæstegårdes skovlodder. Det er i kapitel 3 påvist, at Matriklen 1682 ikke udgør et pålideligt grundlag for en sådan undersøgelse, og beklageligvis er Matriklen 1662 ikke konsekvent med hensyn til fremmede lodsejeres skovparter. For at give et indtryk af disses størrelse i forhold til de kongelige skove, er det derfor nødvendigt at gå en anden vej. Såvel fra 1670 som 1677 findes detaljerede oldentakstationer, der medtager alle godsejere, og på dette grundlag kan den relative skovejendom

i 1670erne antydes.

Begge år var udprægede oldenår, og i 1670 udgjorde de fremmede lodsejeres oldentaksation 12% mod kun 9 i 1677. Sammenholdes disse andele med det fremmede gods' 12% af hartkornet i Matriklen 1688, må der konstateres en tilsyneladende ligelighed i forholdet mellem ager og skov på kron- og ikke-krongods. En specificering af gruppen på de enkelte lodsejere skal dog ikke foretages her, idet den vil forudsætte et temmelig stort identifikationsarbejde, da de i oldentaksationerne i mange tilfælde blot er karakteriseret ved fæsterens navn.

Maribo kloster havde i overensstemmelse med dets fæstegods' beliggenhed skovparter i Borreskov, Bregninge Skov, Gundslevmagle Skov, Hullebæk Skov, Nr. Alslev Storskov, Nr. Vedby Skov, Poulskov, Stangerup Skov, Systofte Skov, Tåderup fang i Hannenov og Tårup Skov. Det andet store institutions-gods Nykøbing hospital i Bregninge Skov, Bruntofte Kildeskov og Kirkeskov, Dukkerup Skov, Hallerup Skov, Klodskov, Kringelborg Skov, Lillebrände Skov, Systofte Skov, Sdr. Vedby Have, Tåderup fang i Hannenov, Tårup Skov, Øverup Have, Truelstrup Skov, Idestrup Skov, Skinderris og Flattehave. I Kringelborg Skov sydøst for Nykøbing var hospitalet øjensynlig eneejer (Kringelborgs to fæstere lå til hospitalet), og i forbindelse med jordebogsreformen 1663 mageskiftedes en del af de nævnte skovlodder med kronen mod Ulslev Skov, der derved også fik hospitalet som eneejer (Rtk. 311.101 og Hjelholt II, s. 10). Det understregedes dog, at "adelsbonden" i Ulslev (Peder Jyde) fortsat skulle have "rettighed" til skoven, og at Elkenøre måtte beholde fædriften sammesteds. Begrebet "rettighed" kan antyde, at han ikke havde lod og del i skoven (som jo tilhørte en fremmed godsejer) men kun begrænset adgang til dens udnyttelse (jvf. Meyer s. 149) - en skelnen, der dog på dette tidspunkt synes uden betydning. Endelig havde universitetet (kommunitet) skovlodder i Hullebæk Skov, Nr. Alslev Storskov og Østerskov, Nr. Kirkeby Gærderis og Systofte Skov.

Falsters kirkegods var ubetydeligt, og bestod kun undtagelsesvis af hele fæstegårde, idet der oftest var tale om nogle få skæpper land drevet af andre ejeres fæstere (jvf. Rtk. 311.21). Den eneste skovejende kirke ses således at være Åstrup, der takket være en fæstegård i Eget havde del i Eget Hegnet.

Det falsterske præstegods kan opdeles i to grupper: præstegårdene samt disses ofte bortfæstede annexgårde og præstekaldenes underlagte fæstere (de såkaldte mensalbønder). Præstegårdene var relativt store og havde ofte skovparter, til hvilke der hørte særlige brugsprivilegier. Det fremgår af skovfortegnelsen, i hvilken udstrækning præstekaldene stod som ejere af skov, uden at der dog her er skelnet mellem præstegårds- og mensallodder.

Præstegårdenes skovlodder blev ofte synet, og præsterne fik dem ikke sjældent fredlyst på tinge for at hindre ulovlig hugst. Det fremgår af disse synsforretninger klart, at de som hovedregel var udskilt fra de omgivende skovparter. Da Sundbypræsten imidlertid i december 1653 ikke kunne finde skelpælene, synede to af hans standsfæller for Nørre herredsting skoven, men nåede til samme negative resultat (NHT 13/12 1653 og 28/2 1654). Otte mænd udtoges derfor til "*ret skel og mål ved reb at gøre*", og i april kunne de melde tilbage, at de havde sat sten og pæle i det udmålte skel, "*så og lagt kul udi jorden ved hver pæl og skelsten*" for at forhindre svindel (NHT 10/4 1654). Præsten havde 1/7 af skoven, i 1682 takseret til 14 svins olden (M 1682, klageprotokol).

Også andre eksempler peger i retning af, af skellene mellem forskellige skovparter ikke altid var lige tydeligt markerede. Da to Nørre Grimmestrup-mænd således i 1654 var stævnet for ulovlig hugst i Nr. Vedby Skov, var vidnerne uenige om, hvorvidt åstedet lå på kronens eller Maribo klostres skovpart (NHT 12/9 1654).

Endelig hørte til de få adelige ejeres strøgods oftest skovparter i de pågældende byers skove. Til Flemming Ulfeldt på Orebygård i Nr. Alslev Storskov og Østerskov, Nr. Ørslev Skov, Tåderup fang i Hannenov, Virket Have og Tårup Skov; til Markor Rodsten i Nr. Alslev Storskov; indtil 1656 til Erik Krag i Tårup og Ovstrup Skove; indtil 1662 til Borkart Rud i Bjerremose, Brarup Skov og Nr. Alslev Storskov og indtil 1665 til Bendix Blome i Algestrup Skov, Nr. Tåstrup Lund og Skjoltrup Skov.

SKOVBRUGETS LOVGRUNDLAG.

Fra tiden før Skovforordningen 1670 er lovbestemmelser og administrative anvisninger om skovbruget ikke samlet i en enkelt tekst, men spredt i flere

forordninger og recesser. I det følgende skal først kort gennemgås det lovgrundlag, der var gældende i perioden 1652-70, dernæst hovedindholdet af Skovforordningerne 1670 og 1680 samt enkelte relevante afsnit af Danske Lov, og endelig specifikt falsterske forordninger fra perioden 1670-85.

1652-1670.

I løbet af det 16. århundrede blev stadig flere skove udskiftet, og parallelt hermed fulgte forbud mod hugst i uskiftet skov. Af et missiv til Oluf Daa 1589 synes at fremgå, at når først udskiftningen var sket, måtte godsejerne på deres respektive lodder - i overensstemmelse med Koldingrecessens ord om jordegods i almindelighed - gøre sig skovene så nyttige, som de kunne (KB 1588-92, s. 315). Samtidig med at bønderne på denne måde fik rebede skovlodder til hver gård, indførtes imidlertid på krongodset det udvisningspåbud, der var gældende for Falster i hele undersøgelsesperioden (Meyer s. 204). For at bruge overskovstrær fra gårdens lod måtte bonden således først søge om lov hos kronens lokale repræsentant, som så bestemte hvor, hvornår, hvormeget og til hvilken pris, der måtte hugges træer. Bøndernes adgang til overskoven på deres egne lodder blev således fra et meget tidligt tidspunkt reguleret af myndighederne.



44. Udvisningspøkse til mærkning af de udviste træer og deres efterladte stød i skovbunden. Har initialerne AB og året 31 - formentlig for 1731. Jagt- og Skovbrugsmuseet.

På Falster nedlagdes der i august 1653 forbud mod "det allerringeste der udi <kronens skove> at hugge eller hugge lade", uden at det var udvist og stemplet (NHT 23/8 1653 og SHT 25/8 1653). Straffen for sådan ulovlig hugst

sattes til 10 rigsdaler til kronen, 1 rigsdaler til ridefogeden og 1 tønne øl til granderne, og udvist træ skulle være hentet allerede en uge efter udvisningen. Dette helt basale udvisningspåbud gentoges ved pantsættelsen til Sophie Amalie (NHT 11/6 1661) og igen ved indgangen til livgedingperioden (AL, kgl.res. 9/4 1670). Helt klart fremgår denne generelle pligt endvidere af standardformuleringen i Matriklen 1662: *"Fornævnte skov hører kronen til, og hvis <=hvad> bønderne deraf kan behøve, skal de med øvrighedens bevilling udvises, stemples og deres svin for betaling indbrændes"*.

Hvor overskovudnyttelsen således helt var underlagt myndighedernes regulering, hører vi stort set ikke om underskoven i adelsvældets forordninger. Christian IVs Store Reces fra februar 1643 pålagde bønderne at plante piletræer (2-20-1) - et påbud, der gik tilbage til Koldingrecessen 1558, men der er mig bekendt ikke foretaget undersøgelser af denne bestemmelses efterlevelse. Den antages ofte uden videre virkningsløs (således f. eks. Nielsen 1969, s. 123 og 133), men det skal bemærkes, at der kendes eksempler på retsforfølgelse af bønder, der ikke var påbudet efterrettelige (Fussing 1951, s. 65). Udfra kildernes tavshed må vi endvidere antage, at underskoven på de rebede skovparter stod til bøndernes fri disposition, og at de her skaffede sig kvas, gærdestaver og meget andet.

Græsningen synes i meget ringe grad inddraget i myndighedernes reguleringsforsøg, og skovgræsningens organisation fulgte antagelig i hele perioden gammel sædvane. Svineindbrændingen på skov var derimod tidligt et mellemværende mellem bønder og godsejer, idet de nedfaldne olden jo hidrørte fra overskoven. Allerede dronning Sophie ses således at have været enerådende med hensyn til udnyttelsen af de falsterske olden (kopibog s. 192 og 230). At en egentlig *indbrændingspligt* har været gældende fremgår endvidere af, at lollandske bønder, der 1634 førte deres svin til skove på Langeland og i Holsten, selv om der var plads i lenets egne skove, blev afkrævet erstatning for den derved opståede manko i lenets oldengældregnskab (Pr. Chr.(V)s Br. I, s. 157 jvf. også f. eks. KB 2/7 1616).

På ikke-krongodset gjorde antagelig stort set samme forhold sig gældende som ovenfor beskrevet. En retssag fra 1667 antyder dog, at ihvertfald Nykøbing hospitals bønder var noget friere stillet med hensyn til overskovud-

nyttelsen end kronbønderne. Den 7/2 stævnedes Ernst Bruun, Jacob Sadelmager og Knud Clausen, alle Kringelborg, for ulovlig hugst af 21 unge risbøge, nogle stynede bøge, 2 bøgegrene og mange unge avnbøge "*som kan tjene til harvebul og plovskær*", samt en eg (SHT 7/2 1667). To uger senere afviste de anklagen, og den 14/3 blev de frikendt (SHT 21/2 og 14/3 1667). Som begrundelse for frikendelsen anførtes 1. at hospitalet ikke havde bevist, om det var hugget på de tre mænds rebede skov eller på fællesskoven, og 2. at det ikke "*ved stuen og stubben*" var bevist, at det var de tre, der havde hugget det. Det skal formentlig udlægges sådan, at hospitalets bønder stadig på dette tidspunkt havde fri adgang til overskoven på egne lodder.

Med det generelle forbud mod hugst på kronens skove fulgte, at myndighederne havde påtaleretten ved ulovlig hugst. Ridefogeden ses da også i langt det overvejende antal sager, at være den, der ved tingene stævnedes bønderne, men en sag fra Gedser birk 1669 afviger fra dette mønster. Her indgik Fiskebæk nemlig på egen hånd forlig med to mænd fra Gedesby, der havde hugget ulovligt i Fiskebæk skov (GBT 19/11 1669). Myndighederne ses slet ikke involveret i denne sag, og den mest nærliggende forklaring synes at være, at den ulovlige hugst er sket på underskoven, over hvilken bønderne stadig var herrer.

Skovforordningen 1670.

Den 20. oktober 1670 udstedtes den hidtil største danske skovlov under overskriften "*Forordning og Skovordinance i Danmark*" (Fallesen s. 3-12). Dens tilblivelse var resultatet af et udvalgsarbejde, i hvilket et formentlig allerede før Frederik III's død af overjægmester Vincents Joachim Hahn udarbejdet udkast spillede en central rolle (Oppermann 1929, s. 4 ff, Sabroe 1960 og Fritzbøger 1989 II). På den endelige udformning havde dog også den endnu ikke adlede Peder Schumacher (Griffenfeld) og et udvalg under Statskollegiet indflydelse (Fabricius s. 148). Indholdet var med A. Howard Grøns ord "*Sammenblandinger af alment gyldige Skovværnsbestemmelser og specielle Forskrifter vedrørende Driften af de kgl. Skove*" (1938, s. 37).

Forordningens eventuelle forbilleder har været diskuteret, og for eksempel P. C. Nielsen hæfter sig ved det tidsmæssige sammenfald med Colberts franske "*Ordonnance de 1669*" (1969, s. 136 og Deveze 1962). De reelle overensstemmelser med denne synes dog ubetydelige, og Oppermann, der 1929 underka-

stede spørgsmålet en grundigere undersøgelse (men som i parentes bemærket ikke var opmærksom på Schumachers meddelagtighed), nåede da også frem til at påvise stor lighed med sachsiske skovforordninger fra 1560 og 1575 (s. 6). Og netop hos Johann Georg af Sachsen opholdt Hahn sig i længere perioder som ung.



45. Danmarks første overjægmester, Christian Vs ofte udskældte protege, mecklenburgeren Vincents Joachim Hahn (1632-1680). Det bemærkes at jagten og krigen snarere end skovbruget præger de symbolske attributer, der omgiver ham. Kobberstik af L. Salm fra 1680 efter Abraham Wuchters malede portræt. Frederiksborg.

Som begrundelse for forordningen anføres i dens indledning, at "*Skovene her udi Vort Rige Danmark mærkeligen aftager og forværres*". Denne formulering, der har sat et uafrysteligt præg på den skovhistoriske forskning herhjemme, udtrykker dog ikke nødvendigvis andet end den fra det 16. århundrede gentagne, besværgende beklagelse over skovenes tilstand. Det udelukker naturligvis ikke, at en egentlig skovkrise på dette tidspunkt var under opsejling, men det var også en ung enevældig statsmagt, som med en række store administrative projekter søgte at demonstrere sin egen uundværlighed, der stod bag forordningen.

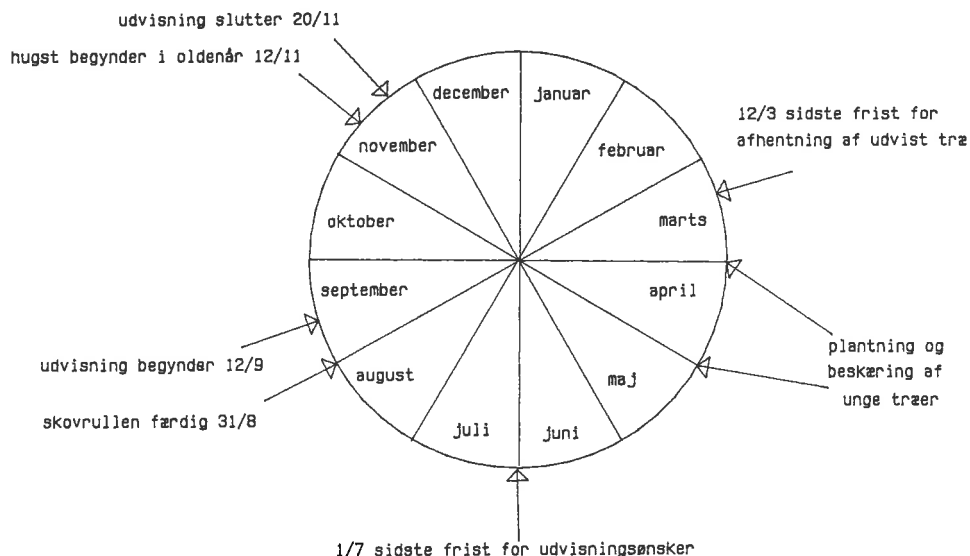
Som indledning formanede den, at alle danske skove, uanset ejer, skulle plejes tilbørligt (paragraf 1). Det gjaldt dog i særdeleshed det fra kronen med tilbagekøbsret afhændede gods (paragraf 2). Endvidere at skove til kald, hvortil kronen havde patronatsret, skulle behandles som kronens egne skove (paragraf 3).

Overjægmesteren gjordes til den øverste ansvarlige for kronens skove, og det pålagdes ham at tilse, at skovbetjentene førte tilsyn med disse (paragraf 12). Skovridere og skovfogeder skulle ved antagelsen aflægge ed på at ville overholde forordningens bestemmelser, og de skulle have anvist bolig så nær ved skoven som muligt (paragraf 15). Skovløberne skulle have hus fri for ægt og arbejde samt have ret til sankebrænde i skoven (paragraf 39), og samtlige skovfogeder skulle årligt udvises 4 læs brændsel, 4 læs vogntømmer og 4 læs bygningstømmer uden betaling (paragraf 40). Udover at passe kronens skove - og i særdeleshed disses vildtbestand (paragraf 36) - skulle de endvidere have opsyn med præste-, kirke- og institutionsgodsets skove, der hvor kronen havde patronatsret (paragraf 41).

Om skovgårder blev det bestemt, at de såvidt muligt skulle bestå af grøfter og levende hegn af tjørn, hassel eller pil, og at de skulle holdes ved lige (paragrafferne 11 og 14). Skovbetjentene skulle sørge for, at kvæget blev holdt effektivt ude fra nyplantninger (paragraf 16), og tage vare på de træer og sten, som markerede skel mellem skovlodder (paragraf 18).

Forordningen slog udvisningspligten endeligt fast for hele krongodset, og mange af dens paragraffer drejer sig om dette emne. Såvel brændsel af over-skoven, hjul- og bygningstømmer som gærdsel, båndstager, tækkevender og ly-

sespid skulle udvises (paragrafferne 19, 32, 33 og 51). Bønder og andre, der ønskede udvisning, skulle inden 1/7 indgive begæring derom til amtstuen (paragraf 22). Her skulle føres en fortegnelse over indkomne ønsker, og denne skulle indsendes til overjægmesteren, der inden 1/9 skulle returnere den med påtegning om, hvilke udvisninger, der kunne bevilges (paragrafferne 26 og 27). Herefter skulle på amtstuen inden 12/9 udfærdiges skovsedler til de udvisningsberettigede med ordlyden: "Anno N er N bevilget af overjægmesteren N læs brændeved, hjultømmer, bygningstømmer, gardsel etc. og er derfor annammet her på kongens amtstue kongens rettighed, og skal N efter denne seddel udi N skovfogderi udi rette tid vorde udvist" (paragrafferne 27 og 28). I amtstuen skulle endvidere opregnes, i hvilke skove der skulle hugges, og antegnelser om træernes "tal, tykkelse og højhed" skulle vedlægges amtsregnskaberne (paragrafferne 5 og 29). De udvisningsberettigede kunne derefter mod betaling af fastsatte takster få udleveret skovsedlerne. Udvisningsperioden, i hvilken de udviste træer blev mærket med en stempelhammer, strakte sig så fra 12/9 til 20/11 (paragrafferne 23 og 24). De indkomne penge skulle deles mellem overjægmesteren, amtmanden og skovrideren, og det blev kraftigt pointeret, at skovbetjentene ikke måtte tage sig betalt udover det anførte (paragrafferne 25 og 43).



46. Skovforordningens terminer for udvisning etc.

Ved udvisningsforretningen skulle skovrideren, ridefogeden og overjægermesterens fuldmægtig være tilstede. Udenfor sæsonen skulle udvisningshammeren ("udvisningskronen") opbevares af overjægermesteren (paragrafferne 13, 20, 21 og 34). Udvisningen skulle ske, hvor det var til mindst skade, og det understregedes, at overskovens træer skulle hugges om så tæt ved roden som muligt, og at de ikke måtte stævnes (paragrafferne 4, 6 og 30). Den, som fik sådanne træer udvist, var endvidere forpligtet til bagefter at rydde stedet til "*ny vækst, græsning eller sæd*" (paragraf 4). Forefandtes der krat og underskov skulle det udvises til gærdsel før andet træ, og alle overskovstræer skulle i så fald skånes (paragrafferne 32 og 33).

Efter udvisningen havde bonden frist til 12/3 til at hente sit træ, og efter denne dag måtte der ikke hugges i skoven (paragraf 7). I oldenår måtte hugsten endvidere ikke påbegyndes før 12/11 (paragraf 8). Var det udviste ikke afhentet til terminen, var det forbrudt, og kunne sælges eller udvises til andre (paragraf 44). Fjernede bonden det alligevel fra skoven efter den anførte tidsfrist, skulle han dømmes for ulovlig hugst (paragraf 45).

Hvor skov var forhugget, eller der om vinteren var udvist træ, skulle amtets bønder så eller plante nye træer på udvalgte pladser, og det pågældende område skulle indgrøftes (paragrafferne 10 og 31). Videre skulle skovløberne årligt i marts eller april "*besnide*" (dvs. beskære) mindst 100 unge ege eller bøge, "*så at de kunne komme til skikkelig vækst*" (paragraf 17). For bønderne var det desuden en forudsætning for at opnå udvisning, at de årligt på anviste steder "*fremelskede*" 20 unge træer, "*og skal alle grene udi fremelsken under fra og ret afhugges eller afskæres*" (paragraf 38).

Om ulovlig (dvs. uudvist) hugst bestemtes det, at straffen skulle være 3 mark og fortabelse af boslod (subsidiært arbejde på Holmen "år og dag") (paragraf 46), og såfremt det skete 3. gang idømmelse af livsstraf (paragraf 50). Havde ugerningsmanden heste og vogn med på åstedet, når han stjal nedfaldne grene eller vindfælder, var de endvidere forbrudt (paragraf 47). Skovfogeder og skovløbere blev stillet personligt til ansvar for skovenes tilstand, og skulle derfor efterforske skovtyverier (paragraf 48). Kunne de ikke gøre rede for forsvundet træ, skulle de sættes fra bestillingen og idømmes 3 mark i bøde (paragraf 49). Tilsvarende forholdsregler skulle tages, hvis skovbetjentene på andre måder overskred deres beføjelser eller

var forsømmelige (paragraf 35). I tilskiftet skov, hvor ejeren "af arilds tid" havde haft fri skovhug, måtte dette fortsat ske, men amtstuen skulle stå for udvisningen som ved anden kongelig skov (paragraf 42).

Skovforordningens bestemmelser vedrørende ulovlig hugst blev præciseret ved en forordning 12. oktober 1676 (Fallesen s. 15 f). I denne fastsattes bødetaksterne til 10 rigsdaler for en eg, 8 for en bøg, 4 for et læs grene eller gærdsel samt straf på Bremerholm for *"de som ikke middel have at bøde med"*. I gentagelsestilfælde skulle bøderne fordobles, men livsstraf nævnes ikke længere - antagelig på grund af forseelsens tiltagende hyppighed.

Endelig fastslog Skovforordningen det tilbage fra den Københavnske Reces 1537 kendte forbud mod gedehold på fælles skov eller hvor der var underskov og krat (paragraf 9), der lagdes bånd på kulsvieres virksomhed (paragraferne 53 og 54), og det indskærpedes, at vindfælder ikke måtte fjernes uden overjægermesterens tilladelse (paragraf 37).

Skovforordningen 1680.

I forbindelse med, at Conrad Reventlow i 1680 efterfulgte Hahn som overjægermester, fremkom i august dette år en ny skovforordning. Den adskilte sig ikke i det væsentlige fra sin forgænger, men præciserede og supplerede den på en række punkter (Fallesen s. 16-25).

For det første indeholdt forordningen et egentligt udskiftningspåbud. I den første paragraf hedder det således, *"at på de steder, hvor det hidindtil ej allerede er anordnet, alle til hver by liggende og tilhørende skove under samtlige hele og halve gårde således skal deles, at enhver sin visse distrikt, lod og del udi skovene kan vide og tilbørlig udi agt tage"*.

For det andet uddybedes bestemmelsen om ung skovs opelskning. Var der nemlig ikke træer at beskære, skulle istedet *"hvert år et visse antal plantes og deres fremvækst beforders"* (paragraf 4).

Endelig kom forordningen for det tredje ind på svineindbrændingen. Det bestemtes, at uvildige mænd, som det også traditionelt var sket hidtil, hvert år skulle taksere hvor mange svin, der kunne indbrændes på skovene (paragraf 33). Herefter skulle amtmanden en bestemt tingdag lade lyse, om nogen

ville forpagte denne olden til et fast beløb - eller om muligt et højere, for derefter at lade årets olden gå til den højst-bydende. Denne anvisning fulgtes af tilføjelsen, *"men på de steder, hvor det ej kan ske, på sædvanlig maner at lade brænde"*. Denne skelnen mellem oldenforpagtning og "sædvanlig maner" skal vi vende tilbage til i kapitel 5.

På dette sidste punkt sluttede skovforordningen sig til en *"Forordning om Oldengæld"* fra 24/9 1672 (Fallesen s. 14), der fastsatte oldengælden på kronens skove til hvert 6. svin vest for Storebælt og hvert 8. øst for. Over hele riget kunne disse "tægtesvin" dog konverteres til 1 rigsort pr. indbrændt svin.

Som Forordningen fra 1670 var også 1680-Forordningen kun gældende for krongodset, men med en *"Forordning om Skovhug"* 29/12 1682 udstræktes forbudet mod forhugning samt pligten til fremelskning af ung skov til også at gælde de private skove (Fallesen s. 31 f). Denne udvidelse af lovgivningens gyl-dighedsområde stadfæstedes endeligt med Skovforordningen 1687 (Oppermann 1929, s. 10 ff og Grøn 1955, s. 63 ff).

Christian Vs Danske Lov 1683.

Udover disse forordninger, der specielt omhandlede skovbruget, indeholder også den første store samlede lovudgivelse, Danske Lov, anvisninger med relevans for dette (Mandix s. 308-313).

For det første giver den nogle relativt detaljerede bestemmelser om ejendomsretten til skove og om skovrebning, der ikke skal gennemgås her (5-10-17 ff samt 1-18-3). Til disse slutter sig det allerede nævnte forbud mod hugst i uskiftet skov (5-10-24). For det andet understreges forordningernes udvisningspåbud og den til udvisningen knyttede fremelskningspligt (3-13-21 ff), og det traditionelle påbud om plantning af pile og ympning (podning) af frugttræer gentages (3-13-18). Endelig omhandler 6-17-25 ff skovtyverier, der skulle behandles som andet tyveri, og der nedlægges forbud mod indsamling af olden i anden mands skov (6-17-30). Om nøddeplukning hedder det med gentagelse af de middelalderlige landskabsloves bestemmelse: *"end nødder når han plukke så mange, som han fortærer, og ej videre"* (6-17-31).

Forordninger med særlig gyldighed for livgedinget 1671-85.

De for kongeriget gældende forordninger havde ikke uden videre gyldighed for livgedinget, der jo var udskilt som selvstændig administrativ enhed, men fra 1670 foreligger to resolutioner fra Sophie Amalie angående dettes skove, som synes at følge Skovforordningens hovedprincipper (AL, dr.res. 27/10 og KHSA, RB 7/7), og den 26/4 1671 overførtes denne med enkelte modifikationer til livgedinget (AL, dr.res. 26/4 1671). I overjægermesterens sted trådte vildtmesteren, og det pålagdes amtsforvalteren at holde opsyn med dennes skovruller. I modsætning til kronbønderne fik livgedingets bønder frit gærdsel *"såvidt til deres gårders lukkelse og indhegnelse kan have fornøden..."*, mens båndstager, tækkevender og lysespid også her skulle udvises mod betaling. Som Forordningens paragraf 42 bestemte om tilskiftede skove skulle også gælde for livgedingets selvejere, og der blev ikke givet faste straffenormer for skovforbrydelser. Enkedronningen forbeholdt sig nemlig ret til selv at befale *"hvad straf, han siden skal være undergiven"*. Endelig understregedes det, at Forordningens paragraf 41 ikke skulle forstås anderledes, end at overjægermesteren (her vildtmesteren) skulle have opsynet med de gejstlige skove (jvf. også gejstlighedens privilegier 15/12 1670 og kgl. reskript til overjægermesteren 23/8 1672; Fogtmann II, s. 38 ff og 76 f).

På dette grundlag ses 27. november udsendt den første af en række årlige udvisningsresolutioner fra enkedronningens kancelli (KHSA, RB 27/11 1671), hvoraf det fremgår, at det altid i sidste instans var Sophie Amalie selv, der afgjorde skæbnen for bøndernes udvisningsønsker. Det blev her slået fast, at af indtægten for brænde- og tømmersalg skulle halvdelen tilfalde enkedronningen og resten deles mellem embedsmændene efter fastlagte normer. Husmændene tillodes som skovløberne at samle kvas til nødtørft, ligesom de landgildeydende bønder generelt frit (vel på egne lodder) måtte samle kvas og buske. Alt andet skulle udvises i overensstemmelse med Skovforordningen. Til de årlige udvisningsresolutioners særbestemmelser skal iøvrigt vendes tilbage i kapitel 5.

I oktober 1678 udstedtes en blandt flere resolutioner, der særskilt behandlede skovtyveri (AL, dr.res. 15/10 1678; se iøvrigt kapitel 6). I et glimt får vi her et næsten Orwellsk billede af landsbyfællesskabets gensidige overvågning og mistillid - langt fra nogen landlig idyl. Alle landboer i al-

mindelighed og skovbetjentene i særdeleshed var forpligtede til at angive skovtyve, og ville, hvis de ikke gjorde det, selv komme til at lide deres straf. Medskyldige kunne fritages for straf, hvis de angav hovedmændene, og den, der angav en skovforbryder, skulle have udbetalt det halve af den indkomne bøde. Befolkningen opfordredes videre til at angive skovbetjentenes eventuelle underslæb, og pålagdes endelig at tilse, at der ikke skete ændringer i skovloddernes deling.

Fire dage efter denne resolution kom en ny skovordinans for livgedingets amter (AL, dr.res. 19/10 1678). Den adskilte sig ikke væsentligt fra 1670-Forordningen, men supplerede den på et par områder. Med hensyn til udvisningen indskærpedes det således, at tog bonden ikke det udviste med sig på udvisningsdagen, skulle der altid være en skovbetjent tilstede, når det blev hentet. Anvendte bonden endvidere ikke sit bygningstømmer, skulle han erstatte det samt 8 dage i fængsel på vand og brød. Endelig understregedes det, at der årligt i fornødent omfang skulle udvises tømmer til reparation af broer.

Det ses ikke direkte, at Skovforordningen 1680 overførtes til også at gælde for livgedinget, men må alligevel anses for sandsynligt. Invertfald tilstillede det kongelige kancelli amtmanden et eksemplar af den på udstedelsesdagen (St.A., kgl.res. 31/8 1680).

SKOVEMBEDSMÆND OG -BETJENTE OG DEN DAGLIGE FORVALTNING.

Vildtmesteren.

Det øverste lokale embede indefor forst- og jagtforvaltningen var vildtmesterembedet, oprettet 1661, og fra da af og hele undersøgelsesperioden beklædt af *Tobias Kriebel*. Kriebel havde fra 1653 været skovrider på Falster, men blev med sin udnævnelse overordnet samtlige skovembedsmænd i de pantsatte Smålande (Smål. Reg. 4/4 1653). Fra Skovforordningens indførelse i livgedinget 1671 opfattedes han som dettes pendant til kronens overjægmester. Han var i sin embedsperiode bosat på Korselitse.

Kriebels bestalling fra 1661 er bevaret i tre enslydende kopier (Smål. Tegn. 24/5 1661, KHSB RB: bagerst i pk. 1673-83 og Top. Saml., Falster, Nykøbing nr. 19), af hvis anvisninger embedets formelle opgaver fremgår. Han

var først og fremmest pålagt overopsynet med skovridere og skovbetjente, men stod under amtmanden i det lokale hierarki. Virksomheden delte sig på skovvæsenet og vildtplejen, og indenfor begge områder skulle han imødegå misbrug og ulovligheder. Således skulle han tilse, at der ikke blev skudt dyr på vildtbanen, og at der ikke huggedes udvist træ. Konkret skulle han blandt andet være tilstede ved alle udvisninger og svineindbrændinger og føre register over dem. Endvidere skulle han gribe ind mod krybskytter og for eksempel iværksætte afskydning af rovfugle, der skadede vildtet. Embedet aflønnedes med 200 rigsdaler samt 20 tønder havre og 20 læs hø årligt.

Ved siden af vildtmesteren og hans stab af skovfogeder og skovløbere havde enkelte andre af amtets embeder relation til skoven. Blandt disse var hofskytten *Anders Sørensen*, der virkede på Falster fra 1670 til 1683 (Hjelholt II, s. 64). Endvidere overvejedes det 1673 at ansætte en prokurator til skrivebordsarbejdet i forbindelse med udvisningerne (KHSA, RB 23/1 1673). Om denne plan realiseredes vides ikke, men 10 år senere ansattes forvalteren på Korselitse *Frantz Eberhard Busch* som forstskriver (AL, dr. res. 30/10 1683), og han må antages at have bestredet det planlagte prokuratorhverv. Endelig foreligger fra januar 1671 en original bestalling som "Holtzvogt" for *Vitus Rudinger* (PKSA 3, 10/1 1671). Betegnelsen "Holtzvogt" benyttedes almindeligvis om skovfogeder, men om en sådan kan der ikke i dette tilfælde være tale. Det fremgår nemlig af bestallingens indhold, at begrebet "brandefoged" er mere dækkende, idet han skulle have ansvaret for hele den enkedronningelige husholdnings brændselsforsyning (i København): "*Im Sonderheit soll er gute Acht geben auf das lange und kurtze Faden oder Brennholtz zusambt den Kohlen, dass davon bey unseren Hoffe kein Mangel sey, sondern zu rechter Zeit werde angeschaffet.*" Lokalt på Nykøbing slot varetoges hans funktioner af hus- eller slotsfogeden *Peter Jacobsen*. Endelig skal nævnes vekslende "fasanvogtere" på Korselitse (se nedenfor s. 203).

Skovridere.

De ældste kendte skovriderbestallinger i Danmark stammer fra Frederik II's tid. Poul Stuer fik således som den første navngivne bestalling som kongelig skovrider i Roskildegård og Skjoldenæs len 1568 (Grøn 1955, s. 49), og disse første skovridere synes altså at have haft relativt store geografiske områder i deres varetægt. På Falster høres første gang om bestalling af en

skovrider ved Jonas von Halls tiltræden 1587 (KB 1584-88, s. 771). I 1644 udævntes 3 skovridere: Johan Skytte til Klodskov og "Jedsør" (Gedsør), Melchior Fasanvogter til Korselitsses skove og Henrik Rosendal til skovene omkring Nr. Vedby. En fjerde forventedes ansat til Hannenov (Pr.Chr. (V)s Br. II, s. 51). I hele undersøgelsesperioden synes der i modsætning hertil maksimalt at have været to kongelige skovridere på Falster - en i hvert herred.



47. Epitafium fra 1679 i Nørre Vedby kirke over færgemand ved Gåbense og fra 1659 tillige skovrider i Nørre herred Frederik Hertel og hans hustru Anna Maria von Wechlen. Parret har som det tydeligt fremgår hørt til de mere velbeslåede falstringer, men måtte alligevel i netop 1679 have økonomisk hjælp fra hoffet "efter supplikation" (Kongelige Kammerregnskaber s. 197). Mon pengene skulle bruges til dette statelige mindesmærke ?

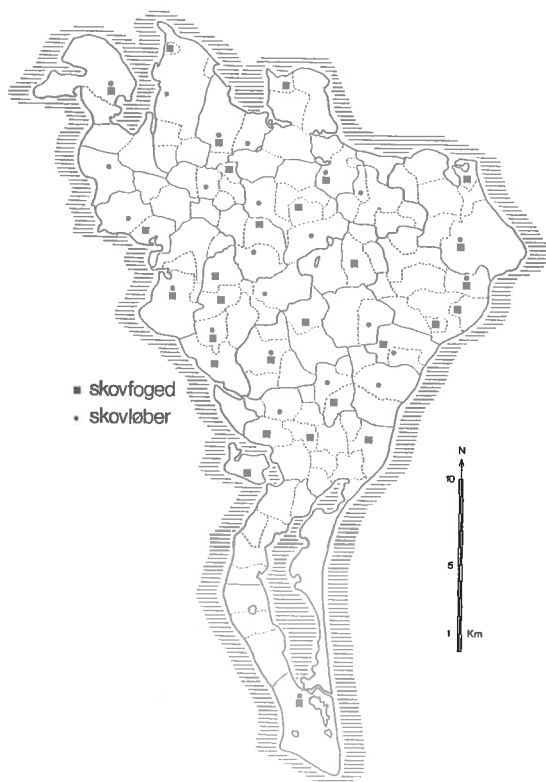
Ved periodens begyndelse var *Johan Johansen* og *Tobias Kriebel* skovridere i henholdsvis Nørre og Sønder herred (Smål. Reg. 4/4 1653). Førstnævnte erstattedes 1655 af *Niels Hansen*, der atter 1659 afløstes af færgemanden i Gåbense *Frederik Hertel* (Smål. Reg. 1/4 1655 og 1/5 1659). Hvem der i 1661 afløste *Tobias Kriebel* ved hans avancement er uvist, men der har muligvis i en periode kun været en skovrider. Sønneren *Hans Georg Kriebel* overtog så sent som 1678 faderens gamle beridt (KHSa, RB 19/10 1678), og *Frederik Hertel* afløstes i 1672 af *Casper Eberhard Meyer*, der som den unge *Kriebel* virkede i resten af undersøgelsesperioden (KHSa, RB 12/10 1672).

Hans Georg Kriebels originale bestalling er bevaret (PKSa 3, 19/10 1678). I ret upræcise vendinger pålægges han, at holde opsyn med såvel jagt som skovbrug i sit tillagte distrikt, og i det daglige tilse, at Skovordinansens bestemmelser blev overholdt til skovens og vildtets gavn. Den årlige løn udgjorde 60 rigsdaler samt 8 til indkøb af det krudt og de kugler, der var nødvendige for tilvejebringelsen af vildt til slotskøkkenet. For den "Schiess-pferd" han måtte holde, fik han derimod ikke godtgørelse, men udvist i overensstemmelse med Skovforordningen frit træ, og var fri for landgilde og hoveri.

Skovfogeder og skovløbere.

Det er ikke muligt for tiden før livgedingets oprettelse sikkert at fastslå de menige skovbetjentes antal og geografiske spredning, men i 1670ernes udvisningsruller optræder som regel 36 skovfogeder fordelt på øens 27 sogne. Særligt skovrige egne havde således flere skovfogeder pr. sogn. Om skovløberne, som ikke havde særlige udvisningsrettigheder, er vor viden dog også for dette tidsrum begrænset. Til amtsregnskabet 1685/86 findes som bilag en oversigt over amtets skovbetjente på dette tidspunkt. Her figurerer ialt 29 skovfogeder og 24 skovløbere, så alle stillinger har altså ikke altid været besat. Betjentenes geografiske spredning fremgår af kortet figur 48. Enkelte sogne som Horbelev og Tingsted havde 3 skovfogeder, mens f. eks. de skovfattige Væggerløse, Skelby og Kippinge, men også Brarup, ingen havde. Skovbetjente knyttet til Korselitsses vidtstrakte enemærke er øjensynligt udeladt af fortegnelsen, men på Nørre Ladegårds var henholdsvis *Rasmus Pedersen* i "Bragedshuset" (det nuværende Halleruphus, jvf. Kulturhistorisk Håndbog II, s. 256) og *Rasmus* i "Pudtenborg" (jvf. DS XI, s. 15). Situationen som gengives på kortet har dog ikke været gældende for hele perioden.

Således optræder f. eks. 1674 skovfogeder i Brarup, Nr. Vedby, Maglebrænde, Gundslev, Åstrup og Horreby, som ikke nævnes 1685. Endelig ses Maribo kloster til opsyn med sine skovparter på øen at have haft en skovfoged i hvert herred (PKSA 17, 26/12 1672). Det synes iøvrigt ikke usædvanligt, at et område havde flere skovfogeder end -løbere. På det vordingborgske rytterdistrikt var der således i det følgende århundrede 24 skovfogeder men kun 14 skovløbere (Munk 1955, s. 242).



48. Skovbetjentenes geografiske fordeling.

25 sikkert identificerede skovfogeder i 1685-fortegnelsen havde gårde på i gennemsnit 8,8 tdk. mod et gennemsnit for alle amtets gårde på 5,7 (M 1682 jvf. Henrik Pedersen 1928). Skovfogederne synes altså at have været relativt velstående, hvilket understøttes af det forhold, at 77% erklæredes

"ved magt" eller "temmelig ved magt" i 1685, mod kun 26% af samtlige gårde (Rtk. 2244.196). Det har øjensynligt været frugtbart i disse kriseår at nyde skovbetjentenes særlige fordele med hensyn til udvisninger etc., og før 1670 ses de endvidere at have fået nedslag i landgilden "*for deres tjeneste og umage*" (LR 1656/57). Samtidig antyder gårdstørrelserne, at især større bønder er udset til dette hverv (jvf. også Munk 1955, s. 251), hvilket også afspejles deri, at eksempelvis fæsterne på enkeltgårdene Stadagergård og Bønnetgård samt kromanden i Gedesby, der traditionelt bestred visse offentlige hverv, var skovfogeder.

I modsætning hertil var skovløberne, som foreskrevet i Skovforordningen, som regel jordløse husmænd. Undtagelser i 1685 var Jørgen Christensen i Nr. Kirkeby, Anders Planke i Fjendstrup og Claus Rasmussen i Bønnet, der havde beskudne tilliggender (2-3 td. htk.), men som samtidig alle betegnedes "forarmet".

Skovbetjentenes arbejdsopgaver fremgår i store træk af Skovforordningen 1670. De skulle forestå det praktiske arbejde med skov- og vildtpleje, og konkret kan der udskilles fire dominerende virkefelter: udvisningen, svineindbrændingen, tilsynet med vildtet og indgreb mod skovtyveri. Men også i forbindelse med opelskning af unge træer har skovbetjentenes indsats været betydelig.

Skovudvisningens normale forløb er beskrevet i Skovforordningen, der formentlig på dette som på andre punkter blot kodificerede hidtidig praksis. Ved udvisning har skovbetjentene været skovriders og ridefogeds praktiske håndlangere, og det var endvidere dem, der skulle være tilstede, når det udviste træ afhentedes af bønderne. Ved denne lejlighed modtog de skovsedlen som bevis på bondens rettighed.

At skovsedlen også før 1670 indgik centralt i udvisningsproceduren, fremgår af en sag fra 1665, da bønder fra Øverup og Tåderup stævnedes for ulovlig hugst. En uge senere kunne synsmænd bevidne, at de fleste i deres gårde lå inde med nyhugget tømmer (NHT 4/4 og 11/4 1665), og ved et efterfølgende retsmøde krævede ridefogeden derfor bønderne idømt bøder på 5 rigsdaler pr. afstynet gren og 10 pr. rodhugget træ (NHT 9/5 1665). Men på tinget lod de deres skriftlige svar samt et "hjemmelsbrev" læse og påskrive, hvilket før-

te til deres frifindelse (6/6 1665). Det tyder på, at de efter udvisningen må have beholdt en genpart af skovsedlen.

Af figur 46 (s. 104) fremgår de terminer for udvisning og hugst, der også var gældende i livgedinget. De blev ikke altid overholdt af myndighederne, hvilket kunne give bønderne store problemer. I vinteren 1672-73 trak det således ud med udvisningen, hvorfor der indkom mange klager til amtmanden Cornelius Lerche (PKSA 5, 30/1 1673), men først i januar måned udstedtes den resolution, der skulle være udvisningens grundlag (AL, dr.res. januar (u.d.) 1673). Fristen for afhentning af det udviste træ blev derfor undtagelsesvis rykket til løvspring 12/5 (AL, dr. res. 19/4 1673), men hugstperioden var alligevel for kort, og i løbet af sommeren blev det derfor tilstået bønderne, at de ved næste udvisning måtte få det bygningstømmer, som de endnu ikke havde savet ud (AL, dr. res. 5/7 1673).

Atter i 1675 trak udfærdigelsen af skovregistret ud, og da det den 30. december endnu ikke var færdigt, resolverede Sophie Amalie, at alle uden særlige krav skulle have udvist efter det foregående års register (AL, dr. res. 30/12 1675).

Ved "indbrændingen" af svin på kronens skove, der havde navn efter brandemærkningen af de oldenberettigede svin med "*vores dertil forfærdigede brandejern*" (AL, dr. res. 11/10 1662), spillede skovbetjentene også en central rolle. Det var dem, der drev svinene til smedjen, hvor mærkningen skete, og dernæst videre til skovs, for hvilket de ifølge bøndernes klager 1683 modtog 5 skilling pr. svin i drivepenge (Rtk. 2244.192).

Som det fremgår af Skovforordningen havde skovbetjentene tilsyn med vildtet, og skulle om vinteren sørge for dets foder (se kapitel 5). I denne vildtpleje indgik endvidere pågribelse af eventuelle vildttyve som en centralt element. Af langt videre betydning var dog deres generelle tilsyn med skoven. Som vi har set var de personligt ansvarlige for at undgå eller opklare hugst på deres distrikter, og de mange skovforbrydelsessager antyder en nidkær men ujævn indsats på dette felt. For at imødegå de mange overtrædelser pålagdes det i 1677 ligefrem skovbetjentene at oprette strandvagter ved kystskovene (AL, dr.res. 18/8 1677).

I tingbøgernes sagsreferater møder vi ofte skovbetjente på jagt efter stjålet træ i udhuse og på lofter, men det lykkedes ikke altid at pågribe en skyldig. Nykøbing hospitals skovfoged i Elkenøre, Jens Smed, blev således 1673 stævnet for ulovlig hugst på Ulslev skov, da han var en *"uforsynlig skovfoged"* (SHT 19/6 1673). For denne forseelse fortabte han sit fæste, blev afsat som foged og iøvrigt dømt efter skovforordningen (SHT 17/7 og 7/8 1673). Tilsvarende hedder det 1677 (AR) om Eskebjerg skov, at den er *"ganske forhugget som mestendels har været hassel, og skovfogeden det skulle forklare, kunne det intet gøre. Er derfor straffet i tårnet 3 dage og nætter"*, og disse eksempler på skovbetjentes embedsforsømmelser er ikke enestående.

På den anden side kan det ikke undre, hvis skovbetjentenes pligter har bragt dem i modsætningsforhold til det omgivende samfund, og klager over deres fremfærd hørte da også til dagens orden (jfv. også Ingemann, s. 52). Korruption og afpresning har således øjensynlig været almindelig (jvf. f. eks. dronningens resolution 15/10 1678, AL), men også korporlige overgreb er forekommet. I kommissionsrelationen 1685 konkluderedes således, at skovbetjentene forgreb sig på bonden *"med pantning, hug og blodige slag samt penges afpresning, når han til sin store nørtørftighed udi skoven indkommer, at hugge noget gardsel og sanke sig noget tros eller rådne affaldne grene til ildebrand..."* (Rtk. 2244.196). Bønderne har dog vidst at forsvare sig, for i 1678 skrev enkedronningen til Lerche, at hun havde erfaret, at *"auf Falster in dem Distrikt Gietzör einige derselben <skovtyve> den Schouläufer ferernstlich sollen geschlagen und übel zugerichtet haben"* (AL, dr. res. 30/8 1678). Hun befalede derfor, at de skyldige, når de blev fanget, skulle sættes i tårnet på vand og brød, og *"anderen zum exempel so abgestraffet werden"*.

5.DET LOVLIGE SKOVBRUG.

Hverken det 17. århundredes eller senere tiders skove var "ren natur", men var som landskabet iøvrigt formet af menneskets påvirkning - af skovbruget. Fra over- og underskovens ved og frugter til skovbundens urteflor indgik skovens ressourcer uundværligt i landbrugets husholdning: som tømmer, gærdemateriale, brændsel, olden, græs og meget mere. Ligesom skov, ager og eng hang sammen, før det 18. århundredes udskiftnings- og fredningsbevægelse satte ind, udgjorde altså også land- og skovbrug et hele, og det ene kan ikke forstås løsrevet fra det andet.

Kildedækningen til det ældre skovbrug er imidlertid ikke jævn, idet det overleverede materiale afspejler myndighedernes (succesrige såvel som mislykkede) forsøg på at regulere befolkningens adgang til denne del af naturgrundlaget. Og deres interesse samlede sig om overskoven. Vi skal ikke desto mindre i det følgende forsøge så bredt som muligt at betragte det ældre skovbrug i alle dets facetter.

VEDPRODUKTIONEN.

Brændsel.

Som vi har set blev bøndernes adgang til at hente brændsel i skoven i stigende grad kontrolleret af myndighederne, og denne kontrol har efterladt sig et righoldigt materiale bestående af først og fremmest de årlige udvisningsdokumenter eller "skovruller". Til disse lægger sig endvidere en række sammenskrevne opgørelser (ekstrakter) over udvisningen gennem flere år, og tilsammen er det på basis af disse kilder muligt at trænge temmelig langt ned i samfundets vedproduktion og vedforbrug⁸.

I tidsrummet før 1670 synes brændselsudvisningernes omfang at have haft en stigende tendens omend med stærke årlige svingninger (se Grundtabel 3). En del af bøndernes brændselsforsyning lå da endnu udenfor udvisningernes faste rammer (underskoven), og ikke alle behøvede øjensynlig udvisning hvert år. I årene efter 1670 var det samlede udvisningsniveau ret konstant, men nåede et højdepunkt i 1679-80, for derefter at aftage markant. Denne udvikling skal søges forklaret i det følgende.

Som det fremgår af bl.a. Grundtabel 7, var bøgeved det foretrukne brændsel, og den ellers kritiske engelske gesandt Robert Molesworth havde 1692 kun lovord til overs for "*the plenty and pureness of their Firing (which is Beech-wood)*" (s.91). I udvisningsresolutionerne understregedes det gang på gang i samklang med forordningen, at først og fremmest gamle forfurnede stød og stumper samt toptørre træer og stabbe skulle udvises, og naturligvis ikke friske, frugtbærende træer. Endvidere skulle bøg og el foretrækkes fremfor eg. Også gamle egetræer udvistes dog til brændsel, men i perioden 1671-84 var forholdet mellem eg og bøg i de samlede brændselsudvisninger ca. 1:4. I sagens natur fandt de største egeudvisninger sted i Sønder herred og på Gedsør, hvor denne træsort var stærkest repræsenteret.

Salg af brændsel var en ikke ubetydelig indtægtskilde for amtet, og der opereredes med to priser, hvoraf den højeste "takst" gjaldt borgerne og de "fremmede bønder" (dvs. ikke-kronbønder) og den laveste præsterne samt amtets egne bønder. Indtil 1670 var de to takster henholdsvis 10 og 8 skilling pr. læs, men i skovforordningen dette år blev de for hele riget fastsat til 16 og 12 sk. (§ 24, Fallesen s. 7). For livgedingets vedkommende skete imidlertid istedet en reduktion af prisen, således at højeste takst blev 8 skilling og laveste 6. Efter enkedronningens død i 1685 blev de landsdækkende takster gjort gældende, hvilket altså førte til en fordobling.

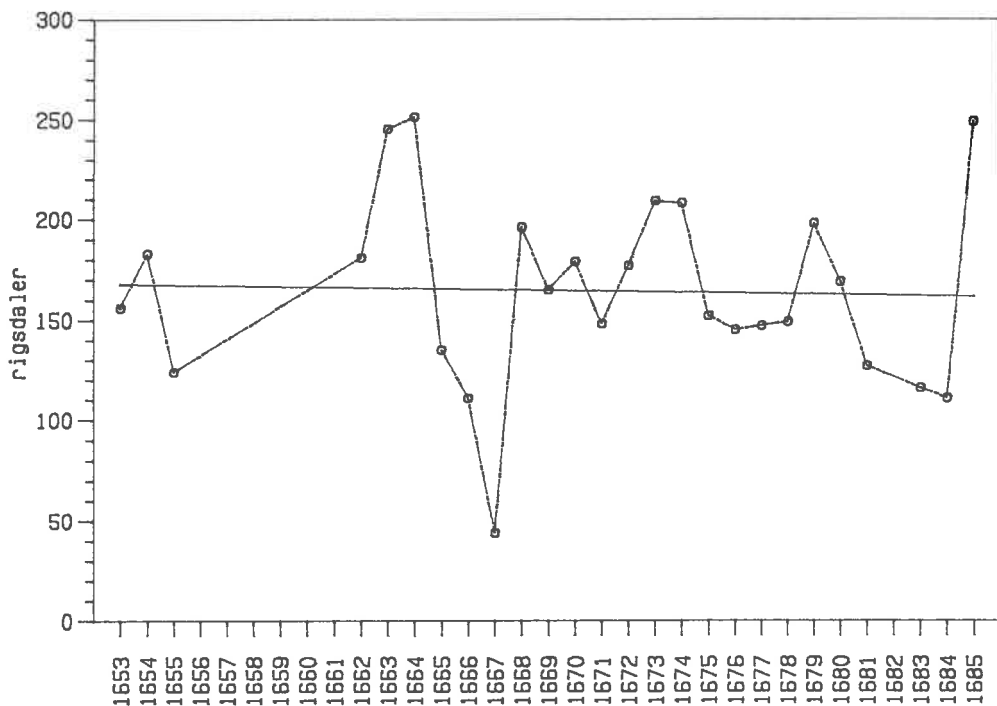
Med disse faste priser var det udelukkende de solgte mængder, der afgjorde indtægtens størrelse, og de svingninger, som denne gennemløb (se figur 50), svarer altså nøje til den del af de samlede udvisninger, der skete mod betaling. Her ses igen de relativt beskedne salg ved 1660ernes midte og i 1680ernes begyndelse, mens den kraftigt stigende indtægt ved periodens slutning udelukkende skyldtes den omtalte prisstigning. En indlagt lineær interpolation afslører, at det niveau, hvorom indtægtens størrelse svingede, var næsten konstant i hele det undersøgte tidsrum.

Det er ikke ganske klart, om der må regnes med afkortninger i amtets brandesalgsindtægter, således som tilfældet er med andre indtægtsposter. Undtagelsesvis ses også bønder, ligesom særligt privilegerede modtagere, at have fået fri udvisning (f. eks. AR 1663/64). Man må dog antage, at manglende betaling som hovedregel har ført til bortfald af udvisningsretten, idet jo

betalingen skete ved modtagelsen af skovsedlen på amtstuen (1670-Forordningens paragraf 24). Der forekommer da heller ikke i de bevarede regnskabsbilag fortegnelser over restancer i indtægterne for "skov solgt". Det er således sandsynligt, at de i figur 50 viste brændesalgsindtægter virkelig er indkommet, men de har da også for den enkelte bonde kun betydet beskedne udgifter.



49. November-scene i skoven. Kobberstik af Aeg. Sadeler efter maleri af Paulus Brill (1554-1620). Den Kongelige Kobberstiksamling.



50. Lenets/amtets årlige indtægt fra brændesalg.

Bøndernes andel af de samlede brændselsudvisninger udgjorde i livgedingeperioden ca. 1/3, mens slottet og de øvrige modtagere delte de resterende 2/3 ligeligt. I Grundtabel 3 er denne andel fordelt på sogne, og mens det tydeligt fremgår, at udvisningerne før 1670, omend de var obligatoriske, blev bestemt år for år, er det ligeså klart, at de i 1670'erne og '80'erne fulgte fastere normer. Enkelte uregelmæssigheder springer dog i øjnene. Således f.eks. de manglende udvisninger til Skelby og Gedesby sogne flere år, der for tiden efter 1670 må anses for administrative forglemmelser, samt til Brarup 1680. Endvidere bemærkes øgede udvisninger 1679-80.

De stærkt uregelmæssige brændselsudvisninger før 1670 synes ikke at bero på et ufuldstændigt kildemateriale. For eksempel svarer udvisningsmængderne godt til indtægterne ved salget, og forklaringer må derfor søges i reelle forhold. Formodentlig har adgangen til at bruge underskoven samt kvas og andet sankebrænde før 1670-Forordningen - som nævnt i kapitel 4 - været

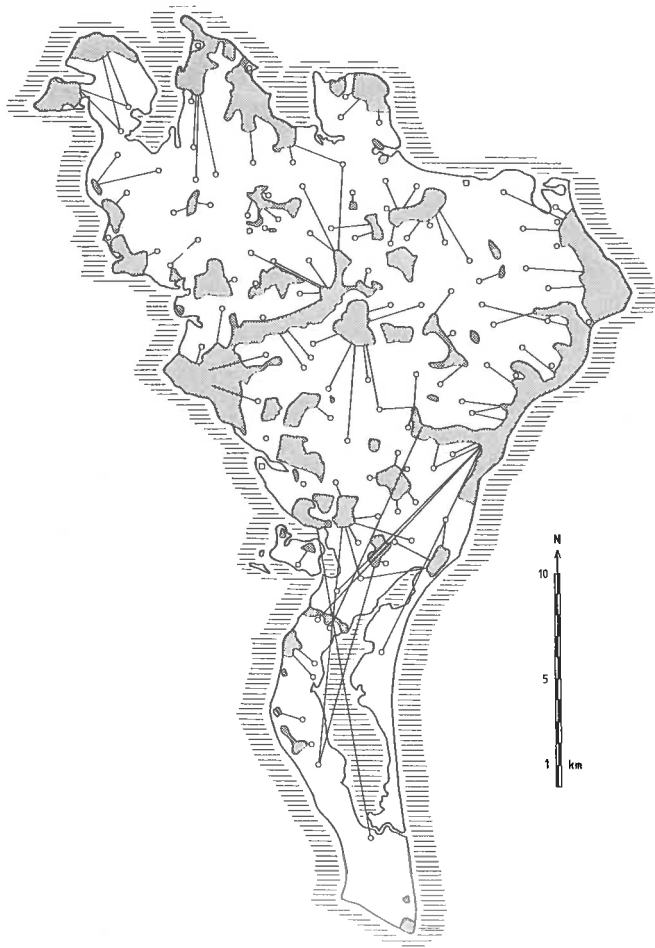
friere end efter, og sikkert er det, at udvisningerne fandt sted udfra årlige, individuelle ansøgninger. At udbudet af frit brændsel skulle have været så stort, at ikke alle havde udvisningsbehov hvert år, kan dog forekomme utroligt. Istedet kan en manglende betalingsevne efter krigen have spillet ind. Ikke mindst det forhold, at de to sydligste Gedsør-sogne stort set ingen udvisning fik, forbliver dog uforståeligt.

I tiden før 1653, da lenet lå til den udvalgte prins og senere til hans enke, tilkendtes hver gård ifølge bønderne årligt 4-5 læs brændeved frit. Med dets tilbagevenden til kronen, ophørte denne praksis imidlertid brat, og de måtte ansøge om udvisning, da de *"nu en rum tid intet har bekommet"* (DK B 162, 29/8 1653 og NHT 4/10 1653). Ove Skade anbefalede ansøgningen, og umiddelbart opnåede bønderne forlængelse af den hidtidige udvisningspraksis - til 8 skilling læsset (Smål. Tegn. 27/9 1653). Resultatet blev dog på længere sigt, som det tydeligt fremgår af Grundtabel 3, ikke faste årlige kvoter, og heller ikke frihed for betaling som hidtil. I pantegodsperioden var udvisninger på 3 læs pr. gård, 2 læs pr. gårdsædestavn og 1 læs pr. hus hovedreglen, men også 4 læs pr. gård forekom - og det ikke kun i skovløse egne. Et læs svarede til ca. 0,7 rummeter⁹. Med Skovforordningens ikrafttræden skete en reduktion af dette niveau til 2 læs pr. gård og 1 læs pr. hus (første gang 1670). Kronens bønder måtte betale laveste takst - de fremmede højeste. Der var altså tale om en kraftig nedskæring af den enkelte gårds udvisning, der dog til gengæld blev årlig, således at resultatet istedet blev en stigning på ca. 30% i de samlede brændselsudvisninger til bønderne (gennemsnit 1672-76 i forhold til 1662-66).

Med den yderst beskedne størrelse af et læs, forekommer det ret utroligt, at bonden skulle kunne nøjes med udvisninger på dette niveau. Helt grofteset bliver det imidlertid, når de årlige ca. 2000 læs brændsel sammenholdes med, at der 1677 skulle svares skat af ikke mindre end 3847 ildsteder på Falster (i gennemsnit ca. 2 1/2 pr. gård; jvf. ekstraskattemandtal). Meget taler således for, at bønderne næsten naturnødvendigt må have skaffet sig brændsel udenom udvisningerne - ved sankebrænde og ulovlig hugst.

Der var talrige beklagelser fra bønderne, og allerede i 1672 luftede lensmanden Cornelius Lerche da også tanken om at forøge udvisningsmængderne, da *"ellers <er> vel lidet udi to læs til en bonde for at både brygge, bage og*

koge sin mad ved året omkring..." (PKSA 5, 7/11 1672). Blandt andet beklagede Halskovs og Gedesbys beboere, der "lider stor sorg og bedrøvelse for vores brændsel", sig (PKSA 5, 13/10 1678 og PKSA 8 26/10 1672). Antagelig af denne grund forhøjedes den faste kvota 1679 og det følgende år ekstraordinært til 3 læs pr. gård, men med 1681-udvisningen var man tilbage på det gamle niveau, og i 1682 resolverede enkedronningen, at det skulle blive derved, da bønderne havde svært nok ved at betale for 2 læs (KHSA, RB 1/12 1682).



51. Afstande mellem by og udvisningssted ved brændselsudvisningerne 1676 og 1677.

Normalt blev udvisningen til bønderne foretaget i byens eller sognets egne skove, og transportvejen var således for det meste overkommelig. Af fem års udvisninger i 1670'erne fandt 59% sted i byens egen skovpart, 22% i en anden indensogns skov, 13% i en af nabosognenes skove og kun 6% i andre. Af figur 51 fremgår det tydeligt, at afstanden fra by til udvisningssted - og dermed transportproblemerne - var størst på det relativt skovløse Gedsør. Marrebæk, Bruserup, Stavreby og Fiskebæk havde tilstrækkeligt brændsel på egne skove, mens landtangens øvrige byer måtte langt af led efter brænde. Af denne organisationsmåde fremgår endvidere, at enemærkerne kun i yderst beskeden omfang leverede brændsel til bønderne (og som det ses i Grundtabel 6: i det hele taget). Det var således kun tilfældet, hvor de måtte fungere som reserver for skovløse byer, som netop Gedsør-byerne.

På grund af manglende skovparter havde Gedsørs bønder ikke samme adgang til at supplere det udviste brændeved med kvas og sankebrænde som mange af øens øvrige beboere. Blandt andet derfor begærede Væggerløses bomænd i 1673 3 læs pr. gård (PKSA 18 25/9 1673). Anmodningen synes ikke efterkommet dette år, men 1675 bevilgedes samtlige Gedsørs byer 1 ekstra læs brændsel, fordi det var en "skovløs egn". Med beskedne ekstrabevillinger som denne var sorgerne dog langt fra endt. Gedesbys bomænd beklagede sig som nævnt 1672 over deres brændselsmangel, der havde forårsaget, at *"vi fatige mænd <må> brænde vort foder, som både kvæg og bæster skulle fortære"* med den følge, at deres *"plovkvæg må udslåbes og jorden derved over med sin grøde forringes"* (PKSA 8 26/10 1672). At byen dette år fik udvist brændsel i Korselitsses enemærkeskove, hjalp kun begrænset, idet *"mangen stakkel må lade det passere for vejens langheds skyld, at bæsterne kan ikke udstå, nemlig 6 mile frem og tilbage..."*. Derfor anmodede de om nu som før at måtte bruge byens små skovkrat til brændsel, og ved en resolution 23. januar det følgende år bevilgedes udvisning af sankebrænde på visse ugedag (AL). Fra 1680 foreligger imidlertid en stort set enslydende supplik, der endnu engang munder ud i ønsket om adgang til sankebrænde *"til hjælp at fly os en mundfuld mad ved, og til vore små nøgne børns varme og vederkvægelse..."* (PKSA 5, 23/1 1680).

Bønderne i Bøtø havde udvisning samme sted, og kendte tilsvarende problemer. De bad derfor om at måtte vente med at afhente deres brændsel til om foråret, *"eftersom bæsterne som vi har dur aldeles intet dertil om vint-*

ren, fordi vi har kun ringe sæd, og derfor dem lidet til fodring at give". Det blev bevilget, men under forudsætning af at afhentningen skete under vildtmesterens årvågne tilsyn (PKSA 8, 30/5 1674 og KHSA, RB 3/6 1674).

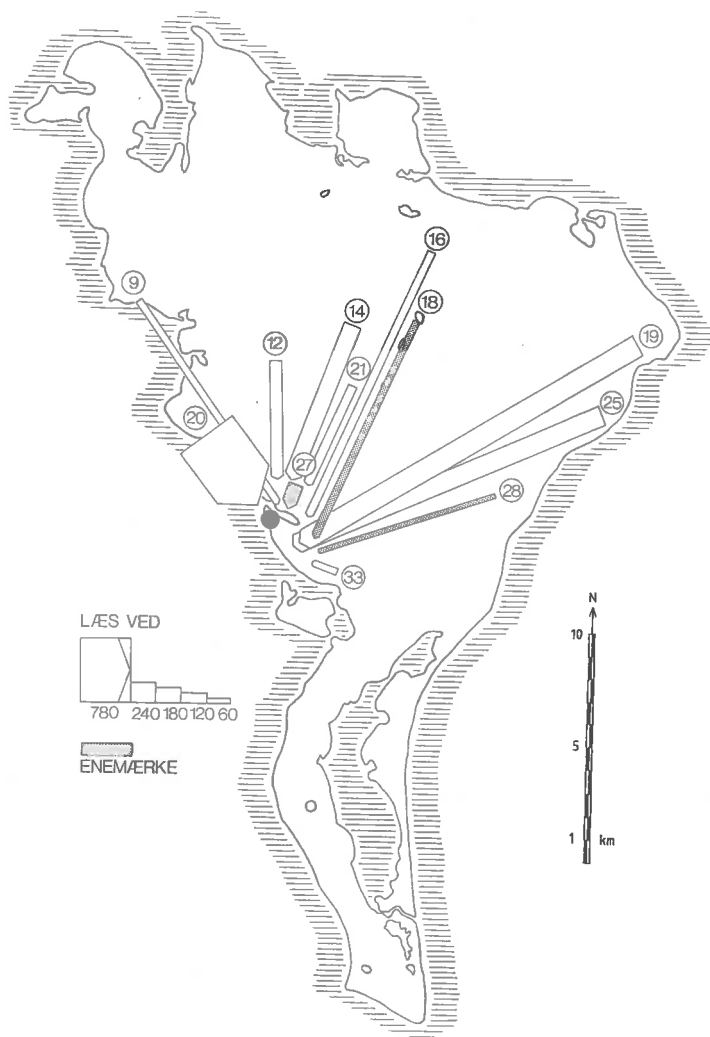
Som et tiltrængt supplement til de sparsomme brændselsudvisninger kunne bønderne frit, men efter bevilling og under opsyn, sanke kvas og stubbe på egne skovparter (jvf. bl.a. resolution 20/4 1676, paragraf 3, PKSA 4), men omfanget af dette "brændetilsbud" kan ikke gøres op, da der ikke førtes regnskab med det. Den 30. maj 1674 ansøgte Nr. Ørslev mænd om i Hannenov at måtte "opsøge og samle noget sankebrænde en gang eller to om ugen, når der var noget at finde, thi vi fattige mænd har nu ikke det, vi kan koge en potte mad ved" (PKSA 5). De bevilgedes, som senere samme år Sdr. Alslev sognemænd (KHSA, RB 19/10 1674), adgang til hver 14. dag at sanke brænde under opsyn. Selv brændesamlingen foregik altså under myndighedernes nidkære kontrol, men må dog - hyppigheden taget i betragtning - have bødet en smule på bøndernes konstante brændselsmangel.



52. Favnebrænde føres fra skoven. Udsnit af usigneret kobberstik i Pontopidans Danske Atlas efter tegnet prospekt af Johan Jacob Bruun 1753.

Udover brændselsudvisninger til den daglige opvarmning og madlavning modtog bønderne to gange i undersøgelsesperioden brænde til særlige opgaver. Udvalgte bønder, der maltede slottets korn som hoveri, udvist i årene 1663 og 1673 henholdsvis 412 og 511 læs brænde til formålet. Efter at have ligget i blød og til spiring et stykke tid skulle byggen tørres på såkaldte "maltkøller", og det var til denne del af processen, brændslet blev anvendt. 1673 regnedes med 1 læs brænde pr. pund byg, og ialt blev i livgedinget som helhed maltet 1500 pund, således at Falster altså leverede 1/3

(PKSA 5, 13/1 1673). Hvordan maltningen var organiseret, og hvem den har påhvilet, fremgår ikke, men ihvertfald i 1663 var den fordelt på stort set alle øens sogne.



53. Brændselsudvisninger til slot, embedsmænd og borgere i 1676 fordelt på skovenheder.

I Grundtabel 4 ses de grupper, der udover bønderne modtog brandselsudvisninger. De skal i det følgende kort gennemgås, idet en sådan gennemgang vil bidrage til at sætte bøndernes fatale brændemangel i perspektiv.

Til næring af ilden i Nykøbing slots 13 ovne og 8 kaminer (og til videre-sendelse til Sophie Amalienborg) opgjordes det årlige behov 1672 til 980 favne brændeved (a 10 læs) og 221 tønner trækul (PKSA 2, 18/12 1672). Ved enkegodstidens start var det beregnet til 8000 læs ved, og Falsters andel af det samlede forbrug svingede altså mellem $1/4$ og $1/5$ (KHSA, RB 5/7 1670). På Sophie Amalienborg i København brændtes heraf i gennemsnit 79 favne pr. måned om vinteren mod 40 favne om sommeren (PKSA 34). Som det fremgår af Grundtabel 4, kendes Nykøbing slots brandselsforbrug ikke for årene 1652-70, men det har formentlig været en hel del mindre, da det ikke i denne periode var residensslot. Jeg har ikke i detaljer undersøgt, hvor store dele af det udviste ved, der afskibedes til København, men en række "certe-partier", dvs. fragtbreve (i PKSA 17), tyder på, at størsteparten af det eksporterede træ kom fra de lollandske skove.

I krigsårene var den københavnske efterspørgsel efter falstersk brænde og gavntømmer intens. Især fra perioden mellem Roskildefreden 26. februar 1658 og svenskerne anden erobring af øen i april 1659 findes talrige anmodninger om leverancer af *"så meget som mest udi en hast til veje bringes kan"* (Smål.Tegn. 3/11 1658). Fra denne periode høres også undtagelsesvis om kul- og askebrænding, der ellers er ukendt, idet slottet øjensynlig ellers kun modtog trækul fra Lolland (i 1672 bestemtes det for eksempel, at der skulle holdes 360 tønner kul i forråd (KHSA, RB 9/3 1672)). Samtlige Lolland-Falsters lensmænd fik 14. november 1658 ordre om at *"brænde og hidskikke de allerfleste kul muligt"* (Smål.Tegn.), og i to omgange fik Christopher Lindenov besked på at sende bølgeaske til København, *"som til lunter med at afkoge skal forbruges"* (Smål.Tegn. 13/11 1658 og 13/4 1659).

Brændeved til slottet hentedes ikke - som man måske kunne forvente - fra enemærket, men først og fremmest fra øens større udmarksskove. På figur 53 ses for et enkelt typisk år udvisningssteder og -størrelser på samtlige udvisninger til modtagere i Nykøbing. Af disse var de 2001 læs til slottet, og heraf var end ikke et eneste fra enemærket, men fordelt på de øvrige viste skovenheder. Endvidere var $1/4$ (515 læs) fra Bogøs skove, hvilket var

disses normale andel af slottets forbrug.

Af tabel 6 fremgår det tydeligt, at de formelle 2000 læs ikke altid også reelt blev udvist, men end ikke det udviste brændsel indkom altid til slottets brændehave. En grund til dette var vel, at der med hofholdningens stærkt uregelmæssige tilstedeværelse på Nykøbing slot har været tilsvarende svingende brændeselsbehov. Men en nok så væsentlig var formentlig problemer med brændets fysiske tilvejebringelse. Det udviste brændsel skulle hugges, saves og køres af øens bønder som hoveri, og deres efterladenhed i så hen-seende bærer sikkert sin del af skylden for brændselsmodtagelsens uregel-mæssighed. Fra periodens første år kendes flere tilsigelser til kørsel af brændeved til slottet - i denne forbindelse kaldet "borgeved". For eksempel måtte ridefogden på Nørre herreds ting 23. april 1661 indskærpe bønderne, at det hastede med kørsel af borgeved, da der ikke længere var brænde på slottet (NHT).

En anden tingbogsnotits beskriver udvisningsproceduren mere indgående (SHT 27/4 1654). Når borgevedet var udvist og stemplet, skulle hver bonde indenfor 14 dage køre de ham udviste 12 læs til slottets vedhave. I hver by skulle det noteres på en stok, hvor mange læs hver bonde havde kørt, og denne stok skulle jævnligt konfereres med husfogedens register over modtaget borgeved. Endelig tilføjede ridefogeden, at hvis ikke de lagde "gode store læs", ville der kun blive afregnet 1 læs for 2. Til udsavning af det indkørte brændsel synes især hoveriydende husmænd fra Klodskov - "de Klodskov tømmermænd" - at have været foretrukket (PKSA 5, 16/9 1676).

Også andet ved til slottet var det bøndernes opgave at bringe tilveje. Virket bymænd straffedes for eksempel i 1654 med bøder, fordi de ikke i rette tid havde leveret 6 stykker egetømmer til bødkeren på slottet (SHT 24/8 1654).

Selvom myndighederne således gjorde deres yderste for at kontrollere bøndernes vedægter, var det i sig selv et udsikkerhedsmoment at lade dem færdes alene over lange afstande med så store mængder brænde. Fra andre landsdele kendes eksempler på bønder, der "tabte" brænde undervejs (Grøn 1955, s. 88), og ihvertfald et enkelt tilfælde foreligger, hvor en bonde, da han blev pågrebet med vognen fuld af brændsel, var hurtig til at forklare det

som borgeved, han "strengeligt" var blevet pålagt at køre (NHT 25/8 1663). At borgevedet var en større byrde for bønderne, end disse spredte omtaler lader skinne igennem, synes klart, når man betragter omfanget af slottets samlede brændeforbrug. På Ringsted kloster, hvor hoveriets sammensætning og omfang er særlig velbelyst, kan det for en række år mellem 1570 og 1620 konstateres, at vedægter udgjorde ca. 28% af den samlede hoveribyrde (Rise Hansen 1968, s. XLII f)). Og fra 1673 foreligger en del klager over afstanden fra bondens hjemsted til de skove, hvor borgevedet skulle hugges (PKSA 9, 19/11 1673).

**Tabel 6: Udvist og indkommet brænde til slottet
1670-1680.**

	læs udvist	læs indkommet	indkommet %
1670 + 1671	2048	937	46
1672	2031	1860	92
1673	1035	1800	174
1674	2118	930	44
1675	2002	1170	58
1676	2001	1610	80
1677	1844	900	49
1678	1501	1390	93
1679	1481	1263	85
1680	1439	1118	78

	17500	12978	74

(Kildegrundlag: PKSA 17, 24/9 1681 og PKSA 18).

Til ladegårdenes forpagtere eller forvaltere udvistest årligt frit brændsel i et omfang, som fremgår af Grundtabel 4. Før 1671 figurerer disse udvisninger (ligesom slottets borgeved) ikke i regnskaberne, men deres eksistens er veldokumenteret. Abraham Jacob von Plato på Skørringegård fik således i

november 1653 afslag på generelle brændedeputater - det vil sige ret til årlige brændselsleverancer fritaget for betaling (se Viggo Nielsen 1963), men allerede måneden efter bevilgedes han "af nåde" 200 læs årligt (Smål. Tegn. 15/11 og 20/12 1653). I 1666 fornyedes bevillingen for hans enke, og også for Korselitse kendes sådanne brændselsprivilegier (KHSA, RB 5/9 1666, 27/10 1670 og 5/7 1672 samt AL, dr. res. 9/3 1672). Ved livgedingperiodens start bevilgedes Korselitse og Nr. Ladegård 100 læs hver, og fra 1673 modtog Nr. Ladegård og Skørringe henholdsvis 150 og 100 læs om året, mens Korselitse fra den 1674 kom tilbage til amtet, ikke fik selvstændige udvisninger. I samme periode modtog hollænderne på Bøtø hver 40 læs brænde årligt.

Under "Embedsmænd og betjente" i Grundtabel 4 er opregnet den række af personer med tilknytning til amt eller hof, der årligt havde brændedeputater. Udover amtmand, amtskriver, ridefoged, vildtmester og de øvrige overordnede embedsmænd, modtog også f.eks. berideren, hofskytten, stutmesteren, hofgartneren, fasanvogteren, muremesteren og glarmesteren frit brændsel.



54. Allegorisk fremstilling af "Vinteren" på et af ialt fire loftsmalerier fra omkring 1585 på Herregården Næsbyholm. Bag det varmende bål slæbes en "træstab" hjem fra skoven af heste. Nationalmuseet.

Amtmanden fik efter 1670 årligt 100 læs, og de øvrige embedsmænd og betjente fra 40 til 4 læs. Særligt havde skovrideren Frederik Hertel og de 36 skovfogeder i overensstemmelse med Skovforordningens paragraf 40 (Fallesens. 9) en årlig fri udvisning på 4 læs ildebrand, 4 læs vogntømmer og 4 læs bygningstømmer, og herudover nød Frederik Hertel årligt 50 læs brændsel - ligeledes frit - i sin egenskab af færgemand i Gåbenne (Smål.Tegn. 24/1 1658 og KHSA, RB 12/7 1672). Reduktionen 1682 af denne gruppes samlede udvisninger kan ikke umiddelbart forklares, da specifikationer på brændedeputater ikke findes for disse år. Begrænsninger i hofstaten kan have spillet en rolle, men en egentlig nedskæring af de bevilgede brændemængder kan ikke udelukkes. Ihvertfald synes Tobias Kriebel dette år kun at have fået udvist 4 læs ildebrand mod normalt 20 (KHSA, RB (koncept) 11/12 1682).

De efter 1670 stationerede sogneryttere var berettigede til hver årligt at modtage 12 læs brændsel frit, men allerede i 1673 beklagede deres løjtnant Erik Bruun i Skovby sig over, at de måtte betale for udvisningerne (PKSA 17, 22/1 1673 og PKSA 8 17/1 1673). Selv havde han således givet 1 mark pr. læs, hvor blandt andre præsterne slap billigere. Det ses af Grundtabellen, at udvisningerne har fundet sted som planlagt de første år. Herefter kan rytternes brændsel tænkes hentet på Lolland, men noget sikkert vides ikke.

Under Skånske Krig blev brænde til de indkvarterede soldater indskibet fra Holsten (PKSA 2,22/11 1677), men af udvisningerne 1677 var de 187 læs dog til *"det kejserlige folk, som lå i Nykøbing"* (PKSA 18, 3/5 1678). Samtidig måtte 155 læs brændsel udvises til *"dem som holder vagt ved bawnerne"* (PKSA 18, 3/5 1678). Hjælpetroppers indkvartering i købstæderne synes endvidere at have givet en del problemer. 1677 omtales *"der jenigen Desordres...der Soldatesque in unsern wildbahn und holtzungen..."* uden videre præcisering, og året efter beklagede borgere i Nykøbing sig over soldaternes brændetyverier (AL, 9/11 1677 og PKSA 5, 1/5 1678).

Bedst kildedækning har de falsterske præsters brændselsprivilegier. Som hovedregel udvist præster med egne skovparter 16 læs ildebrand årligt på disse (naturligvis uden betaling). Som supplement hertil fik en del for mindste takst udvist individuelt fastsatte brændemængder i kronens skove, ligesom de præster, der ikke besad egne skove, havde denne mulighed. Endelig havde enkelte præster særlige privilegier på fri udvisning. Degnene

samt disses såkaldte substitutter fik årligt udvist 4 læs af kronens skove til laveste takst. Når denne modtagergruppes brændselsmængder ses at svinge en del, må det skyldes, at udvisningerne på præsternes egne skove ikke konsekvent medregnedes alle år.

Med amtets nye administrative status 1670 anmodede dets præster såvel kollektivt som individuelt om fortsat at måtte nyde fri ildebrand "*hvor <de> det tilforn nådigst nydt haver...*" (PKSA 5, 30/9 1670 m.fl.). Ved denne lejlighed konfirmeredes således også de særlige udvisningsprivilegier, nemlig 60 læs årligt til Nykøbing-Systofte pastorat og 40 læs til præsten i Sdr. Kirkeby-Sdr. Alslev (KHSA, RB 10/11 1670 og 27/11 1671). Samtidig fastholdtes den sædvanemæssige udvisning af 50 læs til de fattige i Nykøbing hospital og 30 læs til sammes forstander. Mere uheldig var præsten i Væggerløse, der 1653 var bevilget 80 læs ildebrand fra enemærket (Smål.Reg. 24/12 1653). I 1670 anmodede han som sine standsfæller om privilegiets fornyelse, med da privilegiebrevet var brændt ved svenskernes anden besættelse af Falster 14. april 1659 (dog vistnok ikke på grund af soldaternes plyndringer, men som følge af uforsigtig optænding med ærtehalv (!); jvf. Magister Oluf Lundts Optegnelser...s. 125), måtte han ved Sønder herredsting føre vidner på dets eksistens (PKSA 5, 26/2 1670 og PKSA 17, 9/2 1671). Resultatet blev såvidt det kan ses af udvisningsrullerne, at han kun bevilgedes 20 læs årligt.

Hvor der til grund for tildelingen af deputatbrændet lå faste retningslinier, beroede "brændselsbenådningerne" til byernes borgere på årlige bevillinger. Igen og igen indskærpedes det, at de kun skulle have udvisning mod betaling, såvidt det ikke truede skovene, og at de iøvrigt måtte købe deres brændsel andre steder (PKSA, RB 27/4 1671). Undtagelsesvis kunne de dog få udvist på Lolland, og for at imødekomme borgerskabets behov, indskærpedes amtsforvalteren samtidig, "*Dass im Sommer so viel mehr torff gegraben werde*" - formentlig i øens største tørvemose, Horreby Lyng (Jvf. M 1682). Også slottet havde et vist forbrug af tørv, men øjensynlig var det forbeholdt de lavere rangerende tjenestefolk, at blive tilsodet. Ihvertfald fremhævedes det 1670, at *stalddrengen* skulle have tørv at varme sig ved vinteren igennem (KHSA, RB 6/7 1670).

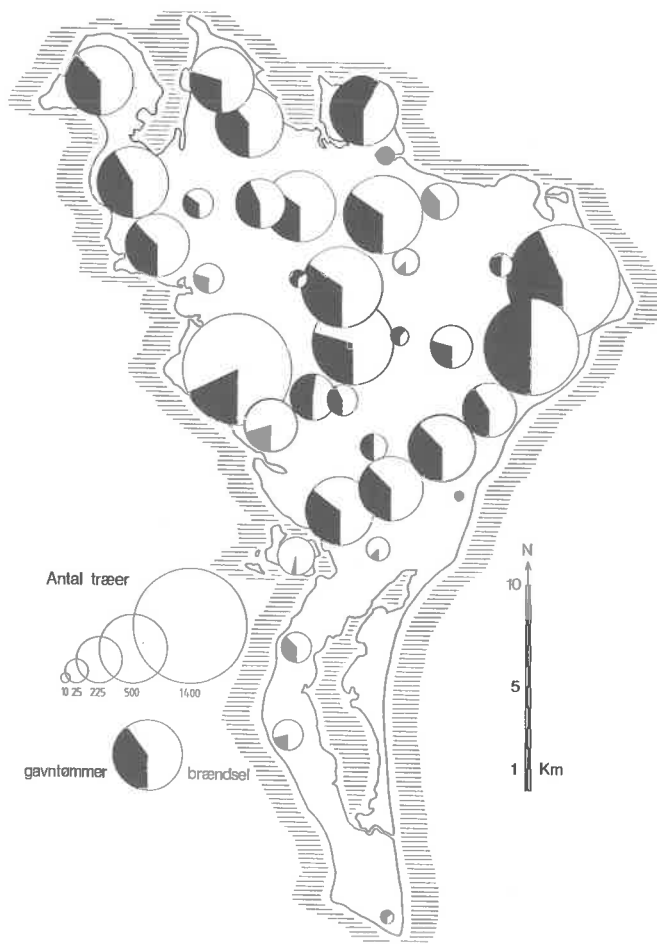
Borgmestre og råd havde fra gammel tid fri ildebrand, men efter 1670 synes kun Nykøbings to borgmestre at have nydt dette privilegium (Smål.Reg. 12/10 1652). De fik hver 12 læs ligesom kapellan og skolerektor, mens rådsherrerne, byfogeden, byskriveren og en række andre måtte nøjes med 6 læs mod betaling. Endvidere fik øens herredsfogeder hver 6 læs og tingskriverne 4 (PKSA, RB 27/11 1671). Tingskriveren Simon Madsen var imidlertid ved et uheld gledet ud af skovrullen, og anmodede derfor 1678 om igen at blive optaget på linie med sine kolleger (PKSA 5, 16/10 1678). Som det ses af grundtabellen var udvisningerne til borgerskabet generelt ret beskedne, og størsteparten gik til få særligt privilegerede byboere. Resten måtte købe brændsel udenøs, selvom en del vel har nydt godt af tørven fra Horreby Lyng. Over denne er der imidlertid ikke bevaret regnskaber.



55. Nykøbing slot. Tegning i Resens Atlas Danicus ca. 1670. Det kongelige Bibliotek.

Under Skånske Krig, da ikke mindst borgerne led under det store indkvarteringspres, anmodede residensstadens indbyggere om ildebrand mod betaling, "*thi vinteren er lang, og skovene er meget hårdt tilsluttede; bonden må ellers kan intet for betaling indføre*" (PKSA 5, 26/9 1678). Resultatet kom en

måned senere, da de fik løfte om frit brændsel, såfremt der kom indkvarteringer også denne vinter (KHSA, RB 21/10 1678). Formuleringen af deres brev er iøvrigt interessant, da den synes at antyde, at bønder solgte brændsel i købstæderne. For hvordan kan de have skaffet sig det ? Næppe på lovlig vis. Mistanken forstærkes af udtalelser af Jacob Bøssemager fra Stubbekøbing, hvis tjenestekarl 1674 var antruffet til skovs med et læs hassel på vognen.



56. De samlede udvisninger i perioden 1671-85 fordelt på skovenheder. På grundlag af Grundtabel 6.

Jacob nægtede nemlig ved afhøringen at kende noget til det, men forklarede, at han "*køber sit brænde på landet, hvor han det kan få*" (SHT 12/3 1674). I 1658 dømtes endvidere 3 bønder fra Halskov for i Nykøbing at have solgt det borgeved, som de skulle have kørt til slottet (LR 1658/59), og endelig skrev den daværende amtmand Marcus Gøye i 1686, at brænde i Nykøbing kun kunne købes af tyve (Hjelholt II, s. 227).

Af figur 56 fremgår på grundlag af en ekstrakt fra 1685 de samlede udvisninger for perioden 1671-84. Udover at vise fordelingen mellem gavntømmer- og brændselsproduktion pr. skovenhed, afspejler det ved sammenligning med fig. 52 og 53 den grundlæggende udvisningsstruktur, som også er beskrevet i det foregående. En række store skovområder - nord, øst og midt på øen - leverede brændsel til adskillige byer, og dækkede endvidere størsteparten af ikke-landbefolkningens forbrug. Dernæst dannede mange mindre skove grundlaget for få byers eller et enkelt sogns udvisninger. Endelig bidrog enemærkerne (markeret med stærkt optrukne cirkler) beskedent til øens brændsel, men havde størst betydning som reserve for de helt skovløse byer på Gedsør. I denne forbindelse må det også bemærkes, at enemærkernes samlede brændselsproduktion, når den sammenholdes med deres størrelse angivet ved skovtaksationerne (se kapitel 3), ikke var betydelig. Ved en sådan sammenligning afsløres også de lavt takserede småskoves langt større vægt med hensyn til brændselshugst, end skovtaksationerne giver indtryk af. Der er dog ikke i sig selv noget mærkeligt i, at gode oldenskov og gode brændselsskov ikke nødvendigvis var identiske.

Bygningstømmer.

Næst brændeved var gavntømmeret overskovens vigtigste produkt, og af dette stillede især bygningstømmeret så store kvalitetskrav, at bøndernes adgang til det administreredes meget restriktivt. Behovet for reparations- og bygningsmateriale var ellers efter Karl-Gustav-krigene anseligt. Synsforretninger optaget 1660 opregnede et behov for ialt mindst 3662 spænderums¹⁰ genopbyggelse, såfremt tilstanden fra før krigen skulle genoprettes. På figur 57 (s. 136 f) ses denne bygfelds geografiske fordeling, men hertil skal antagelig lægges en del på Gedsør, hvorfra tingsvidnet er stærkt ødelagt.

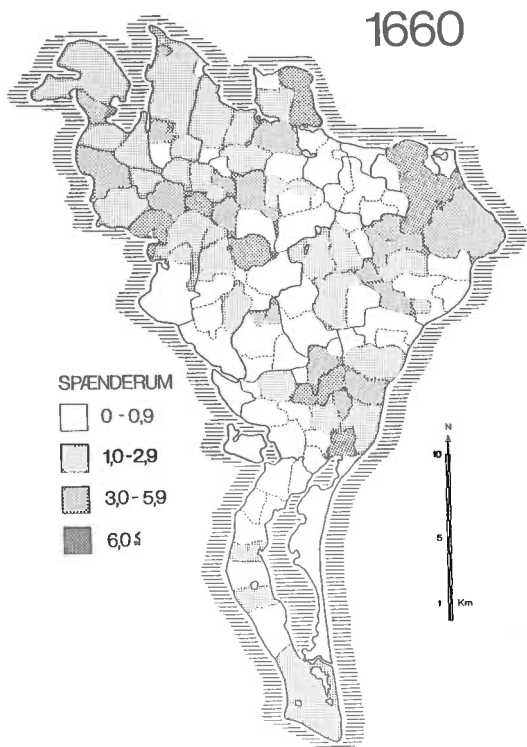
Ved sammenstilling med figur 16 (s. 32) ses en vis korrespondance med ødegårdsprocenterne, men der er ikke tale om totalt sammenfald, hvilket ikke

kan overraske, ødegårdsbegrebets tvetydighed taget i betragtning. Særlig hårdt ramt var Sortsø og Ore, der begge var "ganske øde og afbrudt". Fra flere af Sønder herreds byer meddeles det endvidere, at "*det tømmer af den afbrudte gård beretter bymændene, at blev ført til oberst Butlers kvarter og blev brændt...*" (PKSA 14, 1660), så årsagen til den store bygfæld er let at få øje på.

Det blev hurtigt efter pantsættelsen aftalt mellem dronningen og central-administrationen, at det øde gods på Falster skulle hjælpes med bygnings-tømmer fra de kongelige skove i Nordsjælland, men i hvilket omfang dette er sket, vides ikke (AL, Skattekammerkollegiets resolution på memorial angående det øde gods, 22/3 1662). Ligeledes ses tømmer til genopbygning af øde gårde 1671 erhvervet i Norge, men heller ikke dettes mængde kendes (AL 23/6 1671). Det var antagelig fyrretømmer, af hvilket en del optræder i amts-regnskabernes bygningsregistre.

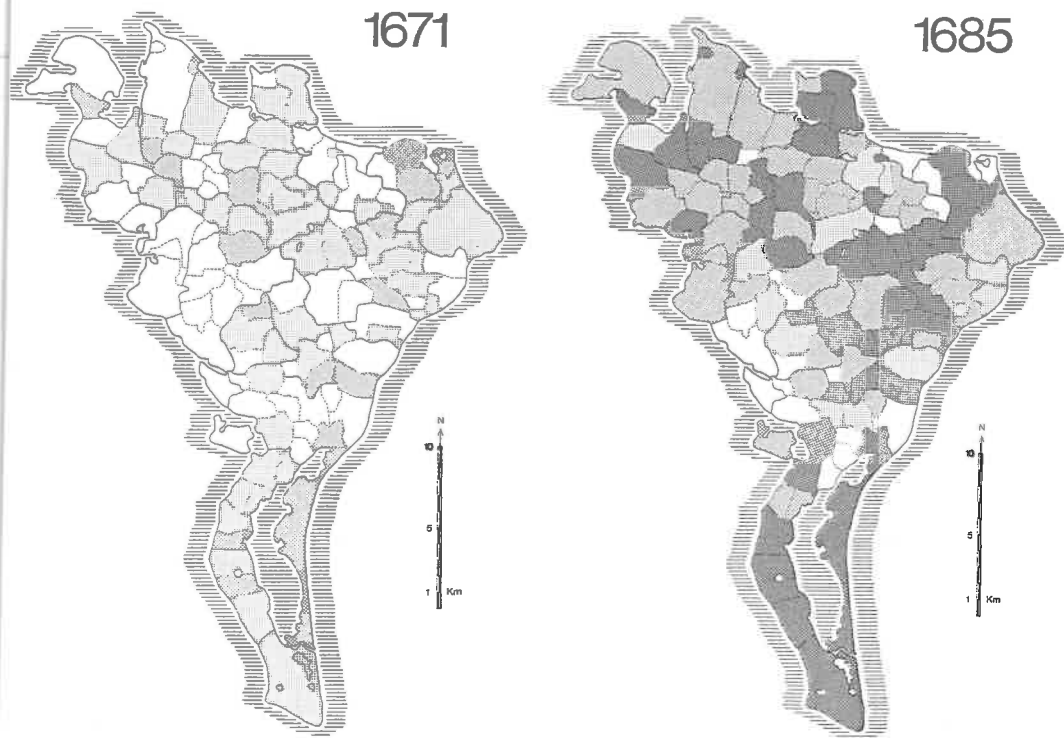
Ved en tilsvarende synsforretning 1671 opgjordes øens samlede bygfæld til 3038 spænderum, og situationen var altså kun forbedret en smule i det mellemliggende tiår (nedgang på 17% netto). Samtidig kunne man dog forestille sig, at en del af de 1660 medregnede gårde, ikke i 1671 ansås for genopbygningsduelige (PKSA 12, 1671). På den anden side er sådanne opgørelser generelt yderst konservative, hvilket blandt andet afspejles i, at forlængst ødelagte byer som Busseby og Dalby stadig figurerer. De er dog ikke medregnet her. Mange faktorer kan spille ind ved den lave genopbygningsfrekvens: deriblandt helt individuelle, som Hans Jeppesen i Fiskebæk, der "*har ligget ved sengen i fem år hvorover han er næsten forarmet*", men fænomenet er så alment, at generelle forklaringer må søges.

Ved en ny synsforretning i forbindelse med kommissionen 1685 opgjordes bygningstømmerbehovet til ca. 10162 spænderum¹¹, så heller ikke i livgeding-perioden kom der altså for alvor skred i genoprettelsen af bøndernes boliger (Rtk. 2244.196). Tværtimod skete der en ufattelig nedslidning, eller i tal en forøgelse af bygfælden i forhold til 1660 på 177%, så krigen var altså åbenbart langt fra den eneste skadevolder. Af figur 57 fremgår også bygfældens fordeling 1671 og 1685, der som det ses er jævnt fordelt over øen, men stadig uden klare strukturelle træk.



57. Udviklingen i den relative byggefæld på ejerlavsniveau 1660-85. Om begrebet "spænderum" se note 10, s. 242.

Ødelæggelsen af de bygninger, der dannede rammen om husholdning og landbrugsproduktion var - hvadenten den var resultat af krig, ildsvåde eller almindeligt forfald - skæbnesvanger for den enkelte bonde. Den værst medtagne gård i Brarup 1660 var Christoffer Nielsens, der på papiret var byens næststørste (M 1662: 12,5 td.htk.), og selvom forklaringerne kan være mange, er det tankevækkende, at hans enke i en årrække måtte modtage fattighjælp fra blokken i Kippinge kirke (Fattigblokretnskab 1674-77). Hans eftermand Laurids Pedersen betegnedes dog 1671 "ved magt", men manglede stadig 2 spænderum på alhuset (PKSA 12, 1671). At der var en direkte sammenhæng mellem bygningernes og den samlede bedrifts tilstand, erkendte kommissærerne da også i 1683, idet de udtrykkelig beklagede, at bønderne ikke i



tide havde fået det fornødne bygningstømmer (Rtk. 2244.192). Med udgangspunkt i denne konstatering af et slående misforhold mellem tømmerbehov og tømmerudvisninger, skal vi i det følgende undersøge disse udvisninger nærmere.

Sikre oplysninger om tømmerudvisningernes omfang har vi kun fra forholdsvis få år i 1670erne (1671-74, 1676 og 1680). På grundlag af disse kan vi dog indledningsvis fastslå, at udvisningsniveauet har været relativt beskedent og uhyre varierende. Af Grundtabel 7 fremgår det, at der i livgedingperioden udvistes mellem 0 og 211 ege årligt til samtlige modtagere udover slottet, og at de i hele perioden 1671-84 (inkl. Bogø) modtog 340 træer mod 125 til slottet. Disse tal svarer ikke helt til de niveauer, som fremgår af

skovrullerne (gengivet i Grundtabel 6), men en del bygningstømmer er antagelig anført under rubrikken "Hjultømmer m. m.", og bøgetømmer vides også anvendt.

Af tabel 7 fremgår det, at der var store geografiske forskelle på graden, i hvilken bøndernes bygningstømmerbehov 1671 blev imødekommet gennem de følgende år. Mange forhold har sandsynligvis spillet ind ved myndighedernes prioritering af ansøgninger. Der er således flere eksempler på, at nedbrændte gårde relativt hurtigt blev genopbygget, mens langsomt forfald oftere fik lov at lægge bygninger øde. Genopbygningen af det ødelagte Sortsø blev påbegyndt i 1665 (Hjelholt II, s.18), men så sent som 1671 udvistestømmer til gårdenes brønde, og det følgende år til deres lader. Ligeledes i 1671 fik gårdene i Ore tømmer til lader.

Sammenholdes den stedvis ret store genopbygning af bygfælden 1671 i tabel 7 med bygfælden 1685, får man indtryk af den betydelige "løbende" nedbrydning af træbygningerne. Det kan iøvrigt konstateres, at af 96 bønder, der ifølge en fortegnelse "*begærer bygningstømmer udi år 1673*" (PKSA 18, 23/9 1673), fik kun 54 (= 56%) udvisning, og ikke alle så meget som ønsket (PKSA 18, 24/5 1674). De der ønskede "overtømmer", det vil antagelig sige tagrem, bjælker og spær, fik således intet, "*eftersom det tømmer ikke var på skoven at bekomme uden stor skovskade*" (AR 1673/74). Endvidere er det slående, at udvisningerne tilsyneladende er sket byvis, således at enten alle eller ingen fra hver by har fået deres ønsker (delvist) opfyldt. Om der har ligget bestemte principper bag udvælgelsen af byer, kan ikke afgøres.

Udvisningen af bygningstømmer foregik stort set som brændselsudvisningen. Som hovedregel udvistestømmeret i den nærmest beliggende, egnede skov - såvidt muligt byens eller sognets egen, men da der stilledes visse krav til tømmerets kvalitet, måtte man undertiden hente det længere væk. For eksempel kunne Oluf Rasmussen i Nr. Ørslev godt i Bjerremosen skaffe sig en egestump til 6 stolper og brøndtømmer, men fire af hans bymænd måtte til Hanenov efter 2 ege til stolper (PKSA 18, 24/5 1674). Der er således en klar tendens til, at småskovene og markernes krat kunne levere ris og stumper, mens større tømmerstykker måtte bringes tilveje i udmarksskovene.

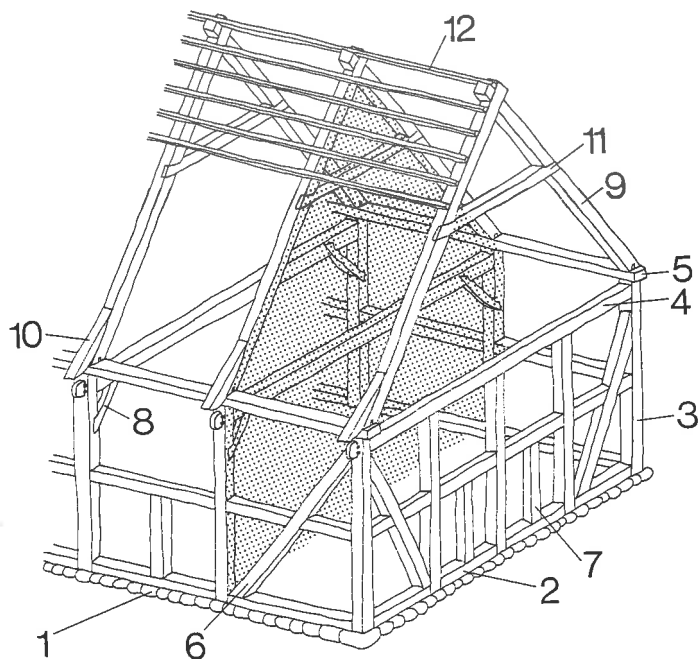
Af det udviste bygningstømmer var den overvejende del eg, som er den hårdeste og mest bestandige af vore hjemlige træsorter, men i egefattige områder som Åstrup sogn anvendtes istedet (ris-) bøge. Der var således langt fra altid tale om store træer, og normalt udgjorde risege, stumper og stød en stor del af det udviste tømmer. Selv egestumper må dog have haft en vis størrelse, idet der til opbygning af hver af de 6-fags lader i Sortsø 1672 kun udvist 2 egestumper. En enkelt risege, som Rasmus Eriksen i Meelse fik udvist samme år, forslog til hele 4 spænderum.

Tabel 7: Den relative udbedring af 1671-bygfælden.

Sogn	Bygfæld 1671	Udvisninger 1671-73 + 1676	
		Spænderum	%
Tingsted	51.6	24.8	48
Ønslev	29.9	7.7	26
Stadager	27.3	41.6	152
Nr. Kirkeby	56.2	8.2	15
Brarup	118.6	42.9	36
Kippinge	112.9	19.5	17
Vålse	141.0	15.9	11
Nr. Vedby	142.1	13.8	10
Nr. Alslev	76.0	38.3	50
Torkilstrup	260.0	56.8	22
Gundslev	196.8	155.6	79
Lillebrænde	27.2	14.6	54
Maglebrænde	52.6	10.4	20
Eskilstrup	66.9	38.5	58
Åstrup	427.3	106.4	25
Horbelev	225.1	29.3	13
Karleby	21.8	*17.0	78
Falkerslev	81.1	14.7	18
Horreby	26.6	*15.9	60
Nr. Ørslev	34.6	10.4	30
Sdr. Alslev	73.4	35.6	49
Sdr. Kirkeby	100.8	34.9	35
Systofte	146.5	53.4	37
Idestrup	84.8	69.5	82
Væggerløse	180.9	38.6	21
Skelby	152.1	30.4	20
Gedesby	73.4	42.6	58

note: * lakune i kilden; derfor minimum.

Prisen på tømmeret varierede med dets størrelse, således at ledestykker kostede mest og bånd mindst. I tingsvidnet 1660 regnes i Nørre herred med følgende priser: 1 ledestykke - 1 rigsdaler, 1 bjælke - 4 mark, 1 spær - 1 mark, 1 stolpe - 1 mark, 1 opløber - 12 skilling, 1 bånd - 8 skilling, 1 tylvt lægter - 2 mark og 1 tylvt deller (=brædder) - 2 rigdaler (PKSA 14, 1660). Og 1671 sattes prisen for nyopførelsen af en 16-spænderums gård til 50 rigsdaler inklusive løn til savskærer og tømmermand (PKSA 12, 1671).



58. Skematisk konstruktion af bindingsværksbygning. Med raster er angivet et "spænderum". Et "fag" var derimod rummet mellem to sådanne tværgående konstruktioner. I modsætning til, hvad blandt andre Bjarne Stoklund (1965, s. 32) skriver, synes fodremshuset, hvor flere fag hvilede på en lang gennemgående "rem", endnu ikke i undersøgelsesperioden at være trængt igennem på Falster. Istedet anvendtes de kortere "syldstykker" (2).

1. syldsten, 2. fod-, syld- eller sålestykke, 3. stolpe, 4. bjælke, 5. tagrem, 6. skråstiver, 7. dukke, 8. skråbånd, 9. spær, 10. skalk, 11. hanebånd, 12. lægte. Efter Grith Lerche: Bøndergårde i Danmark 1789-90, København 1987.

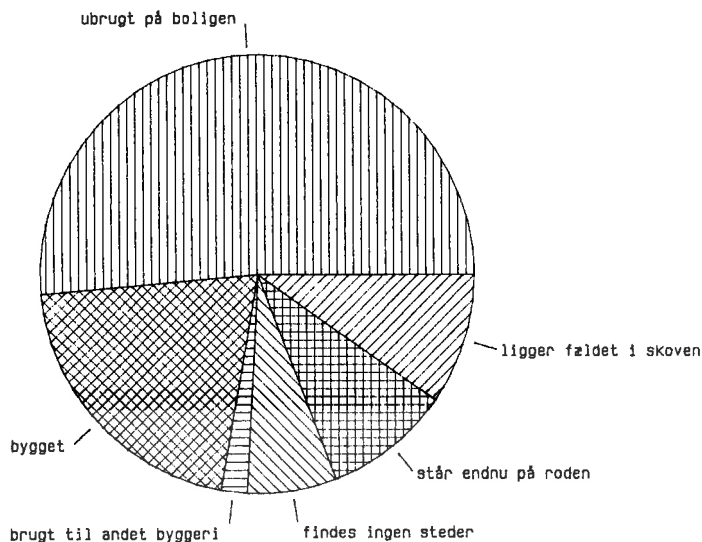
Udvisningsrullerne nævner kun disse "principale stykker", men når bønderne udvistes bygningstømmer, faldt der med Cornelius Lerches ord "*altid noget hos af de tynde grene til fyld*" (PKSA 5, 7/11 1672). Så ris til det fletværk, hvorpå leret blev klinet i tavlene (fladerne mellem "bindingsværket"), fulgte altså "gratis" med.

Et var, hvor stor en bygfæld, der generelt kunne konstateres på Falsters gårde og huse, når de indsamlede oplysninger ikke umiddelbart skulle omsættes i handling - noget ganske andet, hvor meget øens beboere anså det for realistisk at anmode om. Året efter at det samlede bygningstømmerbehov i 1671 var vurderet til over 3000 spænderum, begærede bønderne således ikke mere end godt 550. Af disse fik de, som det ses i Grundtabel 5a, knapt udvist 85%. Enkedronningen var dog langt fra altid så gavmild. Således erklærede hun, tilsyneladende uden videre interesse for ansøgningernes sagsindhold, at kun halvdelen af det 1683 ansøgte skulle bevilges (AL, resolution 30/10 1683). Og en så beskeden del af det begærede tømmer blev generelt udvist, at det kan være svært at genfinde fra brevstoffet kendte tømmerønsker i udvisningsrullerne. Således ses for eksempel meget få af de bønder, der var sat til at opbygge øde gårde, og som nævnes i en udateret "*Relation angående ødegårdes opbygning*" (formentlig fra 1672), at have fået udvisning dette år (PKSA 14, udat.). En tilsvarende liste fra 1680, har jeg ikke haft udvisningsruller at sammenholde med (PKSA 14, 25/10 1680), men det kan ikke udelukkes, at det er netop til sådanne opgaver, at udenøs tømmer er benyttet. Herfor taler de nævnte importører fra Norge, samt det forhold, at tømmeret til Sortsøs genopbygning skulle hentes ved slottet (NHT 4/4 1665). Endvidere vides Gedesby i 1673 at have fået udvist 280 alen bygningstømmer i Roden Skov på Lolland.

I 1674 ønskede Sophie Amalie undersøgt, hvordan bønderne brugte det udviste tømmer (KHSA, RB 6/6 1674), og sognefogeder og synsmænd beordredes derfor sommeren igennem by for by og skov for skov hjælpe skovbetjentene med at klarlægge, hvordan det 1672 og '73 udviste bygningstømmer var anvendt. De gårdvise fortegnelser, der blev resultatet af dette udredningsarbejde, er overleveret (PKSA 18). Og de er ganske overraskende.

Udvisninger til ialt 241 bønder blev undersøgt. Af disse var kun godt 1/5 brugt efter hensigten, og henved 1/10 end ikke skovet. Størsteparten - 61%

- blev fundet liggende i skoven eller på bondens bolig uden at være brugt, og endelig var en lille del brugt på andre formål. 7% var ingen steder at finde, og må umiddelbart antages brændt. Udover dette resultat kunne det konstateres, at en vis "sort" udveksling af tømmer fandt sted. Således blev en eg til 6 spænderum, der var udvist til Hans Madsen i Sullerup, fundet hos Ole Larsen i Gundslevmagle. 2 tromletræer, hvoraf Niels Krag i Væggerløse skulle have haft det ene, fandtes begge hos Jeppe Rasmussen i Rabjerg, *"men Niels Krag bekom intet deraf"*. Endvidere havde Hans Jacobsen i Ore byttet den ene af to udviste risbøge med den senere byfoged i Stubbekøbing Hans Wolsen for 10 stykker tømmer til bjælker og spær, som han dog ikke havde fået brugt. Det har naturligvis ikke været muligt for synsmændene at godtgøre, at det forsvundne tømmer var brændt, og kun en unavngiven præstetjener (=fæster af mensalgård) i Sdr. Vedby indrømmede, at det *"er opslaget og slaget udi brænde formedelst det var ikke dygtigt til tømmer"*. En god del af det hengemte tømmer er formentlig med tiden gået til - det gjaldt ihvertfald Vålse-smeden Rasmus' 4 fodstykker, der *"findes på boligen rådden, og til bygning udygtig"*. Det tømmer, der var anvendt til andet end det tilsigtede, var som regel brugt til mindre opgaver, som brønde og vogne, men Niels Hansen i Nr. Kirkeby må formelig have tryllet med sit skorstens-tømmer, som han angav at have fået ikke mindre end fire spænderum ud af.



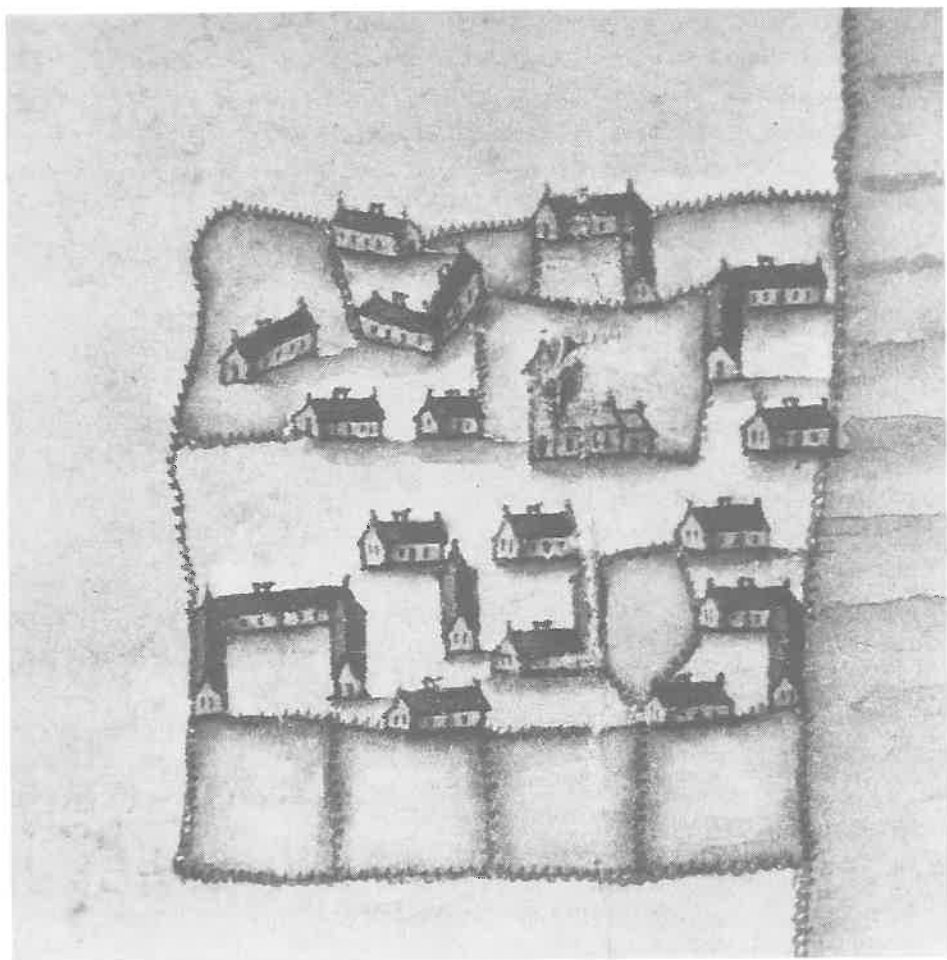
59. Anvendelsen af det 1671-73 udviste bygningstømmer.

Med det dokumenterede bygningstømmerbehov forekommer det umiddelbart helt uforståeligt, at de bønder, der modtog tømmer, undlod at bruge det. De er ikke selv i listerne citeret for forklaringer, men måske er der en begrundelse at spore i tilfældet Per Rasmussen i Horbelev, der nok fældede sin udviste risbøg, men som derefter lod tømmer være tømmer, og forlod sin gård. Cornelius Lerche gav ihvertfald i sin noget forskønnede gengivelse af resultatet overfor Sophie Amalie den generelle krisetilstand blandt bønderne skylden (PKSA 5, 20/10 1674). Han forklarede - vel ikke helt i overensstemmelse med sandheden - at det meste var brugt, men at en del stadig lå ubrugt på gårdene eller i skoven, ligesom noget endnu stod på roden. At bønderne havde hjemført en stor del af det udviste tømmer, men ikke brugt det, forklarede han med, at de næppe havde råd til at få det udsavet. Han mente således, at man overfor disse burde lade nåde gå for ret, og at kun de, som havde ladet tømmer gå til eller videresolgt det, skulle straffes. Fra 1678 foreligger så resolutionen om, at bygningstømmer, der ikke var anvendt, skulle erstattes af modtageren (KHSA, RB 19/10 1678; jvf. s. 109).

Når man tager den store generelle forarmelse blandt bønderne i betragtning, synes det rimeligt at antage, at mange ikke havde råd til at betale de håndværker-husmænd, hvis arbejde åbenbart var forudsætningen for, at nye bygninger kunne komme under tag. Fridlev Skrubbeltrang antager (1940, s. 157), at gårdmænd som regel selv kunne istandsætte bygningerne uden en håndværkers hjælp, men ved større reparationsarbejder, synes dette altså ikke at have været tilfældet. Til opbygningen af 16 spænderum regnedes således 1671 med udgifter på 5 1/2 rigsdaler til savskærere og 6 til tømmermanden, og om Rasmus Laursen Kobbernagel i Stubberup hedder det i samme forbindelse direkte, at han er forarmet, og "*kan det ikke formå at opbygge*" (PKSA 12, 1671). Udvisning af bygningstømmer var altså kun en nødvendig - men ikke en tilstrækkelig - forudsætning for bøndernes vedligeholdelse af deres produktionsapparat.

Udover de omtalte tømmerstykker forekommer to slags bygningstømmer hyppigt i materialet. For det første udvist i hele perioden (dokumenteret) tømmer til 47 skorstene eller "ildfjæle" (brædder til beklædning af skorstenene). Udvisningerne var jævnt fordelt over hele øen, ligesom intet tyder på, at fordelingen af nye skorstene var skævt fordelt socialt. Blandt andet en række ildstedsskatter i årene 1677-92 bidrog til, at opvarmningen på landet

koncentreredes omkring færre ildsteder, der så til gengæld forsynedes med skorstene (Lerche s. 213). Herved nedsattes dels brandfaren (skorstenene var dog som man kan forstå af træ), og dels udnyttedes brændslets varmeenergi bedre. Til dette bidrog især den koncentrerede opvarmning i de lukkede "bilæggerovne", der dog ligesom skorstenene endnu i slutningen af 1600-tallet var relativt ualmindelige (Stoklund 1965, s. 65 ff).



60. Fiktiv dansk landsby på militært øvelseskort fra 1670erne. Bemærk de mange skorstene. Rigsarkivets 3. afdeling.

For det andet skete betydelige udvisninger af brøndtømmer - til ialt 134 brønde. De brønde, der skulle forsynes med tømmer, omtales ofte som "ulovlige", hvormed nok tænkes på uafskærmede brønde uden karm. En bonde i Egebjerg skrev således, at efter at have modtaget tømmer til en øde gård, som han var blevet tvunget til at fæste, *"har jeg Peder Hansen gravet en brønd eller vandsted, hvortil jeg har intet tømmer, og jeg er skrækkelig bange for at noget af byens børn eller kvæg skulle uforvarende omkomme sig i samme brønd"* (PKSA 5, 16/9 1678).

Ikke kun til individuelle, men også til enkelte kollektive opgaver, anmodede bønderne om tømmer. Således for eksempel i 1674, da et plankeværk skulle erstatte den forfaldne kirkegårdsmur ved Vålse kirke (PKSA 5, 21/7 1674), og 1678 da Systofte sogn bad om tømmer til kirketårnets reparation (PKSA 5, 18/1 1678). Et tilsvarende eksempel med hensyn til brandsel findes fra 1674, da Falkerslev sogn anmodede om 25 læs til deres kirkeklokkes omstøbning (PKSA 5, 4/10 1674). Endnu 1680 havde kirken dog kun en "ubrugelig" klokke, og først fra 1724-25 har vi sikkert belæg for, at en omsmelting har fundet sted (Danm. Kirk. 8:2, s. 1454).

Endvidere var en del kollektive bygningopgaver pålagt bønderne, men tømmeret hertil rekvireredes formentlig fra slottet. I 1653 skulle således øens skanser repareres, og der udgik ordre om at hugge træer til pallisader (Smål.Tegn. 8/6, 28/6 og 28/7 1653). En tilbagevendende bygningsopgave var også reparation af Falsters mange broer: i 1653 Stødstrup bro, Nr. Alslev bro (på landevejen), en bro i Nr. Alslev skov og endelig en mellem Ønslev og Lundby (NHT 30/8 1653). Året efter bestemtes det generelt, at alle fjælebroer skulle være repareret senest 14 dage efter Sct. Hans (NHT 13/6 1654). Endelig foreligger fra 1672 synsforretninger over broernes bygfæld, hvis indhold er gengivet i tabel 8 (KHSA, RB 8/6 og 2/7 1672; tingsvidnet for Nørre herred endvidere i kopi bilagt AR). Mange af disse broer kan iøvrigt stedfæstes på Hoffmanns kort.

Som det er fremgået, er materialet til belysning af tømmerforbruget ikke af en sådan beskaffenhed, at det kan behandles statistisk, og det er ikke muligt udtømmende at bedømme de relative udvisningsmængder til forskellige modtagergrupper. For dog at belyse tømmeranvendelsens øvrige sider, skal jeg i det følgende kort give eksempler på ikke-landboernes tømmerforbrug.

Tabel 8: Bygfæld på Falsters broer 1672.

	h jælker	stolper	egeborde	egeplanker	slusetræer	opløber	ranker	sølestykker	tværbjælker
Nørre herred:									
bulbro i Bruntofte, meget brøstfældig									
bro mellem Ørslev og Lundby	1	4	12						
bro på Stødstrup mark		2	2	18		3	6	1	
bro i Nr. Alslev ved Store Led	3		4	12		6	12	2	
bro mellem Barup og Gundslev	4	8		6					2
Sønder herred:									
bro ved Bellinge	3	9	12						
bro på Karleby gade	2		5						
bro på Sdr. Vedby gade; til en sluse:					1				
sluse på Tjæreby gade					1				
bro nord for Sdr. Ørslev	2		3						
sluse i Hallerup ved Sdr. ladegårdsmark					1				
Ølslev kirkebro	2		3						
bro mellem Ølslev og Elkenøre	3	6	12						
bro mellem Sdr. Tåstrup og Sdr. Ørslev	2		3						
bro i Systofte have	3		6						
bro på Tunderup mark	2		3						
bro på Karleby mark ved Bellinge have	2		4						
bro ved Bjerregård	2		4						
bro mellem Bønnet gård og by	3		8						

Til den lokale skibsfart gik en del tømmer. I 1662 skulle skibsbroen i Nykøbing repareres, og til den brug skulle man ifølge dronningens ordre benytte skibstømmer, der allerede var oplagret på Lolland, idet "hvad som allerede huggen og i forråd er, eragtes bedst til først at bruge, end skoven påny at angribe..." (KHSA, RB 4/3 1662). Allerede tre år efter måtte den dog repareres igen (AL, kgl. resolution 19/4 1665). I mellemtiden var til Gåbense færgebro udvist ikke mindre end 33 egetræer, 400 "Plöchlen" (pløkke?) og en del risbøge fra de omliggende skove (KHSA, RB 29/12 1663). Risbøgene skulle formentlig i bundter anvendes som fendere (jvf. Worsøe 1979, s. 29). En del af disse reparationsarbejder udførtes antagelig som hoveri. Det var ihvertfald tilfældet med en tidligere reparation af Gåbense færgebro i

1654, til hvilken der tilsagdes 1 mand fra hvert af Nørre herreds sogne til at møde søndag efter kirketid (NHT 22/8 1654). Til samme færgе og færgеbro fik færgemanden Frederik Hertel (som den eneste udover skovfogederne) fra 1671 fast tømmerdeputat på "en middelmådig" eg. Endelig modtog fiskerne i blandt andet Hesnæs og Gedesby en række år tømmer til deres både.

Præsterne optræder jævnligt i lister over tømmerudvisninger såvel som -ønsker. Anders Bogense i Nr. Ørslev-Karleby anmodede for eksempel i 1673 om "*noget bygningstømmer til den meget brøstfældige præstebolig udi Karleby*" (PKSA 8, 20/9 1673), og modtog 2 ege fra sin egen agerlod (PKSA 18, 24/5 1674). Præsternes behov synes iøvrigt ikke overraskende at ligne bøndernes. Præstegårdenes størrelse fremgår dog for eksempel af, at Rasmus Pedersen Scarvin i Riserup (Nr. Vedby sogn) havde egen mølle, som i 1663 trængte til en ny aksel (AR 1663/64). Udvisningerne til præster fandt om muligt sted på præstegårdens eller dens tilliggende fæstebønders egne skov- eller agerlodder.

Til amtets embedsmænd og betjente samt til købstædernes borgere fandt ligeledes en vis udvisning sted, men mens der kun sjældent ses udvisninger af almindeligt bygningstømmer til borgerne, fandt sådanne jævnligt sted til embedsmænd. Amtsskriveren Hans Rosenfeldt fik således 1673 2 ege til fodstykker (PKSA 18, 24/5 1674), og året efter modtog såvel husfogeden og amtskriveren som toldforvalteren Caspar Wechmann på Sørupgård en del almindeligt bygningstømmer (PKSA 18, 1/5 1675). I 1674 udvistest tillige 2 ege til genopbygning af apotekerhuset i Nykøbing, der vistnok havde nære forbindelser til slottet (KHSA, RB 11/3 1674). Herudover indbefattede tømmerudvisninger til - og ønsker fra - borgerskabet som regel kun mere specielle ting. Som vi har set 1662 og 1665 til skibsbroen i Nykøbing, 1673 til slusen samme sted (PKSA 18, 25/9 1673), 1683 til Stubbekøbings forfaldne vandmølle (PKSA 6, 5/10 1683) og 1664 til en møllestub samt ruller til Nykøbings borgere (AR 1663/64). Som hovedregel måtte byernes borgere altså skaffe deres byggematerialer andre steder fra.

Især de første år efter Sophie Amalies overtagelse af Nykøbing amt som livgeding, fandt på slot og ladegårde omfattende byggeaktiviteter sted (se Hjelholt II, passim). Til dette byggeri anvendtes store tømmermængder, hvis

proveniens dog kun sjældent lader sig bestemme sikkert. Størsteparten kom formentlig fra Lolland, mens fyrretømmer importeredes udefra. 1670 oplyser amtsregnskabets bygningsregister dog, at 179 egeplanker a 10 alen, 34 stykker egetømmer og 66 små planker var hentet i Vålse Skov, og 63 egeplanker a 10 alen i Orehoved Skov, mens resten stammede fra Lolland eller var købt (AR 1670/71). De skove, som i det sparsomme materiale iøvrigt meddeles at have leveret tømmer til byggeopgaver på slottet, er Klodskov, Stadagergårds enemærke, Egebjerg Skov, Systofte Skov, Øverup Have og Sørup Skov. Der er altså tale om en ret uens gruppe uden andre nævneværdige fællestræk end en vis mindstestørrelse. Da ikke mindst slottet har stillet store krav til bygningstømmerets kvalitet, må man da også gå ud fra, at tømmertræerne er hugget, hvor de var bedst, uden skelen til for eksempel transportafstanden. Slående er dog atter enemærkernes ringe betydning.

Når bøndernes andel af det samlede bygningstømmerforbrug skal vurderes, har vi kun Grundtabel 7s tal at gå ud fra, og de viser, at bønderne (hvis udvisninger uden enhver tvivl udgjorde hovedparten af "a") har modtaget omkring 2/3 af de samlede udvisninger (hele "a" = 73%). Som kilderne iøvrigt tydeligt giver udtryk for, var den absolutte størrelse dog så lav, at selv om slot og ladegårde viste tilbageholdenhed med hensyn til hugst på Falster, var der tale om en grel underforsyning med tømmer til bønderne. Ydermere synes den generelle forarmelse at have medført, at store dele af det trods alt udviste tømmer gik til spilde, og man kan her følge, hvordan fattigdom og nedslidning af produktionsapparatet i tragisk vekselvirkning har uddybet samfundets krise.

Andet gavntømmer.

Udover som egentligt bygningsmateriale og brændsel blev der udvist træ til en række andre formål, hvorefter enkelte er omtalt ovenfor. Under Karl-Gustav-krigene var hovedstadens tømmerbehov - som dens brændselsditto - enormt, men kun en enkelt gang rekvireredes bygningstømmer fra Falster til Københavns befæstning (Smål.Tegn. 8/10 1658). De falsterske skove bidrog derimod på andre måder "til rigets forsvar". Allerede i november 1657 befaledes det således, at der skulle sendes båndstager til København (Smål.Tegn. 21/11 1657). Og endnu blot en uges tid før den svenske besættelse fik lensmanden

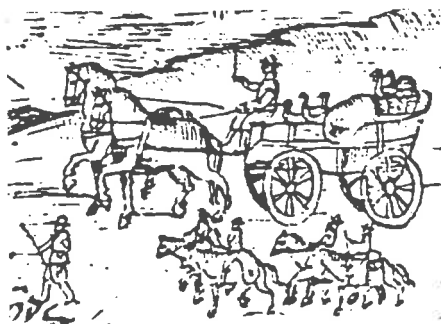
- på rigsråden Peder Reedtz's foranledning - besked om, at de huggede båndstager af lenets bønder på slæder kunne transporteres over isen til Vordingborg (Smål.Tegn. 31/1 1658 og DK B 77, 31/1 1658 nr. 9). Dette forehavende nåede dog ikke at blive sat i værk "*formedelst disse besynderlige tider*", men det erfarede snart på anden måde, at isen kunne bære.

Atter den 29. marts gjorde man forsøg på at få båndstager afsted til København, idet lensmanden fik ordre om at anbringe dem ved stranden, hvorfra de kunne hentes med skib (Smål.Tegn. 29/3 1658). Herefter er båndstagerne formentlig kommet til hovedstaden, men atter den følgende vinter udgik ordrer til lensmændene om levering af flere båndstager til at fremstille fade og tønder af (Smål. Tegn. 18/12 1658). I marts måned måtte Christopher Lindenov dog rykkes for disse materialer, "*uden hvilke vores flåde ej kan udrustes*" (Smål.Tegn. 12/3 1659). Endvidere rekvireredes i april samme år tømmer til vogne, hjulbøre og spadeskafter til arbejdet på Københavns volde (Smål. Tegn. 20/4, 22/4, 26/4 og 27/4 1659), og under den anden svenske besættelse gik en del tømmer til befæstningsarbejder ved Stenkarskansen (Farnæs), Guldborg færge og Nykøbing (Hjelholt I, s. 363).

Også en enkelt gang i fredstid optræder udvisning til flåden, men derudover forblev det falsterske tømmer øjensynlig på øen (KHSA, RB 7/11 1663). I livgedingperioden udvist en årligt en fast kvote på 24 læs vogntømmer og 24 læs bødkertømmer samt 1500 båndstager til slottet. Som vogntømmer anvendtes oftest navr til nav, risege til eger samt eventuelt ask eller risbøg til det øvrige. Som bødkertømmer var normalt ege- og bøgetømmer foretrukket, men elm og ask fandt også anvendelse. Også ekstraordinære tømmerudvisninger til slottet forekom: blandt de mere kuriøse 1670 og igen 1676 en bøg til Christian Sadelmager til brug for bomme til dronningens sadler.

Efter 1670 fulgtes alle brændselsudvisninger generelt af udvisning af vogntømmer, der i modsætning til brændet var fri. Blandt bønderne fik kun gårdmænd (og altså ikke husmænd) vogntømmer - i de første år 1 læs årligt, hvilket svarede til 1/2 vogn. Præster og embedsmænd fik ofte 2. Allerede året før brændselsudvisningerne forhøjedes i 1679, skete en fordobling af denne kvote, men i 1684 var udvisningerne atter tilbage på det oprindelige niveau, uden at det sikkert kan bestemmes, hvornår reguleringen er sket (AR 1684/85).

Der var altså alt i alt tale om udvisning af ret betragtelige mængder vogn- (eller hjul-) tømmer: årligt henved 1000 (henholdsvis 2000) læs, af hvilket det meste var risbøge. Af Grundtabel 7 ses, at forøgelsen 1678 væsentligst er sket ved inddragelse af risege (der må have været noget større end risbøgene). De manglende vogntømmerudvisninger til bønderne 1679 i denne opstilling forekommer - på baggrund af amtsregnskabernes oplysninger - at være en fejl.

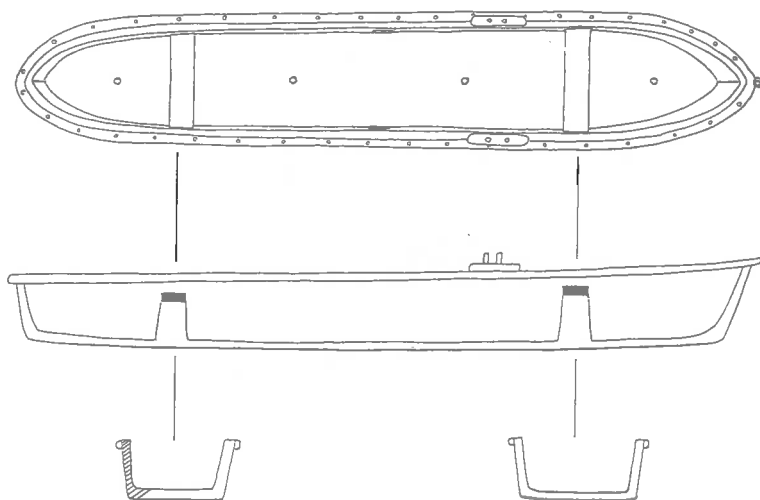


61. Bondevogn fra omkring 1635 lastet med søkke og gæs. Udsnit af Arent Berntsens egenhændige forlæg for det senere af Simon de Pas kobberstukne titelblad til "Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed". Det kongelige Bibliotek.

Bønderne har formentlig brugt vogntømmeret til reparation og fremstilling af alle mulige landbrugsredskaber, idet vi sjældent hører om specificerede udvisninger af tømmer til sådanne. Kun træ til tromler (ofte egestumper) nævnes jævnligt, og udvisningen af dette skete i visse tilfælde til hele byer kollektivt: for eksempel i 1671 til Bregninge, Maglebrænde, Meelse og Sørslev (PKSA 18, 18/11 1671). Invertfald med hensyn til tromling må et vist driftsfællesskab indenfor ejerlavet altså have eksisteret. Herfor taler også det forhold, at tromler yderst sjældent optræder i bondeskitter (Munk 1955, s. 147). Endvidere forekommer særlige tømmerudvisninger kun til landsbysmedene, nemlig essetrug og ambolttræer, men naturligvis kun i beskeden omfang.

Endelig skal det nævnes, at der i flere tømmerbegæringer ønskes træ til

"eger". Sådanne pramme fremstillet ved udhuling af egestammer, som kendes tilbage til oldtiden, er indtil dette århundrede anvendt flere steder i Danmark. Sammenbundet parvis for at sikre stabiliteten, har de således fundet udstrakt anvendelse ved kreaturtransporter i Smålandsfarvandet - ikke mindst mellem Hasselø og græsningen på den lille Kalvø (meddelt af Liselotte Mygh, Museet Falsters Minder, jvf. også Sønderby 1980 og Vemming Hansen 1988).



62. Opmålingstegning af Hasselø-eger, erhvervet af Nationalmuseet i 1887. Udført af E. Langsand. Egerne anvendtes til kystsejlad og ikke mindst transport af kreaturer. Præsten i Væggerløse Oluf Lundt beretter i sine efterladte erindringer om flere ulykkelige hændelser med sådanne ustabile småbåde. Museet Falsters Minder.

Ung skovs "opelskning".

For at sikre den fortsatte vedproduktion bestemte Skovforordningen 1670, at *"hvosomhelst, der begærer og tillades at nyde ildebrand eller gærdsel udi vores skov, skal årligen med skovridersens seddel bevise på vores amtsstue, at han 20 unge træer haver fremelsket på den sted, som skovrideren hannem det bestemt haver"* (paragraf 38, Fallesen s. 9). Det er en almindelig opfattelse, at dette påbud ikke efterlevedes i praksis (f. eks. Nielsen 1969, s. 145), hvilket imidlertid skal vise sig at være fejlagtigt.

Som vi har set (s. 105), betød "fremelske" i skovforordningens forstand "opsnide" eller "opsnitte", dvs. opkviste (og ikke som det ofte er mistolket: "plante"), og i de i paragraf 38 omtalte sedler, der fra Falster er bevaret for årene 1671-74 (i PKSA 17), benyttes først og fremmest betegnelsen "opsnidning". Undertiden forekommer endvidere "fremelsket" og "opelsket". At også egentlige plantninger har fundet sted synes ligeledes ubestrideligt. I 1672 forordnede enkedronningen således, at der såvidt muligt skulle plantes 8000 avnbøge, 2000 hasler, 1000 vilde æbler og 1000 bævreasp i hele livgedinget (KHSa, RB 26/9 1672; Fritzboeger 1989 II).



63. Allegorisk fremstilling af måneden marts i nederlandsk glasmaleri fra 1500-tallet. Bønder "opsnider" de unge træer med krummede opkvistningsknive (se også figur 64). Rijksmuseum, Amsterdam.

I samme forbindelse indskærpedes det, at træerne ikke måtte have over en lillefingers tykkelse, at de skulle være kun godt 3 fod (ca. 95 cm) høje, og at de skulle have gode rødder. Der var altså ikke tale om forløbere for de fra 1720'erne kendte, mislykkede "hejsterplantninger" af mandshøje træer (P.C.Nielsen 1959, s. 37). Hvorfra man fik plantematerialet er en gåde. Skovforordningen påbyder godt nok indrettelse af indgærdede "planteskoler" (omend dette udtryk ikke benyttes), men et agernvænge omtales første gang ved Kraghave 1722 (Rtk. 2244.197). Det må altså formodes, at man i det væsentlige har indsamlet selvplantninger rundt om i skovene, selvom den tidligere nævnte "hejdeskov" kan have været en sådan planteskole.

Antagelig for at sikre de unge træer en ret vækst, måtte de efter nogle år

opkvistes, og det er sådanne opsnitninger, der i overensstemmelse med Forordningens paragraf 38 omtales i af de bevarede opelskningssedler. Hvorvidt bonden kunne klare sine forpligtelser ved årligt henholdsvis at plante og beskære de samme træer, eller alle træer, som år for år optræder i sedlerne, er forskellige, kan ikke afgøres. Summen i Grund-tabel 12 over samtlige opelskninger i de fire år må altså tages med et vist forbehold. Under alle omstændigheder ses det dog at være en ganske imponerende mængde af unge træer, der er bragt til vækst.

Som Skovforordningen foreskriver beskar hver af de udvisningsberettigede bønder 20 træer årligt - skovløbere og -fogeder en del mere svarende til deres større udvisninger: som regel henholdsvis 50 og 100 unge træer. Husmændene ses derimod kun undtagelsesvis at have deltaget i opelskningen, så selvom ikke alle bomænd hvert år kom til skovs for at opkviste "*udi skovriderens nærværelse*", var omfanget af opelskningen pr. by stort set proportionalt med gårdtallet.

Det er langtfra altid oplyst, i hvilken skov opkvistningen fandt sted, men hvor det er, synes forordningens paragraf 31 som regel fulgt, således at den skete, hvor byen det foregående efterår havde modtaget udvisning. Samtidig var der dog lovhjemmel for, at skovrideren ved sin anvisning af steder kunne lade andre hensyn spille ind (jvf. paragraf 38). I 1674, da op-

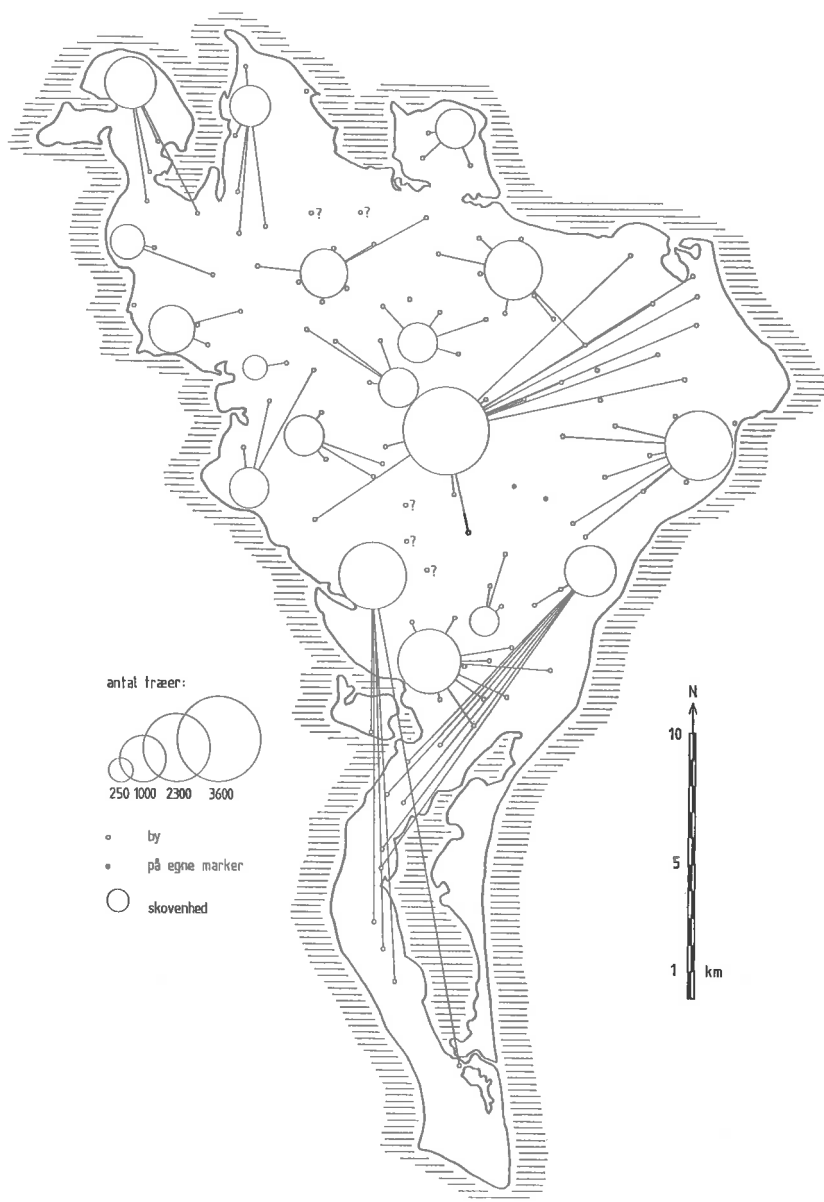


64. Kvashugger, hvis blad krummer i enden, så den også har kunnet benyttes til opkvistning af unge træer. Svensk arbejde, formentlig fra forrige århundrede. Jagt- og Skovbrugsmuseet.

elskningssteder konsekvent er meddelt, fandt den således for 53% af de ialt 22680 unge træer sted i den skov, hvor byen i 1673 havde fået brændselsudvisning. Derudover opelskedes 22% i (andre) indensogns skove, 23% i fjernereliggende skove og endelig opelskedes 2% på byernes egne agre. Den geografiske spredning (på skovenheder) og organisation (by-skovenhed) er vist på figur 65.

Opelskningen synes almindeligvis at have fundet sted i marts måned. De unge træer angives undertiden at have stået i tjørnebuske - en beskyttelsesforanstaltning i forhold til græssende kreaturer, der også i det følgende århundrede var velkendt (Nielsen 1969, s. 116). Først og fremmest opelskedes ege- og bøgetræer, men også andre sorter nævnes. Flere bønder i Vejringe beskar således i 1672 som halvdelen af deres kvota ege og bøge på Sundskov, mens den anden halvdel var asketræer, der stod på ageren. Det har ikke været muligt at sætte tal på de enkelte sorters andel, da mange attester blot omtaler "træer".

Af figur 65 fremgår det, at skovriderens råderum medførte en vis centralisering af indsatsen. Dette år skete således ingen opelskning i Sundskov og Hesnæs, mens bønder fra en lang række byer tilsagdes til Hannenov og enemærkerne. Netop på Hannenov fandtes 1703 mange unge træer på en "vognstangs tykkelse" (Hjelholt II, s. 382), og det var vel blandt andet dem, der 1718 bidrog til bedømmelsen "*i meget god stand*" (Rtk. 2215.164). Enkelte af disse opkvistede bevoksninger har altså øjensynligt klaret sig godt, men generelt synes det - som vi så i kapitel 3 - i et længere perspektiv lettere at spore skoves forfald end deres vedligeholdelse og vækst. Andre tidlige plantningsforsøg som Johan Otto Angelbergs 1696 og Briçce François Vuillots 1721-23 slog som bekendt fejl (Grøn 1955, s. 68 og Viggo Petersen 1966, s. 12), og samme skæbne led sikkert mange af de falsterske (jvf. også P. C. Nislesen 1959 s. 22). Der er imidlertid næppe grund til at have mistillid til kildernes meddelelser om indsatsens omfang. Samtlige sedler er attestet af vildtmesteren, der i mange tilfælde personligt overværede opelskningen. Og der førtes nøje register over byer og gårde, som ikke fuldt levede op til forordningens bestemmelser. I hvilket omfang plantning og beskæring har fundet sted efter 1674, lader sig ikke bestemme.



65. Organiseringen af "de unge træers opelskning" i 1674. Som det ses nød især enemærkerne og de øvrige storskove godt af dette års opkvistningskampagne.

Overskovdriftens principper.

Det meste af den forstlige og skovhistoriske litteratur lader et afgørende skel gå mellem to hoved-driftsformer: plukhugst og renaftdrift. Ved plukhugst skoves med jævne mellemrum enkelte træer i en bevoksning, mens nye vokser op, således at bevoksningens profil stort set forbliver stabil. Ved renaftdrift fældes derimod samtlige træer i et område, som derefter gentilplantes med unge træer. Valget mellem disse to driftstyper siger ikke i sig selv noget om det pågældende skovbrugs udviklingsgrad, og i det moderne danske skovbrug oplever man således ofte former for plukhugst i løvskove og renaftdrift i nåleskove, idet valget blandt andet er afhængigt af træarternes økologi. De unge træer ville f. eks. ikke have mange chancer for vækst i bunden af en mørk, plukhugget nåleskov, hvorfor renaftdriften her er mest hensigtsmæssig. Under sydlige himmelstrøg er dennes blotlægning af store arealer for regnens udvaskning derimod fatal (Rydbo & Hofsten s. 95 ff).



66. Vejledning i hejsterplantning af frugttræer. Træsnit i Hans Rasmussen Blocks Horticultura Dania fra 1647. Bemærk opkvistningsknivene.

I den skovhistoriske litteratur er skellet mellem de to driftsformer imidlertid ofte anskuet i et udviklingsperspektiv, nemlig som overgangen fra den "uordnede plukhugst" til det "ordnede skovbrug". F. eks. A. Howard Grøn kan således skrive, at først omkring 1760 (dvs. med de Gram-Langenske reformer) "*begynder den egentlige Skovdyrknings Historie i Danmark*" (1938, s.

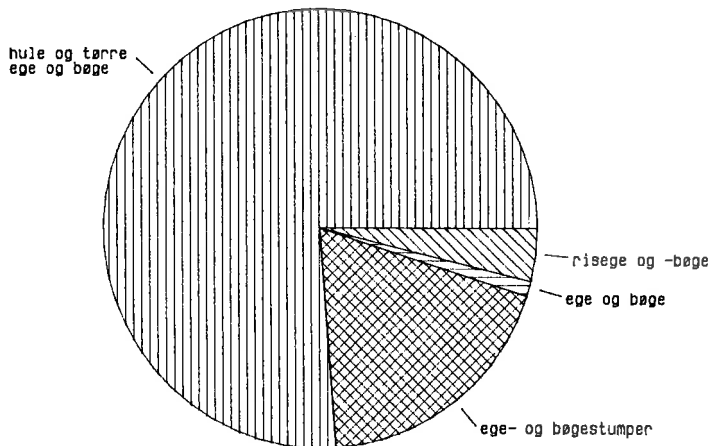
33), og den tyske skovhistoriker Friedrich Mager beskriver de ældre landbosamfunds skovudnyttelse som "raubbaulich" (1960, s. 266).

Den Gram-Langenske forstordning i 1760'erne medførte renafdrift på inddelte hugster med mangeårig rotation, men en sådan driftsform var allerede i 1670 foreslået af overjægmester von Hahn, uden dog at være taget op, idet det ikke blev anset for "praktisabelt", "*medmindre man ville tillade at fælde onde og gode træer iblandt hverandre*" (cit. efter Oppermann 1929, s.7). Her er vi ved noget centralt: de regulerede renafdrifter afløste nemlig ikke, således som Kurt Mantel skriver, "tilfældig" plukhugst (1955, s.23). Der var tale om plukhugst, der gennem udvisningsordrerne var nøje reguleret, og altså alt andet end tilfældig. Blot reguleredes den ikke efter moderne forstlige principper med hensyn til eksempelvis bestandsforyngelse og arts-sammensætning.

Tydeligst kom det 17. århundredes principper for overskovdriften til udtryk i 1670-Skovforordningens paragraf 30: "*Udvisningen skal ske på de steder, hvor det mindst til skovskade ske kan...*" (Fallesen s. 8). I udvisningsresolutionerne blev dette uddybet med, at stød og gamle forfurnede og hule træer skulle foretrækkes fremfor friske træer, ligesom der med hensyn til bygningstømmer skulle foretrækkes bøg og el fremfor eg. Altsammen tydeligvis af hensyn til øvrighedens egne tømmerbehov - samt ikke mindst til oldenproduktionen. Men ved denne beskyttelse af de frugtbærende træer, er den løbende bestandsforyngelse sikkert blevet bremset, med generel nedslidning af vedproduktionsgrundlaget til følge (P.C.Nielsen 1980, s. 42 ff). Udvisningsprincipperne kan altså meget vel have været uhensigtsmæssige, men det var bestemt ikke tilfældet, der rådede.

Af udvisningerne i 1670 til slot og øvrige ikke-landboer fordelte 522 bøge- og 47 egetræer sig som det fremgår af figur 67 (AR 1670/71). Som bygnings-tømmer udvistest i 1673 26 "ege", 1 "middelmådig eg", 14 "små ege" og 11 "egestumper" samt 15 "risbøge" og 1 "bøgestump" (PKSA 18, 24/5 1674). Med hensyn til de udviste træers tilstand synes de generelle principper således fulgt, og der er ikke tegn på mangel på udvisningsegne træer, som det øjensynlig var tilfældet andre steder i landet (P.C.Nielsen 1959, s. 76 ff). Herfor taler også, at det for de år, da der i udvisningsrullerne oplyses såvel antallet af træer som antallet af læs, kan konstateres, at de til

bønderne udviste træer kun havde en størrelse på omkring 5-6 læs, hvor skellet mellem træ og stump lå på ca. 4 læs. Store træer på helt op til 40 læs nævnes kun (undtagelsesvis) udvist til slottet.



67. Fordeling af trækvaliteter ved brændselsudvisningen til slot, embedsmænd og borgere 1670.

Derimod kneb det tilsyneladende med at skaffe egnet bøgetømmer til bygning, idet størstedelen af det udviste bygningstømmer til alle modtagergrupper var eg. Egs andel af de samlede årlige udvisninger var for 14 års-perioden i gennemsnit 24,1%, og der ses ikke her nogen symptomer på egeskovens tilbagegang i forhold til bøgen. Egetræerne fremstår heller ikke som mere hule og forfurnede end bøgetræerne, således som O. G. Konradsen mener at kunne konstatere det for Kristianssædes vedkommende (i 1690erne) (s. 106).

Som det fremhævedes i indledningen, har den skovhistoriske litteratur ret ensidigt fokuseret på overskovens drift, og den var altså ikke så reguleret, som den senere skulle blive, men derfor langt fra ureguleret. Et centralt spørgsmål, der er taget op i de senere års forskning, er derimod, hvor reguleret underskovdriften var. Der praktiseredes jo nemlig tidligt hugstinddelinger med "renafdrift" i rotation - kendt som stævningsskifte. I Danmark har Eiler Worsøe for det 17. århundredes vedkommende dog kun påvist *eksistensen* af stævningsskove, mens det ikke har været muligt at dokumentere, at de blev drevet med fast omdrift. Derimod er en sådan rotation i

underskovdriften i engelske skove godtgjort af Oliver Rackham. Denne sidste form for stævningsdrift vil jeg i det følgende kalde reguleret - i modsætning til stævning drevet som plukhugst; en benævnelse der vel at mærke ikke står i modsætning til Rackhams egen "irregular coppice", som alene går på hugstinddelingernes uens størrelse (1976, s. 139).

UNDERSKOVENS PRODUKTER.

Stævningsdriften.

I Skovforordningen 1687 omtales *"eg, bøg og ask, samt deslige træer, som ikke til fuld og skikkelig vækst af roden opspirer"*, hvorved grænsen trækkes mellem over- og underskovens træer (paragraf 15, Fallesen s. 54). Det er altså et karakteristikum for underskovens træer og buske, at de efter hugst eller beskæring påny skyder fra stødet. Det var denne egenskab, man anvendte i stævningsdriften. Ved tilbagevendende beskæring af for eksempel pil eller hassel med 5-10 års mellemrum kunne man således på yderst rationel vis skaffe sig uundværligt gavntre til en lang række formål - ikke mindst gærdsel. Driftsformen sætter sig stadig spor i form af utallige stykede "pile" (popler) i mark- og byskel, og denne placering var oprindelig dikteret af, at de så leverede det fornødne gærdsel "på stedet" så at sige (Rackham 1980 s. 166, Worsøe 1979 og Thorsen 1988). At praktisere stævningsdrift på skovtræer var imidlertid i samtiden ildset af de fleste skovmyndigheder, og overjægmester C. D. Reventlow kritiserede i 1722 Vuillot skarpt for at lade grene afstævne som gærdsel til skovgårde (P.C. Nielsen 1959, s. 36).

Mens det ikke er noget problem at påvise underskovens eksistens og store udbredelse (jvf. kapitel 3), kan det være vanskeligt at afgøre, om den er blevet stævnet. Begrebet "stævningskov" optræder undtagelsesvis i ældre dokumenter (f. eks. RDA V, s. 1090), og i enkelte 1600-talskilder udtrykkes det så klart som, at underskoven *"står til vækst"* (Rtk. 333.17; meddelt af Eiler Worsøe). Mere kryptisk er et brev til Jørgen Vind på Dragsholm 1643 om, at brændeved skal hugges i rette tid, *"så det kan vokse op igen"* (KB 19/12 1643, s. 649). Sådan dokumentation er dog sjælden og foreligger ikke fra Falster. Det er derfor generelt vanskeligt for dette århundrede at påvise stævningsdrift sikkert, og Worsøes fremstilling bygger da også i det store og hele på viden om de væsentligt bedre oplyste forhold i det 18.

(Worsøe 1979, s. 106). Han antager således med megen rimelighed at stævning var den eneste måde at fremstille blandt andet båndstager og gærdselsstave på i større målestok, og at den derfor må have været almindeligt udbredt, men medgiver samtidig, at *"desværre kan man som regel ikke blive klar over om det drejer sig om egentlig <dvs. reguleret, B.F.> stævningsskovdrift eller blot om mere tilfældig indhøstning af ris, hvor de måtte forekomme"* (samme s. 26). Når han således i 1986 kan skrive, at omdriften de fleste steder var 6-7 årig, bygger han altså udelukkende på senere kilder (s. 24, jvf. også hans egne forbehold 1979, s. 36). Generelt optræder altså alene eksistensen af underskov og dennes produkter som indicium for stævningsdrift i vor periode.



68. Den hellige Jeronimus ved siden af stævnet (stynet) piletræ. Radering af Albrecht Dürer fra 1512. Den Kongelige Kobberstiksamling.

Der forekommer ikke i det falsterske materiale udtrykkelig omtale af stævning - endsige reguleret stævningsdrift, men det store gærdselsbehov taget i betragtning (herunder de 1500 humlestager årligt til slottet) gør en tilslutning til Worsøes hypotetiske konstruktion rimelig: at kun stævningsdrift vedvarende har kunnet sikre denne produktion. Til gengæld er det svært at forestille sig, at den har været reguleret, idet hugstinddelingerne vel i så fald måtte bryde med systemet af rebede gårdvise skovparter, da

den enkelte skovparts underskov næppe har været stor nok til inddeling i 6-7 årshugster. Dette forhold mellem rebning og hugstinddeling må ihvertfald for perioder, hvor sidstnævnte er dokumenteret, påkalde sig betydelig interesse, men skal ikke undersøges her.

Båndstager.

Som bånd til tønder og kar benyttedes flækkede hasselgrene, der har den fornødne smidighed til dette formål, og til produktionen af sådanne båndstager eller -kæppe har stævning egnet sig fortrinligt. I 1700-årene fandt den væsentligste tøndebandsproduktion sted i den lille, højt specialiserede sydsjællandske skovbygd (se Stoklund 1980 og Munk 1969), men som vi har set ovenfor, leverede også Falster under Karl-Gustav-krigene båndstager til København. Slottet modtog endvidere hvert år en anselig mængde til "dronningens fornødenhed", ligesom der fra den udvalgte prins' tid findes dokumentation for en ret stor båndstageproduktion på Falster (Pr.Chr.(V)s Br. s. 433 og 589). Som det fremgår af Skovfortegnelsen, var der da også rigeligt med hasselkrat på øen. Forordningerne fra 1671 og 1673 om at træ til tækkevender, lysespid og tøndebånd skulle udvises på samme måde som brændsel og tømmer, har imidlertid ikke sat sig spor i skovrullerne, som gør det muligt at bestemme omfanget og betydningen af denne underskovsudnyttelse (AL, 26/4 1671 og 31/10 1673).

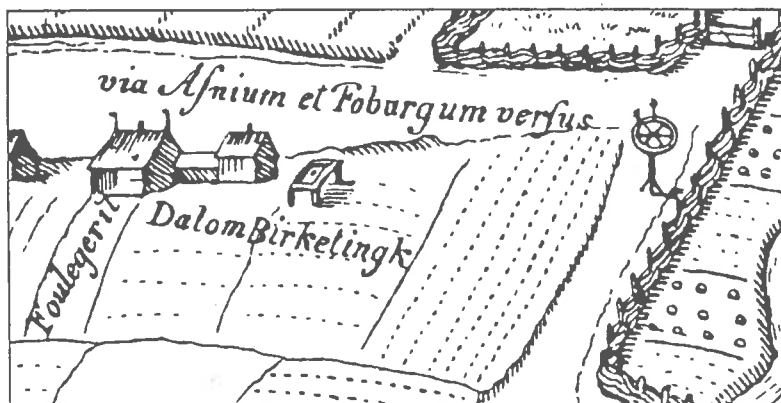
Gårdsel.

Allerede fra det 16. århundredes midte lød jævnligt påbud om at indhegne marker og gårde med stengårder istedet for med risgårder, da denne hegningsform udgjorde en trussel mod skoven (f. eks. til bønderne i Nordsjælland 28/7 1562, KB s. 165). Større effekt på hegnstraditioner og dermed på gærdselsforbrug synes disse forordninger dog ikke at have haft, idet stengårderne gennem flere århundreder især hørte hovedgårdenes enemærker til.

Præsten Peter Rhode iagttog i 1790erne, at bønderne omkring Horreby på grund af mangel på gårdsel benyttede hegn, der "lignede stiger", hvori der var flettet ris, og at de om vinteren tog dem i hus, for at bruge dem igen år efter år (bd. 2, s. 98). Hvor gammel og hvor udbredt denne gårdeform har været, kan ikke siges, men en række forskellige gærde typer må antages at have fundet anvendelse i undersøgelsesperioden. Ofte har gærdet nok været delt i en permanent og en provisorisk del, hvor den førstnævnte var en

jordvold og grøft, et stengærde eller et bredt "vasegærde" af sammenpresset (tjørne-)ris mellem lodretstående "staver", mens sidstnævnte bestod af de lettere og gærdselsbesparende flettede "vindegærde" eventuelt i den særlige "Horrebyske" form (Widding s. 18). Ihvertfald optræder tjørn ofte omtalt som gærdsel, og det kan næppe have været flettet (jvf. F. W. Trojels anbefaling af pil til provisoriske og slåenris til permanente gærde, s. 164). I forbindelse med indhegninger på enemærker nævnes endvidere "egepæle som til samme gærders bestyrkelse fornøden gøres" (PKSA 8, 2/1 1673), men sådanne staver kunne anvendes i såvel vinde- som vasegærde¹².

Mellem vange i dyrkning og hvilende vange udlagt til fælled for byens kvæg måtte der naturnødvendigt være hegn, ligesom henholdsvis særdyrkede løkker i de hvilende vange (med for eksempel ærter) og dyrkede åse omkring udskilte kohaver måtte skærmes mod kreaturerne. Et vindegærde antages som regel at have kunnet holde 5-6 år, og selvom levedygtigheden ligesom hegnstraditionerne kan have vekslet fra egn til egn, er der ikke tvivl om, at såvel forbruget af ris som arbejdet med at bøde gærderne har været betragteligt.



69. Flettede vindegærde på Odense-prospektet i Braunius og Hoghenbergs Theatrum Urbium fra 1593.

I 1692 opgjordes Nr. Ladegårds og Skørringegårds samlede gærdelængder til henholdsvis 24,6 og 18,9 km. (Hjelholt II, s. 275), og arealet af disse ladegærde udgjorde kun 1,7% af øens samlede dyrkede areal. Så selvom der naturligvis ikke var et fast forhold mellem markernes areal og omkreds, vil det næppe være helt ved siden af at skønne den samlede gærdelængde på Fal-

ster til o. 2500 km. Det er dog givet, at ikke alt dette har været rishegn. For eksempel mod skov og overdrev er volde og stendiger formentlig foretrukket. I dronning Sophies tid opsattes ihvertfald stengårder om Nørre Ladegårds marker (Mackeprang s. 536), og enestager importeret fra Blekinge ses senere i århundredet anvendt som gærdsel om ladegårdsmarkerne (Pr. Chr. (V)s Br. passim). Tilsammen ændrer det dog ikke grundlæggende ved gærdselsbehovets store krav til de falsterske skove.

Med lenets tilbagekomst til kronen lagdes blandt andet udvisningspraksis om, men i 1654 blev det bestemt, at kronens bønder som i "salig dronning Sophies dage" måtte få nødtørftig gærdsel, der dog skulle udvises dem under opsyn (NHT 21/2 og SHT 23/2 1654), og selvom udsagn om gærdsel er sparsomme i det overleverede materiale, må det antages, at denne praksis fortsatte. Med henvisning til Skovforordningens paragraf 24 bestemte Sophie Amalie ihvertfald i 1671, at livgedingets bønder skulle have fri gærdsel "*såvidt til deres gærders lukkelse og indhegnelse kan haves fornøden*", og at dette ikke skulle opføres i skovregistret (AL, resolution 26/4 1671). I henhold hertil anmodede to bomænd i Sundby 1673 om at få udvist gærdsel "*af det krummeste og ringeste*" i skoven, da ageren, hvor de før fik fri gærdsel, ikke længere havde underskov! (PKSA 8, 2/1 1673). Tre år senere begrænsedes gærdselsudvisningen, for at opildne bønderne til at plante levende hegn (PKSA 4, 20/9 1676), men i hvilket omfang dette lykkedes kan ikke godtgøres. Netop kombination af pilerækker og vindegårder mellem træerne skabt af disses nedstynede grene er jo imidlertid velkendt fra senere tider, og indgår den dag idag som et karakteristisk indslag i det lolland-falsterske kulturlandskab.

Præsten i Sdr. Kirkeby havde frit gærdselshug på sin agerlod, men for byens øvrige bomænd må det have knebet med materialer, idet de i 1654 fik udvist gærdsel på enemærket, og måtte betale 4 rigsdaler for det (Herredsbog 1668 og LR 1654/55). Særlig store var problemerne dog også i denne henseende på Gedsør. "Krybben var tom", og 1676 lod Sildestrups gårdmænd lyse på Sønder herreds ting, at Stovbys bønder samt end ikke Sildestrups egne husmænd måtte hugge gærdsel i Sildestrup skov (SHT 3/2 1676). På grund af generel træmangel blev det endvidere i 1673 bestemt, at de byer på Gedsør, som manglede gærdsel, skulle have særlig hjælp (AL, resolution 31/10 1673). Bruserup havde allerede i 1670 fået 2 læs gærdsel pr. gård fra Roden Skov på Lolland

(PKSA 18, 1670), og i de følgende år fik Gedsørs bønder jævnlgt gærdsel derfra - i 1673 ikke mindre end 337 læs (AR 1673/74).

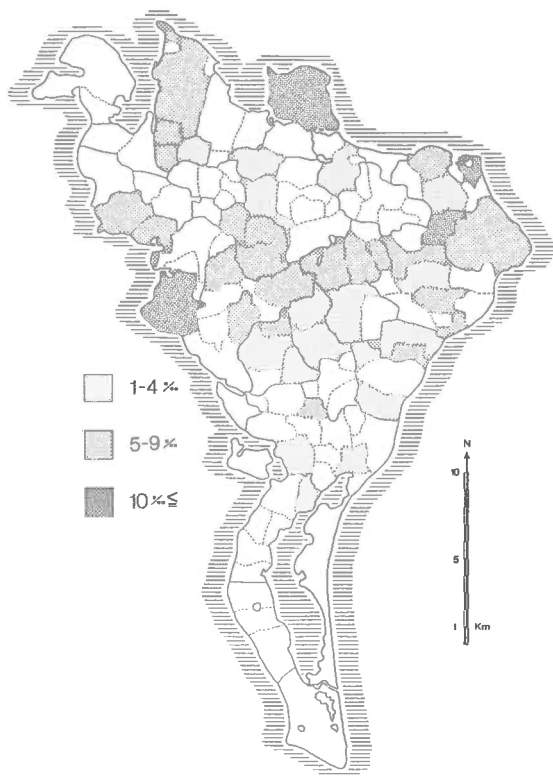
Det er dog et stort spørgsmål, om bønderne selv med disse foranstaltninger har formået at lukke gærderne om deres agre forsvarligt, og dermed beskytte dem mod såvel egne kreaturer som det rigelige vildt. Kommissionen 1683 fastslog, at det flere steder på grund af øde gårde (få bønder i forhold til bymarkens omkreds) ikke var bomændene muligt at indgærde markerne tilstrækkeligt, hvorfor høstudbyttet blev formindsket (Rtk. 2244.192). Også mellem gærdselsmangel og subsistenskrise var der altså en direkte sammenhæng.

Ærtevænger.

Sammen med Lolland var Falster Danmarks mest ærteproducerende "land", og avlen var så omfattende, at en del af bøndernes landgilde og kornskatter svarede i ærter. Af de ærtevænger, bønderne havde indtaget som særlige løkker, betalte de således i 1652 godt 24 td. ærter (brutto) til lenet, idet afgiften var sat til 1 fjerdingkar pr. skæppe land (LR 1652/53). Ved landgildereduktionen i 1663 forsvandt ærterne ud af amtets jordebogsindkomst, og optrådte herefter kun i kornskatterne. Af figur 70 fremgår på grundlag af en opgørelse i årets lensregnskab, ærtevængerens relative størrelse by for by i 1652. Som det ses, skilte især skovbyerne Klodskov og Havnsø sig ud fra de øvrige med henholdsvis 36 og 20 promille ærtevænger af det samlede dyrkede areal. Hertil skal lægges, at også ladegårdene havde en betydelig ærteavl. Således i 1662 Nr. Ladegård 37 td., Korselitse 23 td. og Skørringe 51 td. "af avlingen ved Sortsø", der jo stadig var øde, og blev drevet som enemærke (AR 1662/63). Året efter bestod endvidere 25 tønner af det til bønderne bevilgede lånekorn af ærter (AR 1663/64).

Det var imidlertid et problem ved ærtevængerne, at der til deres indhegning gik gærdsel, hvortil bønderne huggede underskov, som vildtet så måtte undvære (for det følgende se også Hjelholt II, s. 71 f). Allerede i 1654 nedlagdes der derfor forbud mod, at bønderne indtog ærtevænger, for at "alt underskoven derved ej skulle fordærves" (Smål.Tegn. 28/10 1654). I de følgende år blev de eksisterende vænger på denne baggrund synet jævnlgt, og i 1666 stævnedes Ulslevs beboere for at have indgærdet deres ærtevænger med nyhuggede hasselstave (SHT 27/9 1666).

I 1670 forespurgte amtsforvalter Hans Hansen enkedronningen, hvorledes han skulle forholde sig overfor bøndernes ærteavl (KHSa, RB 7/7 1670). Vildtmesteren klagede nemlig over, at underskoven til skade for vildtet blev ødelagt ved bøndernes indhegning af vængerne, men samtidig var ærte dyrkningen en forudsætning for, at de kunne svare deres "ærteskat". Enkedronningen resolverede, at eftersom hun mente at vide, at ærteskatten snart ville blive afskaffet, skulle det herefter forbydes at så ærter.



70. Ærtevængerne byvise andele 1652 af det samlede dyrkede areal.

Da ærteskatten alligevel ikke afskaffedes, tillod amtsforvalteren - ifølge nogle bønder, som 1673 klagede over at være indstævnet af ridefogeden - "at vi såvelsom samtlige udi lenet til ærteskattens nødvendighed måtte indtage ærtevang om året, nårsomhelst vi benytte ej anden lukkelse dertil end som grøfter, hylde, pil og el som forsvarlig kunne være..." (PKSA 8, 28/5 1673).

Enkedronningen bestemte imidlertid, selvom de pågældende blev forskånet, at ingen for fremtiden uden særlig tilladelse måtte indtage ærtevænger. Alle-rede samme sommer dømtes gårdmændene i Systofte, Hullebæk og Horreby for overtrædelse af forbudet (SHT 3/7 1673).

Igen i 1677 beklagede Tobias Kriebel sig over, at bønderne til underskovens skade indtog ærtevænger (PKSA 5, 30/8 1677), men hertil anførte amtmanden, at bønderne ikke kunne så ærterne i rugmarken, hvorfor de blev nødt til at indtage særlige løkker. Skatten var desuden forhøjet fra 1 fjerdingkar til 1 skæppe pr. tønne hartkorn, samtidig med at årets ærtehest så ud til at slå fejl på grund af skadedyr og regn. Trods dette forsvar for bønderne indskærpede enkedronningen igen i 1679 og 1681 forbudet mod ærtevænger, og straffen blev sat til 2 rigsdalers bøde eller fængsel (AL 11/10 1679 og KHSA, RB 9/3 1681). I overensstemmelse hermed blev en lang række byer dømt 1680, nemlig hele Horbelev, Falkerslev, Horreby, Karleby og Nr. Ørslev sog-ne, størsteparten af Åstrup sogn samt Nr. Kirkeby, Bjørup, Hullebæk og Sdr. Vedby (SHT 8/7 1680).

I april 1681 blev det tilladt bønder, der selv ved deres gårde dyrkede pi-letræer, at benytte gærdsel fra disse til indhegning af ærtevængerne (KHSA, RB 15/4 1681). Hvad de øvrige bønder angik, skulle de nok straffes, men også have lov til at beholde vængerne. På denne relative imødekommenhed svarede de ifølge Grote, at beholdt de blot ærtevængerne, "*werden <sie> gern davor den Esel <= træhesten> reiten...*" (PKSA 9, 21/4 1681). Selv ef-ter disse gensidige "indrømmelser", var ærtedyrkningen dog et problem, og i 1682 luftede Sophie Amalie ligefrem tanken om, at bønderne istedet for at hegne skulle ansætte kvæghyrder (KHSA, RB 1/12 1682). Det kom der dog for-mentlig ikke noget ud af, men gennem livgedingperioden var manges mulighe-der for at dyrke ærter blevet så begrænsede, at de måtte købe dem på Lol-land for at kunne svare deres skat (Rtk. 2244.196).

Nøddeplukning.

Med til underskoven hørte en lang række frugter og bær, om hvilke vi kun yderst sjældent hører i kilderne. En undtagelse er nødderne fra de talrige hasselkrat, og blandt andre Arent Berntsen priser den falsterske underskov, der er "*synderlig hassel, som bærer stor mængde af nødder*" (II, s. 115). På Falster såvel som andre steder i landet plukkedes nødder på kronens skove

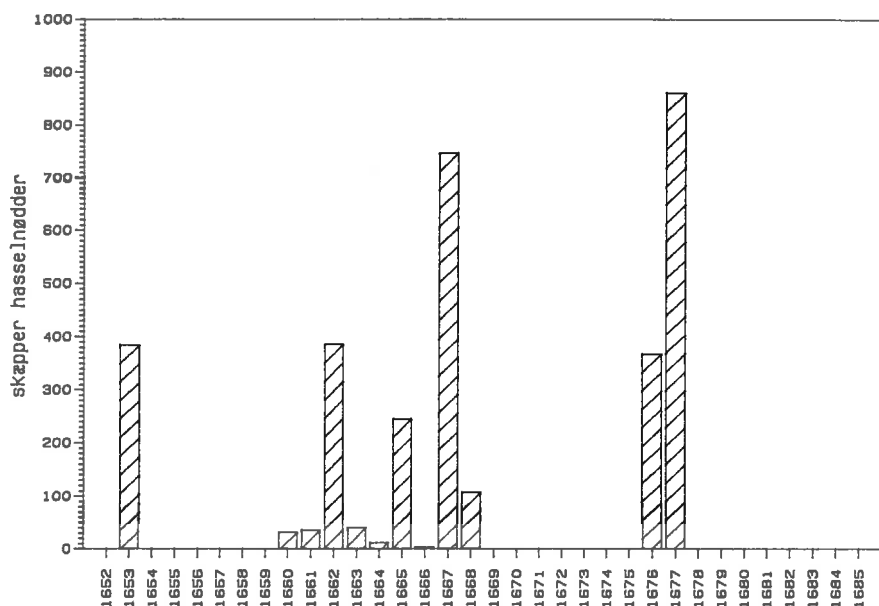


71. Hasselbusken - på latin *Corylus avellana* - som illustration i Simon Paullis Flora Danica fra 1648.

som hoveri - de var såkaldte hovnødder (Fussing 1942, s. 232 og Munk 1969, s. 30 ff).

Hvert år mellem Sct. Bartholomæi og Mikkelssdag (24/8 og 29/9) mødte bønderne år hos sognefogeden for under hans ledelse (og ansvar) at plukke nødder i de lokale skove (jvf. tilsigelser i tingbøgerne). Efter at nødderne var plukket, leverede sognefogeden dem videre til slotsskriveren, der førte fortegnelse over, at alt kom ind. Mængden af nødder vekslede ganske voldsomt fra år til år, og ofte lyder det i amtsregnskabet, at der "ikke synderlig nødder har været" (AR 1663/64). Om muligt skulle der som hovedregel plukkes 1 skæppe pr. gård, 1/2 skæppe pr. halvgård (gårdsædestavn) og 1 opmålt fjerdingkar pr. husmand eller inderste (NHT 23/8 1653), af hvilket det sidstnævnte dog kunne afløses med 1 sletmark (NHT 27/8 1661).

Alle måtte til skovs, og kvinder og børn har sikkert deltaget talstærkt i den årlige plukning. Ihvertfald berettede Claus Olsen 1662 for Nørre herreds ting om, da han med *"andre sine bymænd og kvinderne"* var i fogedens hus for at yde hovnødde (NHT 4/11 1662). Huskonen eller indersten Else Rasmusdatter ville nemlig ikke *"måle fjerdingen fuldt op som de andre"*, hvilket foranledigede et større mundhuggeri med bonden Ole Eske. Årlige nøddesamlingsture som disse synes iøvrigt fortsat langt ud over hoveriets tid (Karen Toxvæds optegnelser... ,s. 65).



72. De samlede årlige mængder indsamlede "hovnødder" opgivet i rummålet "skæpper". Der gik 5 1/2 skæppe (nødder) på en tønne.

I figur 72 er på grundlag af Grundtabel 8 foretaget en grafisk fremstilling af den årlige mængde nødder indsamlet Falster. Som det ses var den meget svingende, og havde da for amtet også kun betydning i salgsøjemed. Ifølge lens- og amtsregnskaberne skete salget primært til købmænd i København eller Lübeck. Der bemærkes en slående overensstemmelse mellem nøddemængdens variation og de ligeledes stærkt vekslende oldenår, og hasselnødden opfattedes da formentlig også som en del af oldenen. Nøddeproduktionens niveau lå i 1600-årenes sidste halvdel øjensynlig langt under det, som kendtes på dronning Sophies tid, da der et enkelt år blev solgt 350 td. nødder fra Ny-

købing slot (Mackeprang s. 554). Nu tåler nødder jo imidlertid længere tids opbevaring, så der kan være tale om salg af flere års høst. Fra 1650'erne kendes ihvertfald et eksempel, hvor årgamle nødder beordredes solgt (Smål. Tegn. 3/7 1655), så tallene behøver altså ikke at udtrykke en slet så voldsom tilbagegang for de falsterske hasselbuske, som det umiddelbart kunne synes.

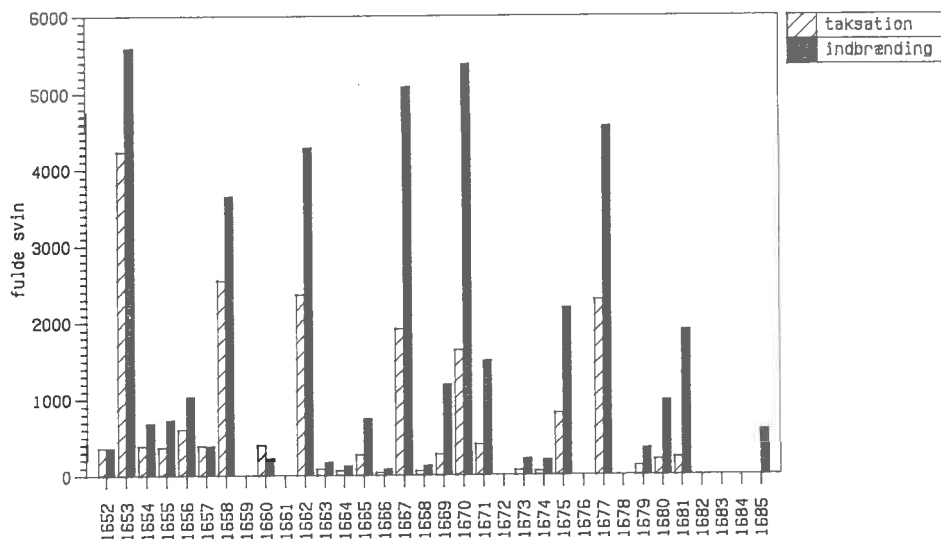
SVIN PÅ OLDEN.

Det er almindeligt at møde den opfattelse, at oldendriften var bøndernes vigtigste skovbrug, og at vedproduktionen i forhold hertil havde en sekundær betydning. Den væsentligste årsag til denne overvurdering er givetvis den tiltagende finansielle betydning, som netop dette bondeskovbrug fik for skovejerne. For kombineret med tvangsforanstaltninger som forbud mod indbrænding på fremmede skove, kunne oldengælden være særdeles indbringende (Endres s. 172). Samtidig er der dog ikke tvivl om, at svineindbrændingen i det 15. og 16. århundrede var langt mere omfattende end i det 17. og 18. Da var der imidlertid træ nok, hvorfor disse århundreders vedproduktionen med hensyn til kildedækning er sat i skyggen af oldendriften, men det siger jo ikke nødvendigvis noget om driftsformernes respektive betydning ¹³.

Også fra det 17. århundrede foreligger et omfattende materiale til belysning af svineindbrændingens omfang og betydning. Hvert år i september blev på tinget udtaget mænd til at syne herredets skove, og vurdere, hvormange svin, der ville blive olden til. Dette skøn (oldentaksationen) blev herefter offentliggjort, og på grundlag heraf blev mange eller få svin så sendt til skovs for inden juleslagtingen at blive opfedet med træernes frugter. Frugtsætningen var imidlertid stærkt varierende i tid og rum, og i det følgende skal såvel sådanne variationer som hele indbrændingens organisation belyses nærmere.

Oldenmængden.

Som det fremgår af figur 73 over de samlede årlige taksationer og indbrændinger, var oldenmængden år for år af særdeles vekslende omfang. Således blev skovene ved synsmændenes taksationer skønnet til at kunne fede fra 0 til 4000 svin, og variationerne i det antal svin, der faktisk blev sat på skov, var ikke mindre. I gennemsnit hvert 4,67. år var oldenår (jvf. s.59).



73. Søjlediagram over henholdsvis den årlige oldentaksation og indbrænding på samtlige almindelige skove på Falster.

Hermed forstås år med fuld frugtsætning på egen eller bøgen - og altså år med en indbrændingskapacitet, der ideelt skulle svare til skovtaksationernes "når fuld olden er". Der må imidlertid her skelnes mellem agern og bog, idet egen blomstrer hyppigere end bøgen nemlig hvert 3. - 4. år mod hvert 5. - 7. år. Egentlig stor frugtsætning forekommer dog sjældnere. For både eg og bøg skyldes den uregelmæssige periodicitet i frugtsætningen hovedsagelig klimatiske påvirkninger (Vedel, s. 202 f og 215).

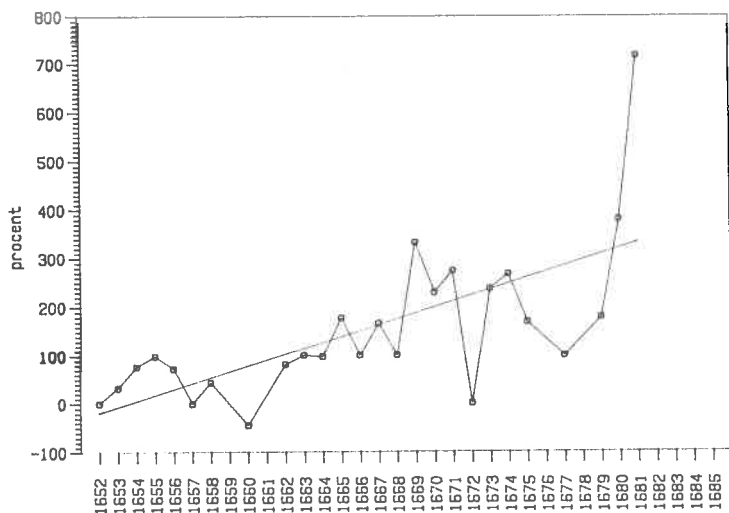
De angivne mellemrum, der er længere end normalt antaget i den historiske litteratur ¹⁴, bekræftes af det falsterske materiale. Idet oldenår, som nævnt i kapitel 3, her defineres som "år, hvor oldentaksationen ligger mindst 50% over gennemsnittet for alle år", fremgår det nemlig, at der på Falster i perioden 1652-85 gik fra 3 til 7 år imellem oldenårene. Den gennemsnitlige taksation var på 719 fulde (=fuldvoksne) svins olden, og årene 1653, 1658, 1662, 1667, 1670 og 1677 kan dermed betragtes som oldenår. Hertil skal antagelig lægges 1682, hvorfra en taksation imidlertid ikke er bevaret. Som modsætning til disse overflødighedens år kunne synsmændene 1661 meddele, at "der var intet olden dette år på kronens skove og enemarker"

(NHT 8/10 1661). Samme resultat nåede de til 1672 (AR 1672/73), og vildtmesteren forklarede 1684 den manglende oldengæld med *"som det er Gud og enhver i landet bekendt, at der ingen olden enten på eg eller bøg har været i dette land udi sidst afvigte efterhøst"* (AR 1684/85).

Som det fremgår af dette citat, var man i samtiden opmærksom på, hvorvidt det var eg eller bøg, der bar frugt, men det blev sjældent noteret. Fra andre landsdele og perioder (o. 1600) kendes talrige eksempler på både skov- og oldentaksationer, der tog hensyn til, hvilke træer der bar frugt (f. eks. Larsen 1937, s. 37), men sådanne finder vi ikke her. For 1654 meddeler synsrapporten dog undtagelsesvis, at det var egene, der bar, men herudover kan viden om den relative vægt af agern og bog kun erhverves indirekte (SHT 14/9 1654). Således må man formode, at de år, da Vålse Resle gav olden, var gode agernår, idet denne skov i Matriklen 1682 beskrives som ren egeskov. Omvendt må rekordåret 1653 have været domineret af bog, da Vålse-skovene dette år takseredes væsentligt lavere end f. eks. det foregående. De rene bøgeskove (Klodskov, Hesnæs og Sundskov) afslører da også klart de gode bog-år (1653, 1658, 1662, 1667, 1670, 1675 og 1677), der altså øjensynlig forekom noget hyppigere end i moderne målinger. Denne metode kan dog næppe forfølges meget længere, og det skal her blot understreges, at skovenes forskellige sammensætninger af eg og bøg naturligvis har bidraget yderligere til frugtsætningens uregelmæssighed. Denne lokale variation fremgår også af, at 1658 var oldenår på Falster, men angivelig prægedes af generel oldenmangel på Sjælland (Brøndegaard 1966-67, s. 34).

Kun enkelte forfattere har hæftet sig ved, at oldentaksation og indbrændingsmængde ikke nødvendigvis var identiske størrelser (Larsen 1935, s. 53 og Fussing 1951, s. 29). Ved århundredets begyndelse synes de at have været det, men søjlerne i figur 73 viser, at der i undersøgelsesperioden kunne være himmelvid forskel på det antal svin, som synsmændene skønnede, at skoven kunne føde, og så det antal, der faktisk blev indbrændt. I gennemsnit for samtlige år var afvigelsen på ikke mindre end 147%, og som det fremgår af figur 74 havde omfanget af dette misforhold en stigende tendens. Kun i 1657 og 1660 indbrændtes færre svin end taksationerne gav mulighed for. 1657 antagelig fordi en del af bøndernes svin var faldet i fjendens hænder ved den første erobring 1658, således at der ikke er svaret oldengæld af dem, og 1660 ligeledes *"eftersom de svenske har dem deres svin fra-*

røvet" (LR 1660/61). Den gode oldenfedning i 1658 er først og fremmest kommet besættelsesstyrkerne til gode, hvor den ellers nok kunne have gjort nytte hos den hårdt plagede landbefolkning.



74. Indbrændingens relative årlige overskridelse af oldentaksationen med indlagt lineær interpolation til angivelse af niveauændringen.

De fleste år var overskridelsen af synsmændenes taksation altså betydelig, og denne har øjensynlig ikke haft nogen videre praktisk betydning. Så vant til at "forhøje" den var man, at det i 1656 dybt beklagedes, at det dette år ikke kunne lade sig gøre på grund af "ringe olden" (LR 1656/57). De sædvanemæssige overskridelser gavnede først og fremmest skovejeren, der jo modtog oldengæld pr. indbrændt svin og ikke efter taksationen. De må nemlig have betydet, at bønderne blev nødt til enten at tage deres svin tidligere af skoven end beregnet, eller også at svinene måtte tage til takke med, hvad de kunne finde, og derfor ikke blev fedet tilstrækkeligt op. I 1683 fremsattes det da også som en generel klage, at "når olden er...ikke nær følges det syn <,som> af 8 mænd sættes om olden, mens de nødes og tvinges til at lade brænde alle deres svin både store og små og give for hvert stykke til drive- og brændepenge 5 sk. og i så måde slås flere svin på skovene end som olden kan tåle, hvorudover de får deres svin ofte lige så magre fra skoven som de kommer derpå..." (Rtk 2244.192). Også skovbetjente- ne havde altså, idet de af bønderne fik betaling pr. dyr, en klar personlig interesse i, at taksationerne blev overskredet.

Udover oldenmængden har endvidere oldenkvaliteten haft betydning for skovens indbrændingskapacitet. Selvom der ikke 1656 indbrændtes særligt mange svin, var det alligevel for mange, idet *"bønderne sig beklagede deres svin ikke kunne blive fede udi dette år, mens den største part måtte tage deres svin magre igen af skoven, formedelst at samme olden ikke var god"* (LR 1656/57). Der kan muligvis være tale om umodne bog med et højt indhold af giftstoffet "fagin" (Kloster s. 62 og Cate s. 217 f). Dette stof, som svine i modsætning til de fleste andre husdyr godt kan tåle i moderate mængder, kan nemlig i umodne bog forekomme i - selv for svin - for høje koncentrationer.

Som vi har set blev de falsterske skove slæmt forhugget under de svenske besættelser, og det må derfor tages for givet, at oldenproduktionen blev påvirket. Af figur 73 ses da også niveauet for taksationen (omend ikke for indbrændingen) at være faldet. For perioden 1652-58 var de samlede årlige taksationer i gennemsnit 1266 svins olden mod 537 i resten af undersøgelsesperioden. Men denne tilbagegang i ydeevne ses ikke at være knyttet specielt til de skove, der ifølge synsforretningerne 1660 skulle være særlig hårdt ramt af krigen (jvf. figur 39, s. 85). Den var derimod jævnt fordelt på alle skove, hvorefter man kan slutte, at storskovene nok absolut - men ikke nødvendigvis relativt - blev ramt hårdere af krigsbegivenhederne end de øvrige skove. Endelig skal det fremhæves, at niveauet for oldenårenes oldenproduktion tilsyneladende forblev uændret efter krigen.

Indbrændingen.

Når det var kendt, hvormange svin skovene efter synsmændenes skøn kunne fede, lod de indbrændingsberettigede bønder hver især deres part heraf drive til smeden, hvor svinene blev brændemærket som tegn på tilladelsen til at være i skoven. I øret var svinene desuden mærket med ejermændens bo- eller karmærke. Herefter blev de drevet til skovs af skovbetjentene, og der blev de indtil slagtingen i december eller senere på vinteren (Møller s. 25). Øjensynlig udfærdigedes det register, hvorefter bønderne svarede deres oldengæld, først, når svinene atter blev taget af skoven. Det var derfor forbudt at tage dem for tidligt hjem, og både 1654 og 1655 blev bønder dømt, *"fordi at de førte deres svin af kronens oldenskovs foruden øvrighedens forlov, førend de forklarede oldengæld deraf"* (NHT 7/3 1654 og LR 1655/56).

Når svinene på deres jagt efter olden og andet spiseligt rodede op i skovbunden, var det som tidligere nævnt snarere til gavn end til skade for træernes vækst. Udover at kultivere det øverste lag af uomsatte planterester (førnen) og tynde ud i urtefloret, udrydede de nemlig ved deres roden oldenborrelarver, mus og andre skadedyr (Kloster s. 88). På trods af denne gode egenskab tog roderiet dog åbenbart til tider overhånd, hvorfor det kunne være nødvendigt at ringe skovsvinene - det vil sige give dem en jernring i trynen, for at lægge en dæmper på rodelysten. Om ringning af svin høres på Falster kun en enkelt gang, og da vel at mærke ikke i forbindelse med svin på olden, men med svin, der græssede på kronens enge i de ødelagte byer Dalby og Råds marker (NHT 25/9 1655 og SHT 27/9 1655).



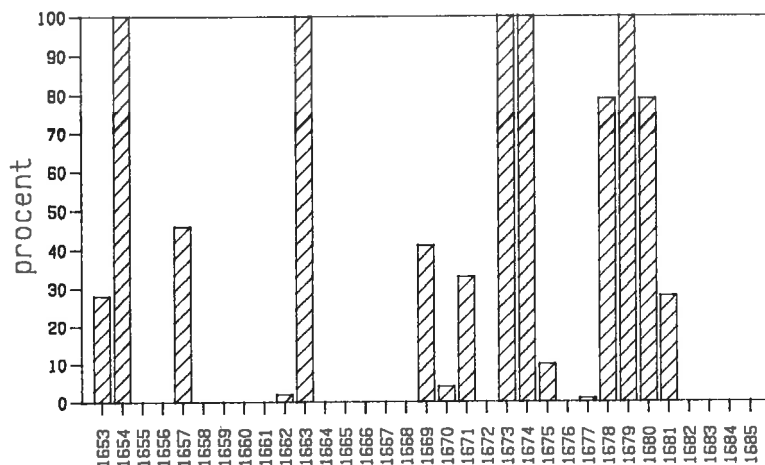
75. Ringet svin. Træsnit i de la Perriere: Le Theatre des bons Engins fra 1539.

Indbrændingen kunne, som det fremgår af Skovforordningen 1680, følge to forskellige organisationsformer, der i det følgende vil blive benævnt henholdsvis fortingning (=forpagtning) og almindelig indbrænding, og som har sat sig spor i form af to selvstændige rækker i lens- og amtsregnskaberne. Ved den almindelige indbrænding fik hver bonde individuelt indbrændt sine svin på byens skov eller skovpart, og oldenretten synes i princippet at være fordelt efter hartkornet, således at store gårde indbrændte flere svin end små. Dog kan der spores en vis "solidaritet" mellem store og små brug: så mange som muligt - snarere end kun de største - fik i dårlige år lejlighed til indbrænding (ofte kun af et enkelt svin). Andre forhold end

hartkornsforskelle kan have spillet ind ved oldenrettens fordeling - herunder ikke mindst svineholdets størrelse (idet stort set alle svin må tænkes indbrændt i oldenår). Store gårde havde naturligvis flere svin end små, og som vi har set følte bønderne sig ikke i denne forbindelse lukket ude af skoven - snarere tværtimod. Der kan ikke i den aktuelle fordeling af oldenretten spores relikter af det 16. århundredes langt mere nuancerede gårdvisse oldenrettigheder, og det er næppe troligt, som Worsøe skriver, at hver gård satte svin på olden "*efter sin oldenskyld*" (1986, s. 7) (se kapitel 3). Derimod har vi jo set, at gårdenes skovparter i Hellum herred øjensynlig stod i forhold til deres udsæd, men dette var ikke på Falster tilfældet med hensyn til den faktiske indbrænding. I så fald skulle jo nemlig eksempelvis den egaliserede landsby Fiskebæks gårde sende lige mange svin på skoven, hvilket ingenlunde ses at have været tilfældet. Det kan dog tænkes, at samfundskrisens ulige gennemslag har sat det oprindelige fordelingsprincip ud af kraft, idet ingen naturligvis kunne indbrænde flere svin, end de havde.

Denne almindelige indbrændingsform kunne finde anvendelse overalt, men benyttedes især i storskovene (for eksempel Klodskov og Hesnæs/Sundskov), hvor flere byer (efter hartkornet) deltes om oldenretten. Endvidere gjorde den sig gældende i de år, da der var olden nok. I mangelsituationer anvendtes derimod, som det fremgår af figur 76 snarere fortingning.

Ved fortingningen skulle bønder, der for et år ønskede at forpagte retten til en skovs olden, efter at synsmændenes rapport var aflagt, melde sig som interesserede hos ridefogeden, der derefter uddelte bevillingerne ved auktion (NHT 6/10 1663 og Skovforordningen 1680, paragraf 33). Fra en enkelt gård og op til flere byer kunne fortinge en skov, og der synes som hovedregel (ihvertfald ved periodens start) at være betalt for dobbelt så mange svin, som taksationen angav. Om indbrændingen af disse svin herefter er sket under skovbetjentenes kontrol, eller forpagterne selv har måttet holde justits med oldenforbruget, er uvist. Det sidste er ikke utænkeligt. I modsætning til den relative solidaritet mellem små og store gårde ved den almindelige indbrænding, gjorde fortingning det muligt for en enkelt gård at lægge beslag på hele byens skov. Oftest fortingede bymændene dog i fællesskab deres egen skov, og hvordan oldenretten herefter blev fordelt, kan ikke godtgøres.



76. Den relative årlige anvendelse af fortingning ved svineindbrændingen.

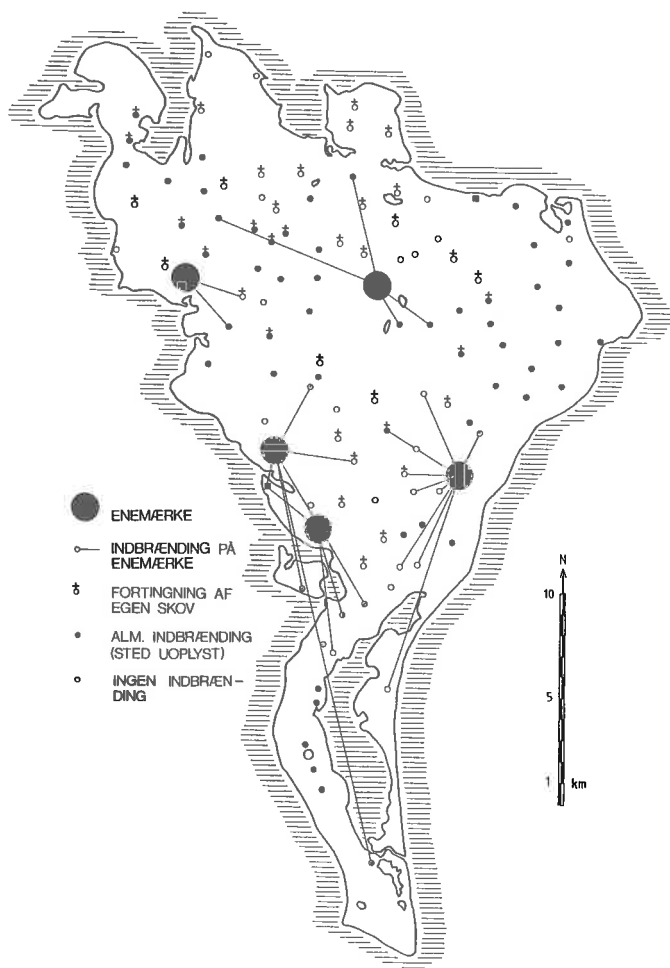
Som det ses af figur 76 var der en klar tendens til at benytte fortingning fremfor almindelig indbrænding i år med beskeden oldenmængde, og i amtsregnskabet 1679 udtrykkes det uden omsvøb: at alle skove dette år var fortingede, fordi *"de udi år med ringe olden var begavede"*. Formentlig skal forklaringen på dette forhold søges i amtets interesse i at få oldengæld ind af samtlige skove. Når der var ringe olden, kunne man forestille sig, at mange var tilbøjelige til at holde deres svin fra skoven. Idet den samlede forventede oldengæld var opsplittet på en lang række enkeltbønder, kunne det derfor nok i sådanne år være svært, at få hele denne indkasseret (den være sig så 2 eller 3 gange taksationen). Ved fortingningen samledes den derimod i "klumper", der formentlig har været lettere at afsætte, og som derfor blev foretrukket af myndighederne. For eksempel kunne man i 1657 fortinge Karleby Ris til den udenbys Ole Rasmussen, da ingen af byens egne bønder tilsyneladende ville have indbrændt svin der.

Man kunne også forestille sig, at efterspørgselen i dårlige oldenår var så høj, at kronen har kunnet hente store ekstrafortjenester ved at bortlodde skovenes olden ved auktion istedet for til faste priser. Men det ses ikke at have været tilfældet. Fortingningen synes iøvrigt i det følgende århundrede at være blevet den enerådende indbrændingsform (jfv. Rtk. 3323.118).

Ligegyldigt hvilken af de to indbrændingsformer der benyttedes, var indbrændingen i de tilfælde, hvor det kan undersøges, altid lokal. Det vil sige først og fremmest i byens egen skov, og for de skovløse byers vedkommende i nabobyens. De svingninger, der kan konstateres i indbrændingsantallet i Grundtabel 10, hidrører således næsten udelukkende fra variationer i oldenmængden, idet for det første relationen by-skov var yderst stabil, og for det andet hver skov naturligvis (bl. a. afhængigt af hovedtræarterne) fulgte sin egen frugtsætningsrytme.

Resultaterne, som fremgår af Grundtabellerne 9-11, kan således generelt ikke overraske, men enkelte forhold springer dog i øjene: for eksempel, at den samme skovenhed kunne være stort set lige oldengivende i en lang årrække uden markante udsving mellem springolden (få spredte oldenbærende træer) og oldenår. Skovenhed 6 (Barup og Sortsø Haver og marker) udviser i 1650'erne en sådan konstans på 6 svin olden (taksation), og man vægrer sig ved at tro, at gamle egestumper skulle kunne være så givende. Ikke desto mindre ses ligeså konstant indbrændt 14 svin på disse skovhaver, og man får mistanke om, at en del af den pågældende olden har været hasselnødder. Der er intet belæg for en sådan antagelse i kilderne, men fra det følgende århundrede hører vi umisforståeligt om *"hasselnødder, som hører med til olden"* (FRA, Falsters birk: Syns- og taksationsforretninger over oldenskovene 1737-94), og naturligvis har svinene levet af andet end agern og bog i deres tid på skoven. Om man har taget hensyn til disse andre fødeemner ved svinetaksation og indbrænding er imidlertid usikkert.

I tabellerne går de karakteristiske træk ved de to indbrændingsformer igen. De byer og sogne, der i dårlige år ikke fik indbrændt svin, var således typisk uden rebede skovparter at fortinge (herunder de helt skovløse). Det er årsagen til den forholdsvis stabilitet mellem sogne, der fik indbrændt hvert år, og sogne, der kun fik svin på olden i gode år. Desuden har skovenes individuelle ydeevne naturligvis spillet ind. Når således Vålse og Nr. Alslev sogn måtte opleve mange år uden indbrænding, var forklaringen disses skoves ret udprægede svingninger mellem springolden og oldenår. Man kan altså af tallene udlæse en generel tendens til, at små-skovene gav lidt olden hvert år, mens storskovene gav meget, men til gengæld stort set kun i de uregelmæssigt tilbagevendende oldenår.



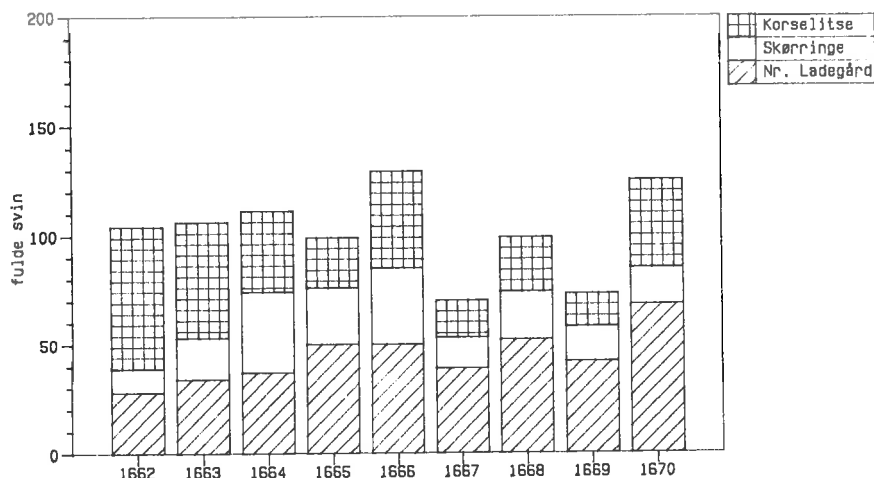
77. Svineindbrændingsorganisation 1653.

Som jeg flere gange har været inde på, udtrykker evnen til at fede svin på olden i en vis grad skovenes størrelsesforhold. Emnet er behandlet i kapitel 3, og her skal blot et enkelt kuriosum tages op. 1655 blev den ellers stærkt trængte Gedesskov takseret til 150 svins olden, og udfra indbrændingerne fra de nærmestliggende byer, der ikke ses at være sket på enemærket, er det sandsynligt at en indbrænding i denne størrelsesorden faktisk fandt sted. Vi har imidlertid set, at svin gik på græs på Dalbys og Råds marker, og Gedesskov var jo netop først og fremmest et vidtstrakt græsningsområde, hvor der 1655 i forvejen gik 199 køer og heste (LR 1655/56). Den mest nærliggende forklaring på den overraskende taksation er således, at svinene skulle sættes på græs - ikke på olden.

På enemærkerne indbrændtes først og fremmest kronens egne samt lensmænds og ladegårdsforpagteres svin, og man må antage, at de alle kom på olden, når der var mulighed for det. Selvom regnskabernes opgørelser over beholdning er pr. 30/4, kan disse tal, som er gengivet i figur 78, trods alt give et fingerpeg om svineholdets størrelse på ladegårdene. Som regel indgik det ved ladegårdenes bortforpagtning i kontrakterne, at forpagteren havde ret til olden af enemærket (Hjelholt I, 1. 318), og tilsvarende havde lensmanden i 1650'erne fri "genantsvin" (samme I, s. 312 og Fussing 1951, s. 28). Da Abraham Jacob von Plato i 1653 overskred sine beføjelser ved ikke alene at indbrænde sine svin på Skørringes enemærke, men at gøre det med eget brændejern, måtte han imidlertid irettesættes (Smål.Tegn. 15/11 1653). Endvidere fremgår det klart, at kronens egne svin naturligvis havde fortrinsret til enemærkets olden. I 1653 hedder det således, at "*på Kohaven blev ingen svin brændt, thi der gik øvrighedens egne svin*" (LR 1653/54), og atter 1665 var enemærket kun "begavet" med olden til dronningens svin (AR 1665/66). Det var således kun i overskudsår, at enemærkernes olden overhovedet kom bøndernes svin tilgode.

Af figur 77 fremgår det, hvilke byer, der i 1653 havde svin indbrændt på enemærket, og billedet er på dette punkt typisk for det meste af perioden. Der synes ved indbrændingen på enemærket at være tale om sammenfaldende interesser mellem slottet, der havde oldenkapacitet til overs, og skovfattige byer uden tilstrækkelig olden. Ved valget af aktuelt enemærke til indbrændingen, synes endvidere snarere hensynet til en afvejning af udbud og efterspørgsel end til transportvejen at have spillet ind. Således indbrændtes

13 svin fra Lommelev ikke på Stadagergårds men på Skørringes enemærke, ligesom 16 grise fra Gedesby fragtedes til Nr. Ladegårds enemærke og ikke til f.eks. Lindeskoven.

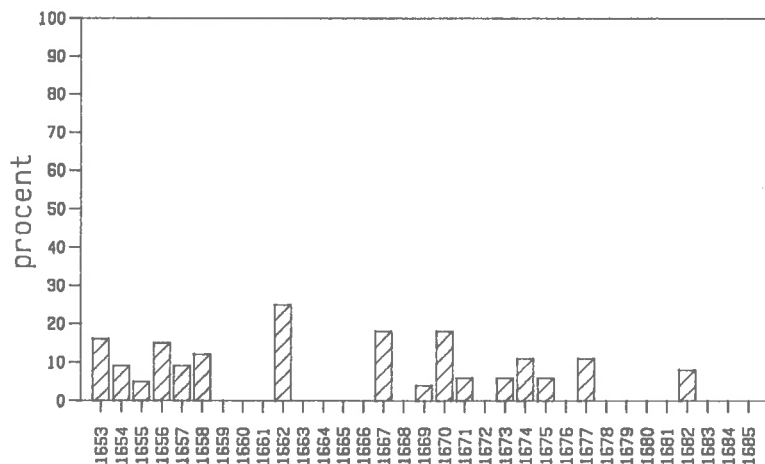


78. Det gennemsnitlige årlige svinehold på ladegårdene pr. 30. april.

Dette indtryk af enemærkernes funktion som stødpude eller reserve for skovfattige byer understøttes af figur 79, af hvilken deres procentvise andel af de årlige indbrændinger fremgår. Sammenholdes den med summerne i Grundtabel 10 og 11 viser det sig nemlig, at jo større oldenmængden var, desto større var også bøndernes relative indbrænding på enemærket. Forklaringen herpå er simpel: størrelsen af kronens eget svinehold var relativt konstant, og når dettes oldenbehov først var dækket, kunne det varierende overskud derudover uden problemer stilles til bøndernes rådighed.

Som vi har set i kapitel 4, var kronen ikke den eneste skovejer på Falster, og adgangen til fri olden var et af skovejendommens kendetegn. For øens sognepræster var denne ret et privilegium "pro officio" (dvs. knyttet til embedet), men nogen må have opfattet en forordning om hugst i gejstlige skove fra februar 1670 som et indgreb i præsternes ret til egne skove. Allerede 15. december samme år måtte nemlig udsendes en forordning, der forsikrede, at "*kongens den 15de febr. gjorde skovordinans ikke skal udtydes dem herudi til nogen hinder eller forfang*" (Fogtmann II, s. 38 ff). De kun-

ne frit nyde deres præstegårdes og underliggende bøndergårdes skove som hidtil, blot skulle den verdslige myndighed nu føre tilsyn med disse. Når Falsters præster i slutningen af 1670 indsendte anmodninger om deres (bl. a. olden-) privilegiers stadfæstelse, hang det imidlertid snarere sammen med øens nye styreform end med skovforordningen (PKSA 5, 1670 passim).



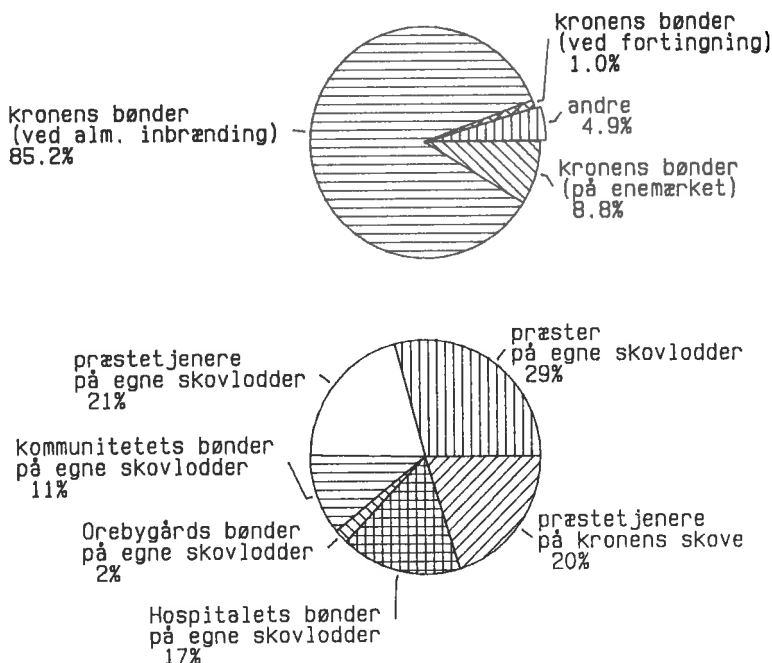
79. Den årlige indbrænding på enemærkerne i procent af den samlede.

Allerede i 1662 havde Sophie Amalie tordnet imod præsternes overtrædelser af privilegierne, idet flere nemlig havde dristet sig til at indbrænde svin med eget brændejern (AL, dr. res. 11/10 1662). Det blev derfor pointeret, at præsterne nok havde fri olden på egne parter, men at indbrændingen skulle ske med kronens brændejern: *"Og skal de som modvilligt eller svigagtigt sig allerede derimod forbrudt haver, derfor tilbørlig anses og straffes."* Dronningens svada modsvares af en notits i herredsbogen for Nørre herred 1690: *"...og da har altid præsterne selv indbrændt deres egne og mensalbøndernes svin på deres skovlodder indtil annum 1662, da vores højbbårne dronning højlovlig ihukommelse dr. Sophia Amalia ved sit åbne brev lod befale alle proprietarier at lade indbrænde deres svin med hendes majestæts brænde"*.

Femten-tyve år senere var det imidlertid galt igen, og mængden af "ubrændte svin" var atter vokset uacceptabelt (f. eks. PKSA 18, 1675). En

stor del af dem tilhørte præster, der - skønt forbudet - selv indbrændte deres svin. Amtmanden fik ordre til at skride hårdt ind mod dem, og især at holde øje med Peter Dam i Åstrup, der var berygtet i så henseende. Antraf skovbetjentene ubrændte svin, skulle de konfiskeres (AL, 27/11 1682). Jørgen Olufsen i Lillebrände var blandt de præster, der havde oldenprivilegier, men han tilføjede 1690 lakonisk i herredsbogen, at "*dog olden er her intet synderlig faldet i min tid*". Han havde da været i kaldet i 8 år.

Igen i 1683 krævede enkedronningen hårde indgreb mod alle betjente såvel som menige undersåtter, der ulovligt holdt svin i skovene (KHSA, RB 8/2 1683), og hun foreholdt amtmanden det påkrævede i at straffen blev så hård, at alle kunne lære at adlyde. Der ses dog ikke nogen processer desangående i forordningens kølvand.



80. Svineindbrændingernes fordeling på ejere 1677. Øverst den samlede indbrænding. Nederst fordelingen af de 4,9% andre end kronbønder.

Udover præsterne har vi tidligere set at Nykøbing hospital havde skov knyttet til sine besiddelser på øen, og også for dette skete indbrændingen gennem hele perioden under amtets kontrol, men uden erlæggelse af oldengæld. På figur 80 ses for et tilfældigt oldenår (1677) forholdet mellem fri (privilegerede) og betalende indbrændinger. Disse talstørrelsesers indbyrdes forhold var naturligvis primært afhængige af ejendomsforholdene, og derfor relativt ensartede gennem hele undersøgelsesperioden.

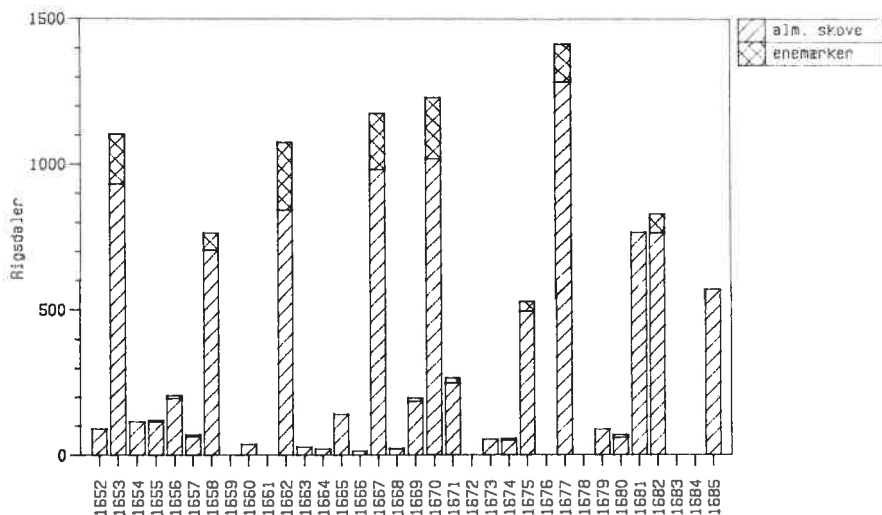
Oldengælden.

Alle, der ikke var privilegerede, skulle ved hjemtagelsen af svin fra olden betale oldengæld. Den bestod oprindeligt i en vis brøkdel af den indbrændte svineflok, men blev i det 17. århundrede stadigt hyppigere konverteret til penge. Det er i litteraturen hævdet, at oldengældens størrelse svingede, og var omvendt proportional med oldenmængden (Larsen 1935, s. 52 og 1937, s. 38). Forholdet var dog snarere, at oldengælden byggede på lokale traditioner, der ihvertfald ikke umiddelbart stod i relation til den aktuelle oldenmængde, samt at niveauet for denne betaling generelt var stigende gennem 1600-tallet (Fussing 1951, s. 28 og 100). Der er på den anden side ingen tvivl om, at regionale forskelle i oldengæld-niveauet netop skyldtes den vekslende skovrigdom. Arent Berntsen påpeger således, at oldengældens størrelse var sat "*efter egnens lejlighed af skov, og ligesom få eller mange svin at indbrænde kan bekommes, og i hvilke lande og egne, da kan have noksom svin til skoven, at besætte...*" (II, s. 132 f).

På Falster blev det 1654 bevilget, at bønderne fortsat måtte "*nyde deres oldengæld på hvert tiende svin ligesom i Vordingborg len*" (LR 1653/54). Som afløsning herfor sattes oldengælden pr. indbrændt svin til 1 mark (= 16 skilling) (LR 1657/58), og denne takst var fast indtil Forordningen om oldengæld 24/9 1672 blev gjort gældende for også livgedingets bønder. Hermed blev taksten 1 rigsort (= 24 skilling) pr. svin, som var gældende perioden ud (AR 1672/73).

Netop oldengælden på hvert 10. svin synes at have gammel hævde. Fra middelalderkilder kendes begrebet "*decima porcorum*" (=svinetiende), og på tysk benævnes oldengælden "*Dehmen*" netop afledt af denne "*decima*" (Hasel s. 153 og Timm s. 51).

I figur 81 ses den samlede årlige oldengæld. Der er tale om brutto-tal, idet oldengældsrestancer først sent er specificeret i amtsregnskaberne, men bøndernes betalingsevne har nok også på dette område været ustabil. Niveauet følger naturligvis indbrændingerne nøje, og ligeså selvfølgelig er en generel hævelse efter 1671, da oldengælden pr. svin blev sat i vejret.



81. Lenets/amtets brutto-indtægter af oldengæld fra henholdsvis enemærket og de almindelige skove 1652-85.

Kun en enkelt gang kan oldengælden konstateres at være betalt "in natura". I oldenåret 1670 indkom således fra de almindelige skove 374 og fra enemærkerne 87 såkaldte tægtesvin til slottet (AR 1670/71). Idet hvert af disse var værdisat til 8 mark modsvarede de 461 tægtesvin ialt 574,8 rigsdaler af de tilsammen indkomne 1224,7 rigsdaler (45%). Af ialt 3448 svin svarede oldengælden således med hvert 8., mens den for de resterende 3900 betaltes i penge. For begge grupper var resultatet altså, at den oprindelige takst på 1 mark/svin blev fastholdt, og selvom løftet om kun at tage hvert 10. svin som oldengæld til gengæld var brudt, fik dette ingen praktisk betydning - ihvertfald ikke pengeøkonomisk. For vi har her et illustrativt eksempel på, hvor svært det, i tilfælde hvor penge- og naturalieøkonomierne støder sammen, kan være at afgøre nettoresultatet af økonomiske mellemværender (jvf. f. eks. Kula 1976).

Svineholdet.

Gennem indbrændingsrullerne er det muligt at få et lille indblik i svineholdet, der formentlig har haft en ganske central placering i de fleste gårdes husholdning. En af de få landbohistorikere, som har beskæftiget sig med husdyrholdets historie, er Holger Munk, der i sin disputats anvender svineregistre fra det 18. århundrede som kilder til svineholdets størrelse, sammensætning og fordeling.

Ud fra tre års indbrændingsfortegnelser, i hvilke svinenes alder er angivet, når han således frem til, at deres normale slagtealder på dette tidspunkt (o. 1760) var 1 1/2 år (s. 139 ff). Af ialt 34705 svin var nemlig kun 0,9% 3-årige, 15% 2-årige, 44% 1-årige, 10% 1/2-årige og 30% grise. Fra Falster findes kun undtagelsesvis så specificerede lister, idet de fortrinsvis er inddelt i fulde eller hele svin, ungsvin og grise, og disse grupper er brede, og har nok også i samtiden været svære at sætte eksakte aldre på. For fire udvalgte oldenår bliver billedet dog noget afvigende fra Munks resultater.



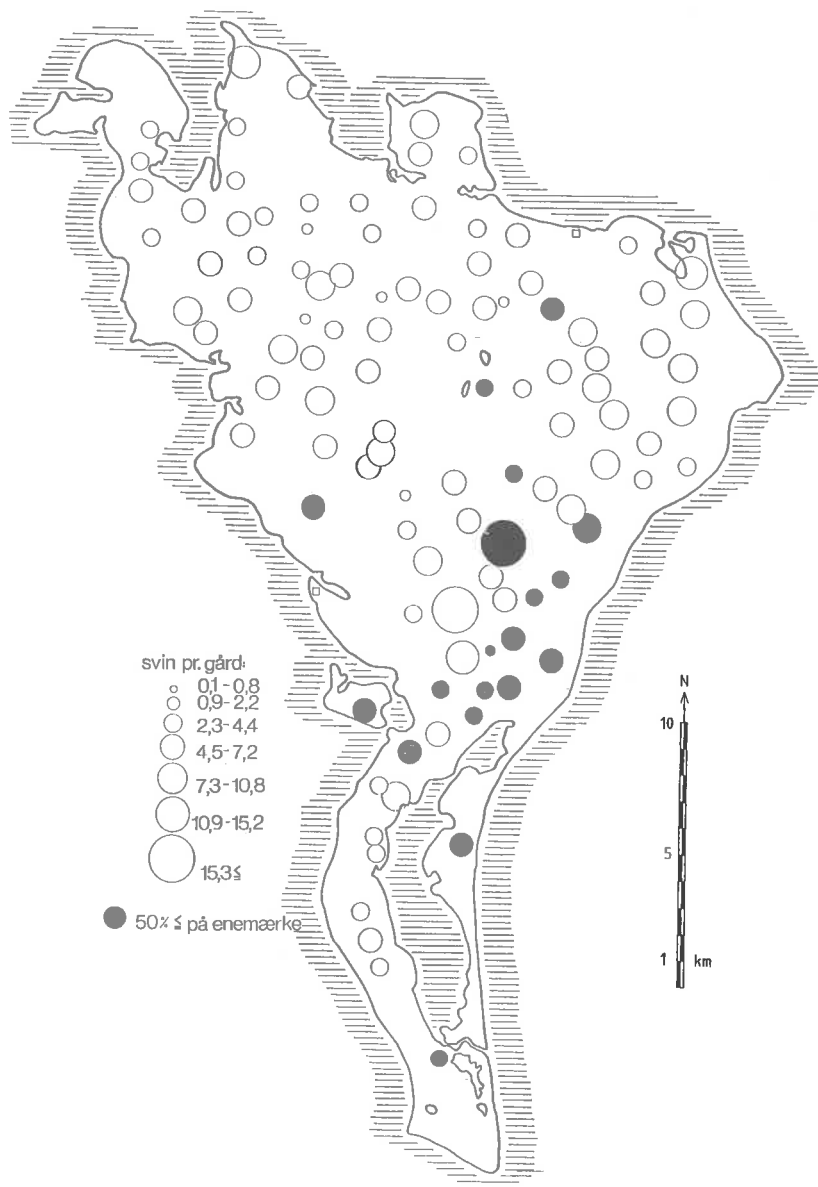
82. Liggende so med smågrise. Sortkridttegning af Paulus Potter (1625-1654). C. G. Boerner, Düsseldorf (1977).

Af ialt 29119 svin var således 56% "hele", 32% ungsvin og 11% grise. Det er i litteraturen almindeligt at regne hele svin som 3-årige, ungsvin til og med 2 år og grise som under 1 år (f. eks. Grøn s. 43), og Weismann, der (for forrige århundredes vedkommende) opererer med en ligeså nuanceret opdeling som Munk, sætter fulde svin til 3 år, halve svin (= ungsvin) til 1 år og forårsgrise (grise) til 1/2 år regnet ved indbrændingstidspunktet om efteråret (Weismann 1900, s. 10). Anvendes disse grænser på det falsterske materiale, må det altså konstateres, at svin generelt næppe er slagtet før 3-årsalderen. Der kan dog være tale om "det 3. år", således at man med faring forår eller sommer og slagtning ved juletid må regne med en slagtealder på ca. 2 1/2 år.

Der har uden tvivl været forskel på "fulde" eller "hele" svin og "sosvin": førstnævnte var så store, at der regnedes hel oldengæld af dem ved indbrænding, men kun egentlige sosvin og orner talte øjensynlig med ved skatteansættelser. I ladegårdenes inventarier møder vi ligeledes en skelnen mellem "svin" og "sosvin".

På grund af denne eksklusivitet i kvægskattemandtallene må svineregistrene anses for bedre egnede til belysning af det samlede svinehold og dets geografiske spredning. Naturligvis var antallet af indbrændte svin pr. gård afhængigt af andet end størrelsen af gårdens svinehold, men for oldenår, hvor adgangen til indbrænding var mildt sagt uhindret, må der være en rimelig grad af overensstemmelse mellem disse.

På figur 83 ses således den gennemsnitlige gårdvise svineindbrænding på byniveau i oldenåret 1670, og disse data tages altså her som udtryk for det gårdvise svineholds størrelse. Overraskende er den ringe variation, samt ikke mindst den manglende klare sammenhæng mellem svinehold og skovrigdom. For eksempel var svineantallet pr. gård i det skovrige Vålse 3,0 mod 3,1 i det yderst skovfattede Gedesby, men det fremgår også af kortet, at størsteparten af Gedesbys svin dette år sendtes på olden på enemærket (ved Korse-litse). Gennemsnittet 4,9 svin pr. gård er en del højere end Gunnar Olsens tal for samme periode (Sjælland 2,1, Lolland 2,0 og Fyn 1,6), men de er vel at mærke også baseret på skattemandtallene (Olsen 1939-40, s. 173). Anvendes mandtallet fra 1682 (Grundtabel 1) istedet, bliver resultatet således kun 0,6 svin pr. gård, men det var også efter yderligere et krisefyldt tiår.



83. Den byvis gennemsnitlige indbrænding pr. gård 1670.

Nærmere ligger de 4,9 svin pr. gård på Sven Dahls 5,4 gældende for to skånske herreder i 1671 (Dahl s. 148).

Mest forbavsende er nok den manglende klare sammenhæng mellem skovrigdom og svineavl (selvom f. eks. Orehoved og Næs udviser en sådan). Skrubbeltrang knytter således svinehold til især skovegnene, og Svend Gissel konstaterer med nogen undren om de skovløse byer i Vester Flakkebjerg herred, at *"alligevel havde de pågældende landsbyer et ikke helt ringe svinehold"* (Skrubbeltrang 1940, s. 161 og Gissel 1968, s. 68). Baggrunden for antagelsen om et sammenfald mellem skovbygd og svineavl er naturligvis den lette adgang til oldenskovene, men som Holger Munk fremhæver, har det øjensynlig ikke været noget problem at drive svinene langt til skovs (1955, s. 127). Han konkluderer således ligefrem, at svineholdet i det 18. århundredes Sydsjælland var størst i de kornproducerende slettebyer og mindst i skovbyerne.

Endelig skal det nævnes, at også købstædernes borgere holdt svin, ligesom de drev deres eget agerbrug udenfor byerne. I 1667 indbrændtes 4 svin og 10 ungsvin fra Nykøbing og 54 svin fra Stubbekøbing på kronens skove (AR 1667/68) - og det vel at mærke mod betaling. Også andre år var Stubbekøbings andel den største, og denne mindste af de to købstæder synes altså også at have været den mest "landlige".

Agerns næringsværdi i tørvægt pr. kg. er ca. 1/3 af bygs (Cate s. 24), og af mange forfattere anses netop agern (eller olden i det hele taget) som svinets vigtigste næringskilde (f. eks. Gandil s. 273). På grund af bøndernes ernæringsmæssige afhængighed af svinekød mener V. J. Brøndegaard ligefrem, at oldenmangel var en større ulykke end misvækst på kornet (1966/67, s. 34). Denne vurdering af skovens olden er dog givetvis ude af proportion. Naturligvis var god opfødning af svinene af stor betydning for bønderne, hvadenten flæsket skulle spises eller sælges, men med de meget uregelmæssige oldenmængder må andre fodermuligheder trods alt have kunnet holde svinene i live. Med oldenår i gennemsnit hvert 4,67. år og med en slagtealder på ca. 2 1/2 år kunne kun omkring halvdelen af alle opdrættede svin regne med at opleve et oldenår. Og selvom der også var olden i de mellemliggende år, var svineholdet tydeligvis stort nok til, når oldenåret kom, at udnytte dette til det yderste. Der må derfor have været et ganske væsentligt overskud af svin i forhold til oldenmængden i ikke-oldenårene, idet man ikke

kan forestille sig en voldsomt varierende husdyrbestand fra år til år. Dette overskud skulle også have foder, men hvorvidt det - som vi har set eksempler på - er sket ved græsning, eller man den resterende tid har haft svinene på sti, vides ikke (jfv. Steensberg 1980, s. 180)

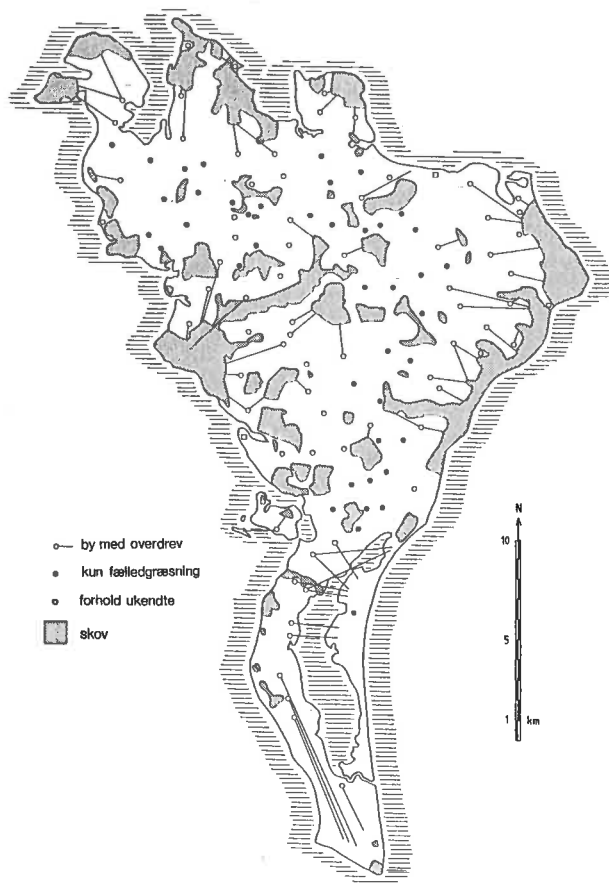
SKOVGRÆSNINGEN.

Før udskiftningen gjorde i store træk fem dele af kulturlandskabet gavn som græsning for bøndernes kreaturer: overdrevet eller udmarken, indelukker i indmarken, brakmarken kaldet fældeden, de høstede vange, når "ævred blev opgivet", og endelig byens gadejord (Meyer s. 145). Af disse var især overdrev og indelukker ofte træbevoksede, men da adgangen til dem var ulige fordelt, tog ikke alle byer del i den senere så udskældte skovgræsning. For Falsters vedkommende var størstedelen af overdrevene dækket af skov, og som det fremgår af figur 84, havde over halvdelen af øens byer med jævne mellemrum græsgang i skovene. Samtidig havde alle græsning på den egen fællede, hvis størrelse kunne være forøget ved deltagelse i et af de mange gårdselsbesparende vangelag. På figur 85 ses sådanne forøgede fælleder skabt ved vangelag på tværs af bygrænserne 1682.

Af figur 84 fremgår det, at de væsentligste overdrevsområder var skovene midtøst, på nord- og østkysten samt Bøtø (ofte opdelt i Bøtø, Stovby ø og Store Holtø) og Gedesskov, der jo trods navnet kun var sparsomt skovbevokset. Horreby Lyng nævnes kun en enkelt gang som græsningsområde, og endelig var maderne (engdragene) i Ønslev sogn som vi har set delvis træbevoksede. For skovenes vedkommende var det naturligvis først og fremmest byer med "lod og del", der havde græsningsret, og de to store overdrev gav på dette punkt Gedsørs byer en kærkommen compensation for områdets skovmangel. Andre byer kunne undtagelsesvis få adgang til overskydende (?) græsning, hvilket så ofte skete i en rytme afhængig af de pågældende byers fælledgræsning. I Matriklen 1682s græsningsstaksationer, der for overdrevs og indelukkers vedkommende meddeles i tabel 9, er nemlig ikke alle høveder "årlige". Ofte indgik græsningsretten i en 2-3-årig rotation, der må antages at have været afhængig af sædskiftet.

Når således Sdr. Grimmelstrup i 1655 havde ret til græsning på Skørringe Østerskov, var det "eftersom at det udi dette år var det tredje år, at de-

res kornmark var fæled, og derfor ingen græsgang havde til deres kvæg" (LR 1655/56). Meningen må være, at Østermarken (se figur 85) var fæled, og den indgik i modsætning til de to andre marker ikke i vangelag, hvorfor græsningsarealet dette år blev væsentligt mindre end de øvrige. Der var endvidere stor forskel på størrelsen af byens egne marker. Skovmarken (= Søndermarken) kunne som fæled græsse 100 høveder, de to andre kun henholdsvis 12 og 15 (M 1682). Noget tilsvarende gjorde sig gældende, når Nr. Ørslev hvert 3. år havde hestegræsning i Hannenov, mens deres Søndermark var fæled, idet fælledvanglaget med Sdr. Kirkeby øjensynlig har været væsentlig mindre givtigt end de andre års fællesskab med Systofte, Bjørup, Hullebæk og Listrup (LR 1656/57). Endelig gør samme forhold sig formentlig gældende,



84. Overdrevsgræsningens organisering by-overdrev 1652-85.

når Ravnsø også hvert 3. år havde græsning i Nr. Alslev skov (M 1662). Her var det antagelig Skernes Nørreemark, der gav en for ringe forøgelse af græsningsarealet.

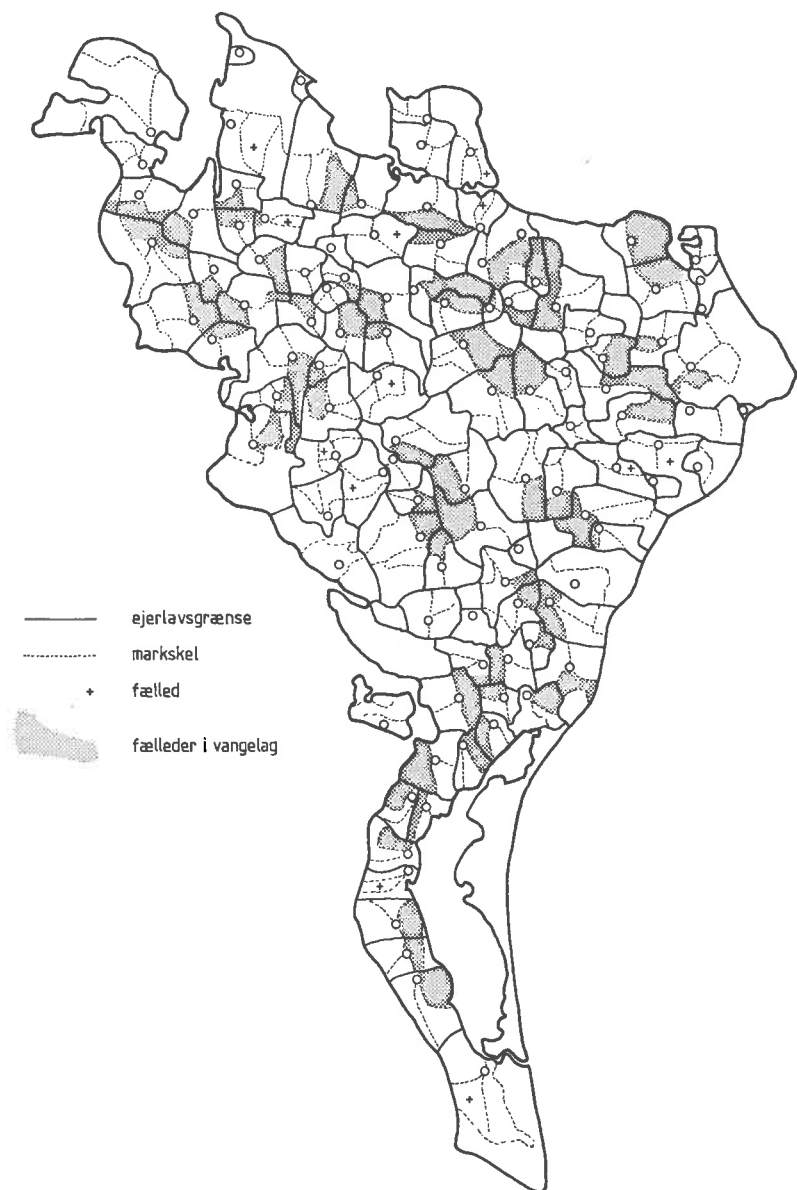
Tabel 9: Græsningstaksationer af skove i M 1682.

Skove:	Høveders græsning:
Vålse Resle	10
Vålse Vesterskov	40
Nr. Vedby Skov	130
Nr. Alslev Storskov	80
Farnæs	36
Skørringe Østerskov	30
Skørringe Kirkeskov	6
Klodskov	120
Stadager Egeskov	4
Dronningens Have og Lindstål	50
Kohaven	40
Kallehaven	6
Sundskov	99
Hesnæs	30
Sørslevholt	20
Meelse Skov	51
Bregninge Skov	70
Bønnet Enemærke	73
Skjoltrup Skov	30
Karleby Skov	60
Tunderup Skov	50
Hannenov	140
Systofte Skov	30
Hasselø Skov	60
Korselitse Kirkeskov	16
Tromnæs	30
Folehave	14
Gedesskov og Hejdeskov	410

Haver og indelukker:

Gundslev Hestehave	4
Sortsø Have*	6
Maglebrænde Hestehave	12
Pærehaven* (ved Stubbekøbing)	4
Bruntofte Hestehave*	6
"Wandisholm" (i Åstrup mark)	4

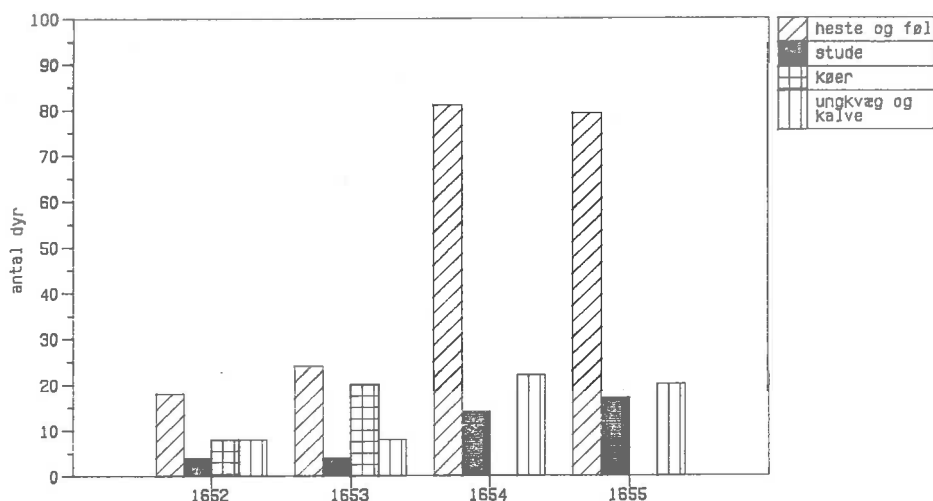
note: * skovbevokset.



85. Fælledegræsningen 1682. Med raster er angivet hvilende vange sammenlagt til vanglag. På grundlag af Frandsen 1983, s. 117.

Som tidligere omtalt, er skovgræsningens kildedækning meget sparsom, og det er for eksempel ikke muligt at kvantificere den. Af tabel 9 fremgår det alligevel, at netop kvæg- og hestegræsningen i skovene har spillet en ganske stor rolle på Falster. Regnes Gedesskov ikke blandt skovene, var deres andel af den samlede græsningstaksation ikke mindre end 46%, men hvordan forholdet mellem taksation og græsning var, kan ikke afgøres.

Fra enemærket (Lindeskov og Hegnet) modtog amtet fem år i 1660erne i gennemsnit 8,6 rigsdaler årligt i græsningspenge af bønderne, hvilket skal sammenholdes med, at man normalt gav 2 skilling for en hest eller ko, 1 for ungvæg eller føl og 4 for en stud (LR 1652/53). Det svarede altså til i gennemsnit ca. 400 bønderhestes græsning årligt på enemærket, men måske har prisen været højere (og dermed antallet af dyr mindre). Nr. Ørslev måtte ihvertfald 1656 betale hele 8 skilling pr. hest for græsning på Hannenov (LR 1656/57). Fra begyndelsen af undersøgelsesperioden har vi endvidere tal for Skelby sogns græsning på Gedesskov. Fiskebæks andel heraf, der efter hartkornet skulle udgøre 6% af overdrevets samlede græsning, fremgår af figur 86. På Bøtø var der i 1674 82 heste fra byer i Sdr. Alslev, Idestrup og Væggerløse sogne samt Nykøbing (PKSA 14, 14/7 1674). Foruden var optaget 25 heste og 40 stykker ungvæg, der uberettiget gik på overdrevet, og som ingen (derfor) ville kendes ved.



86. Antallet af dyr fra Fiskebæk på græs på Gedesskov 1652-55.

Udover græsning anvendtes udmarksskovene til høslæt. Fra enemærkeskovene hører vi flere gange om indhøstning af hø, og Matriklen 1682 meddeler nedstående hø-taksation (tabel 10). Derimod er vort kendskab til høslæt i andre skove yderst begrænset. At det har fundet sted viser dog en tingbogs-indførsel fra 1663, da ridefogeden nedlagde forbud mod, at en del græsningsberettigede på blandt andet Klodskov "slog" den før Sct. Hans (NHT 16/6 1663).

**Tabel 10: Høtaksationer af enemærkeskovene
i Matriklen 1682.**

Bandsbro	42 læs hø + 8 læs mosehø
Løjevrå og Bellinge Have	50 læs hø
Lindeskoven	18 læs godt hø + 6 læs mosehø + 26 læs salthø
Hegnet	30 læs godt hø + 14 læs mosehø

Om begrebet "løvhø" er vor viden om muligt endnu mere begrænset end om skovgræsningen. I vore nordlige nabolande er nedhøstning af kviste og blade som foder for kvæget stadig visse steder et kendt fænomen, men i Danmark er der kun svagt belæg for dets eksistens i nyere tid. Eiler Worsøe mener med henvisning til en dansk Vergil-oversættelse fra 1639 at kunne fastslå, at løvhø var kendt så sent som dette år (1979, s. 18), og Bent Aaby fremsætter den hypotese, at markante forandringer i pollenprofilen o. 1650 i retning af lindeskovens erstatning med eg og bøg hang sammen med løvhø-traditionens afvikling til fordel for øget kvæggræsning på skovene (Aaby s. 108). Ifølge denne antagelse skulle en eventuel løvhøst altså være aftagende eller op-hørt i undersøgelsesperioden. Den ene omtale af løvhø, der findes i det anvendte materiale, er imidlertid så sen som 1679. Dette år følte enkedronningen sig foranlediget til, i forbindelse med et af de gentagne forbud mod grenkapning til ærtevinger, også at vende sig mod den praksis, især om foråret, at nedstævne grene som foder til kvæget (AL, dr. res. 11/10 1679). Løvhø har altså formentlig fundet anvendelse som hungerreserve for kvæget i forbindelse med foderknapshed.



87. Hegnssystemet omkring hovedgårdskomplekset Korselitse-Bellinge. Udsnit af Christof Hoffmanns Falster-kort fra 1692. Nord mod venstre.

Storskovene var, netop fordi de anvendtes til græsning, antagelig alle indgærdede. Det kan ikke dokumenteres i hvert enkelt tilfælde, men hensynet til de omgivende kornmarker må have tilsagt, at skovens dyr såvidt muligt blev holdt i denne med hegn, gærder eller grøfter. Stadig eksisterende skovdiger viser ved gravens placering på indersiden af volden, at dyrene skulle holdes *inde* i skoven, og stammer altså fra tiden før, der med skovfredningsbevægelsen i 1700-årenes slutning kom påbud om tværtimod at hegne skovene for at holde kvæget ude (Fritzbøger 1987, s. 9; meddelt af Sven Thorsen). Men også risgærder har fundet anvendelse omkring græsningsskovene. Vi hører jo for eksempel om gærdselsmangelen som udtalte årsag til at kvæget brød fra overdrevet ind på agrene (Rtk. 2244.192).

I 1654 brød Hans Sørensen fra Vester Kippinge med vilje hul på Alstrup skovgærde, så hans kvæg kunne komme fra fælleden ind i skoven og æde de nedfaldne olden (NHT 25/11 1654). Senere hører vi om utilstrækkelige skovgærder ved såvel Sundby Skov som Hannenov, hvorfra Listrup og Tåderups kvæg trængte ind på Virkets agre, og gjorde stor skade på kornet (NHT 4/11 1662 og SHT 16/6 1681). Endelig vides Lindeskoven, der jo også havde stor kvæggræsning, at være indhegnet (SHT 19/7 1655). På steder er skovgærder dog så veldokumenterede, som på Korselitse. På Hoffmanns kort fra 1692 ses hele hegnssystemet omkring såvel agre som skove på dette enemærke (figur 87). Denne opdeling i mange afdelinger er formentlig sket netop af hensyn til græsningen.

Fælladgræsningen foregik, som det er fremgået, ligeledes ofte i landskaber præget af træbevoksning. Græsning under de hvilende vanges spredte træer kan næppe kaldes skovgræsning i egentlig forstand. De på husdyrene indrettede haver og indelukker var derimod ofte veritable indmarksskove, og af de i tabel 9 nævnte 6 høvedtakserede haver omtales således de tre som overeller underskov i Matriklen 1682. I modsætning til disse indhegnede løkker, der altså græssedes hvert år uanset sædskiftet, kunne de øvrige indmarksskove og krat, der ikke ved gærde var udskilt fra ageren, kun græsses i overensstemmelse med dennes omdrift. Det gælder antagelig flertallet af småskovene.

De hyppige konflikter på grund af græsningen er ofte fremhævet i litteraturen (f.eks. Munk 1955, s. 213 ff), og fra Falster kendes to eksempler, der begge gælder skovgræsningen. Karleby og Tunderup havde vangelag med Horreby og Eget (som på figur 85), og i sommeren 1655 pløjede de deres fællad allerede inden Sct. Hans, hvilket faldt Horrebys sognemænd for brystet (SHT 23/8, 20/9 og 6/12 1655; refereret af Hjelholt I, s. 382 ff). Sagen kom for herredstinget, der slog fast, at efter sædvane måtte ingen pløje fælladen før Sct. Hans, men med den vigtige tilføjelse: "*uden alene de, som har årligen års et åbent overdrev*". Det havde jo netop Karleby og Tunderup, hvis kvæg og heste gik i skoven, mens kun får, lam og svin (!) gik på fælladen sammen med Horrebys og Egets dyr. Udover adgangen til overdrev, synes Karlebys sognemænd således, med Holger Hjelholts ord, at have haft "*en noget større Dispositionsret over den Mark, der var Fællad*", end det ellers var tilfældet.



88. Kohave med trævækst og græsning side om side. Tuschtegnning af Jan Lievens (1607-1674). The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund 1961 (61. 137), New York.

I 1671 klagede sognefogederne i Ønslev og Tingsted, Hans Iversen og Laurids Rasmussen, først til amtsforvalteren og dernæst til Sophie Amalie selv, over Nykøbing borgerskab (PKSA 17 3/5 1671 og PKSA 5 8/5 1671). Det skulle ifølge klagerne uberettiget og uden at have lod deri have drevet nogle hundrede stykker kvæg på græs i Klodskov, og årsagen skulle være, at "de har afhugget deres egen byskov og gjort stedet til sædeland, hvorpå de ellers tilforn havde deres græsgang og derimod bemægtiger sig vores græsgang med kvæg, hopper og svin, for hvilken vi fattige mænd dog af yderste evne må skatte og skylde...". På klagen til Hans Hansen svarede Nykøbing-borgmestrene Johan Hegerfeldt og Caspar Kiesewetter allerede dagen efter, at bor-

gerne i umindelige tider upåklaget havde nydt græsgang på Klodskov, og at de ikke havde sendt flere dyr på græs end tidligere (PKSA 17, 4/5 1671). De mente derfor ikke at gøre skoven skade, og afviste bøndernes klager. Noget resultat på den konkrete sag ses ikke at foreligge, men næsten 90 år senere vides Nykøbing by at have haft adgang til græsningen i Klodskov (Rtk. 431.14, 1759).



89. Nørre og Sønder herreds segl 1610 med henholdsvis kronhjort og svane vidner om den falsterske vildtrigdom.

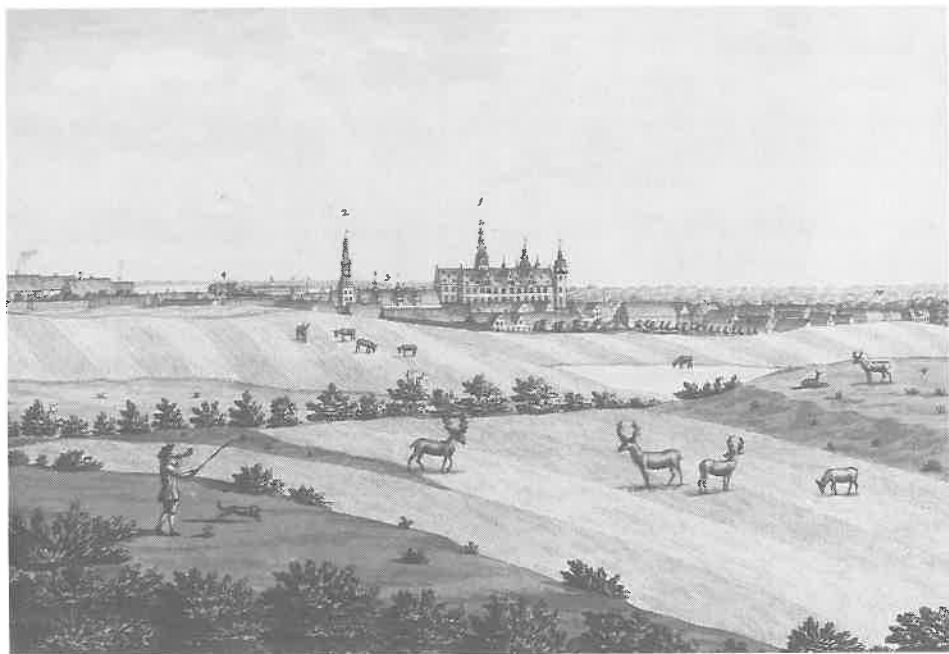
VILDT OG JAGT.

Man læser og hører ofte det synspunkt, at jagten var skovejernes og myndighedernes egentlige interesse i skovbruget, og at vedudnyttelsen kun spillede en ringe rolle. Der er da heller ikke tvivl om, at fyrstemagtens interesse i skovene først og fremmest var knyttet til den ideologisk betingede jagtudøvelse, og at alle øvrige hensyn til dem var afledt heraf. Dette forhold afspejler sig tydeligst i de normative kilder, der har dannet det væsentligste grundlag for den hjemlige skovhistoriske tradition. Dog er for eksempel Skovforordningen 1670 udtrykkelig udstedt ikke alene *"for jagtens gavn"*, men også for *"tømmers, ildebrands og gærdsels fornødenheds skyld"* (paragraf 1, Fallesen s. 4), og når man vender sig mod det aktnmateriale, som den daglige skovadministration har efterladt sig, er jagtens plads forsvindende lille. For lange perioder angår over halvdelen af indførslerne i Sophie Amalies kopibøger således skovenes tilstand, udvisninger o. lign., mens jagt kun sjældent omtales. Så selvom jagtretten lå til grund for skovejers interesse, var den i det praktiske skovbrug kun af marginal betydning.

Arent Berntsen priser blandt Falster øvrige herligheder *"dette lands overflødige vildt. Dets mængdes årsag er ikke alene lejligheden af bekvemme skove og god græsning, men i syndelighed den frihed og fred højlovlig ihukommelse dronning Sophia derover lod holde"* (I, s. 115). På denne overflødhed er det imidlertid svært at sætte tal. Allerede i 1653 klagede lenets bønder over vildtet, der *"gør os en meget stor skade på vort korn..."* (DK B 77, 18/10 1653, nr. 71), og Karl-Gustav skal under sit ophold være overrasket af øens vildtrigdom (Weismann 1931, s. 103). En synsforretning efter krigen skønnede, at der var ialt ca. 220 kronhjorte (herunder fire 12- eller 14-endere) og ca. 120 rådyr (Rtk. 214.32, 1660). Endvidere var der i skovene på Vålse Nakke omkring 30 og på Gedsør ca. 4-5 dådyr, mens mængden af harer ikke blev gjort op. På dette grundlag betragtedes den falsterske vildtbestand som ødelagt, og skylden blev naturligt lagt på de svenske tropper, som blandt andet med skibe fra de svenske besiddelser Wismar og Stralsund skulle have "bortført" vildt fra øen.

Efter 1660 hører vi kun om vildtmængden i upræcise vendinger, men man lades sjældent i tvivl om dens stadige "overflødhed", så krigens ødelæggelser må på dette punkt være hurtigt overvundet. I en memorial fra amtskriveren 1678 angående godsets tilstand, fremhæves således som årsag til armoden blandt andet *"vildtet, som dem gjorde skade på deres korn"* (PKSA 5, 16/9 1678), og tilsvarende toner lyder i kommissionsrelationerne 1683 og 1685 (Rtk. 2244.192 og 2244.196). I 1685 blev vildtmængden ligefrem gjort hovedansvarlig for bøndernes forarmelse: *"Og overalt besværer bønderne og samtlige indbyggerne sig i landene, at der er ingen af alle disse plager, der er faldet dem så hårde eller tunge, dem så hårdt som vildtet, der opæder uden nogen afsky svar 3de parten af det der i skovegnen og ved strandsiden med stor bekostning og møje og besværing bliver sået i jorden og opvokser"*. Det understregedes endvidere, at vildtmængden var taget til gennem de senere år, og at ikke mindst store flokke af vildgæs på træk gjorde skade forår og efterår, når de *"foruden nogen frygt har opædt og fortåret"*. Sophie Amalie så sig derfor 1683 nødsaget til at yde erstatning i de tilfælde af ødelæggelse, hvor vildtets skader var godtgjort af synsmænd. Kun bønder, der ikke var i landgilderestance, kunne dog komme i betragtning, og det begrænsede unægteligt storsindets rækkevidde betydeligt (AL, dr. res. 4/1 1683). Endvidere ses der allerede 1674 at være taget initiativ til afskydning af den tiltagende bestand af vildgæs (KHSA, RB 11/3 1674).

Det er umiddelbart svært at vurdere berettigelsen af bøndernes klager, men sammenholdt med de tidligere omtalte manglende indhegninger kan der næppe være tvivl om, at vildtet udgjorde en ganske reel trussel mod agerdyrknin-gen. Enkedronningens store iver for at få både hegn og grav omkring Nykø-bing slotshave af hensyn til vildtet er i denne forbindelse sigende (AL, dr. res. 17/12 1681). Endelig skal det bemærkes, at klagerne fortsatte uæn-dret langt ind i det følgende århundrede (Hjelholt II, s. 375, 452 og 490), og at de kendes stort set identiske fra andre kongelige vildtbaner (Munk 1955, s. 272 f).



90. Hyrde forsøger med stok, horn og hund tilsyneladende forgæves at jage vildt ud af kornmarken. Udsnit af Johan Jacob Bruuns tegnede prospekt af Frederiksborg Slot 1753. Frederiksborg (A 3642).

Til vedligeholdelse af den bønderne så tyngende vildtbestand udførtes en egentlig vildtpleje. I august måned 1654 pålagdes det således bønderne at holde opsyn med, om hjortene i brunsttiden skadede eller dræbte hinanden, og når det skete straks at melde det til myndighederne (NHT 22/8 og SHT 24/8 1654). I den følgende hårde vinter skulle skovriderne tilse, at vild-

tet *"ikke skal bortdø og fordærves"* (NHT 30/1 1655), og for at forhindre dette, skulle bønderne under skovridernes tilsyn afstævne underskov til dyrene, samt udkøre hver et knippe hø til foder for dem. Denne praksis må være fortsat efter krigen, for så sent som i 1685 beklagede bønderne sig over vildtets høfodring om vinteren (Rtk. 2244.196). Endelig fik husfogeden i 1674 besked om, såfremt det blev stærk frost, at holde 20 læs hø i forråd til vildtet (KHSA, RB 17/11 1674).

Bekæmpelsen af rovdyr kan på samme måde betragtes som led i vildtplejen. I 1678 udlovedes 8 mark løbsk for hver ørn, der blev skudt (vel af skovbetjentene) (AL, dr. res. 19/10 1678), og 1684 og '85 ses skovrideren Hans Georg Kriebel at have modtaget betaling for henholdsvis 30 og 25 par ørneklør (AR). Ligeledes vides der indrettet "rævekister" til fangst af ræve, som gjorde skade på den øvrige vildtbestand (Hjelholt II, s. 64).

Fra Falster i løbet af det 16. århundrede var gjort til en kongelig vildtbane, udstedtes talrige forbud mod andre godsejeres jagt på hjortevildt. I Frederik II's håndfæstning fra 1559 hedder det således, at *"på de fælles skove udi Falster og Langeland liggende, som kronen har lod og del udi, skal ingen slå stort vildt uden vi eller andre på vore vegne, uden det sker med vor tilladelse"* (CCD I, s. 11), og dette forbud blev gentaget adskillige gange i kongens regeringstid (CCD I, s. 537, II, s. 365, 384 og 593, III, s. 43 og KB 2/1 1585, s. 219 f). Den samme bestemmelse for vildtbanen blev 1648 optaget i Frederik III's håndfæstning, og var altså gældende ret indtil 1660.

Med enevælden gjordes jagtretten til et regale, der imidlertid ved adelens privilegier blev tilstået denne på dens eget gods. *"Dog hvis <= hvad> bønder og gods, adelen udi kongens vildtbane beliggende have kunne, derudi adelen ingen jagt bevilges eller tilstedes, men kongen sig den alene have forbeholden"* (Fogtmann I, s. 38 ff). Forbudet mod jagt på Falster stod altså ved magt, og i overensstemmelse hermed fastsattes i 1662 følgende bødestrafte for overtrædelser: for en kronhjort 1000 rigsdaler, for andet stort vildt 800, for et rådyr 600, for en hare 400 og for svaner, ænder, agerhøns og alle sådanne vilde fugle 200 (Forordning 13/5 1662, Fallesen s. 1 f og NHT 22/7 1662).

Af hensyn til vildtet måtte den falsterske befolkning begrænse deres hundes bevægelsesfrihed, og allerede i 1562 blev den pålagt at binde eller "lemme" dem, ligesom det 1574 kundgjordes, at hver bonde kun måtte holde en hund, der skulle være lemmet (CCD I, s. 116 og 721). Efter en række gentagelser indskærpedes atter i 1655 forbudet mod løse hunde, "*som løber og bortkyser dyrene*", og samme toner lød 1661, 1663 og 1665 (NHT 27/8 1661, 3/11 1663 og 23/5 1665). Endelig blev det i 1671 forordnet, at de som ville holde hund, "*på en af de forreste fødder klørerne halvt afhugger og i så måde som sædvanlig lemmer*", og at hundene endvidere ikke måtte løbe løse i tiden fra maj til august (KHSA, RB 20/1 1671).



91. Frederik III og Sophie Amalie på jagt med hunde og falke. Samtidigt maleri på Gaunø. Gavnøfonden (232).

Det fremgår, at det i hele perioden stort set kun var kronen, der måtte jage vildtet, men dennes faktiske jagtudfoldelser kan kun illustreres ved sparsomme eksempler. Fra 1650erne kendes flere tilfælde, hvor standspersoner til særlige lejligheder (som bryllupper og begravelser) fik bevilget vildt fra Falster. Således modtog lensmanden Ove Skade 1 stykke stort vildt

til sønnens begravelse november 1653 (Smål.Tegn. 28/4 1653), og i foråret 1659 fik Christopher Lindenov ordre til at lade den forenede dansk-nederlandske flådes admiraler Henrik Bjelke og Jacob Opdam få *"noget vildt eller anden forfriskning"*, når de passerede Falster. Før det skete, var øen imidlertid igen besat af svenske tropper (Smål.Tegn. 27/4 1659). Endvidere ses der at være afholdt kongelige jagter flere gange i 1656, og under sit ophold på Nykøbing slot i efteråret 1659 tog også den svenske konge del i jagtens glæder (Hjelholt I, s. 334, 359 og 364).

Fra livgedingperioden høres ligeledes kun undtagelsesvis om jagt. Oftest var det vildtmesteren Tobias Kriebel, der fik ordre om at lade skyde vildt til slotskøkkenets forbrug (f.eks. KHSÅ, RB 6/7 1670, 31/10 1670, 27/1 1672 28/2 1672 og 9/3 1672), og der er næppe tvivl om, at vildtkød stadig på dette tidspunkt har spillet en betydelig rolle i hoffets madlavning (jvf. Weismann 1931, s. 91). Endvidere skulle han i oktober 1670 foranstalte en "Kloppjagd", som den notorisk jagtglade enkedronning antagelig selv ville tage del i.

Et specielt udtryk for de falsterske skoves særlige status som "vildtbane" var fasanhaven ved Korselitse. Allerede fra den udvalgte prins' tid fandtes der en sådan institution på øen, og i 1653 udnævnte Frederik III Oluf Nielsen til at *"tage vare på fasanerne, som findes på vort slot Nykøbing"* (Smål. Reg. 22/3 1653). Året efter afløstes han af Hans Goedegast, og i 1663 fik Hans Henrik Wendt bestalling som fasanmester (Smål. Reg. 3/8 1664 og KHSÅ, RB 11/12 1663). Mod en årlig løn på 100 rigsdaler samt 5 rigsdaler til krudt og kugler aflagde han ed på, *"allen fleis auszuwenden, wodurch die Fasahren sowohl in dem Garten als in der wildnis desto besser erhalten, conserviret undt vermehret werden mögen"*. Med Sophie Amalies enkestand øgedes interessen øjensynligt for fasaneriet, og i 1672 hentedes nye fasaner på Sjælland, til hvilke de ansatte fik besked om at indsamle myreæg som foder (KHSÅ, RB 15/6 og 5/7 1672). Endelig ses der året efter at have været byggearbejder på fasaneriet, hvortil bl. a. benyttedes 12 læs hasselkæppe (vel til hegn) (KHSÅ, RB 25/2 og 19/4 1673).

Hvis jagten i nogle kilder og fremstillinger har fået en uforholdsmæssig fremtrædende plads, skyldes det ikke mindst dens særlige ideologiske betydning for en "krigerkaste", der i stadigt stigende grad var blevet "civili-

seret", og som derfor måtte udtrykke sin traditionelle rolle i samfundet ved andre former for fysisk magtudøvelse. Tydeligst kommer dette irrationelle element i jagten til udtryk i de tilfælde, hvor jagten og ikke det jagede bytte, blev et mål i sig selv. Et sådant tilfælde var i udpræget grad den svanejagt, der særlig praktiseredes på Falster.



92. Svanejagt i Guldborgsund syd for Nykøbing Slot. Maleri fra o. 1700. Nationalmuseet.

Robert Molesworth har givet en malende skildring af denne kongelige mor-skabsjagt: *"At another season swan hunting is the royal pastime; the wild swans haunt a certain small Island not far from Copenhagen, and breed there; about the time that the young ones are near as big as the old, before their feathers are grown long enough to fly, the king with the queen, ladies and others of the court go to the killing of them;...every person of condition has a pinnoce allotted to him, and when they come near the hunt they surround the place and inclose a great multitude of young swans, which they destroy with guns till they have killed some thousands...is brought to the court which challenges the feathers and down of these birds, the flesh of them beeing good for nothing"* (s. 173). Der arrangeredes ihvertfald svanejagter 1661 og 1666 samt 1668, da den svenske gesandt skrev hjem til sin konge, at *"derfra rejste hele hoffet til Frederiksborg, og så videre til*

Falster, for der at more sig med svanejagten" (Gustav Lilliecronas Breve til Carl XI, i P. W. Becker s. 233). Og i 1672 var kongens egen båd sammen med *"den store sluf fra Holmen"* på svanejagt ved Falster (Hjelholt II, s. 34 og Kongelige kammerregnskaber...s. 90). Kødet fra de nedlagte fugle var dog næppe, som Molesworth antog, helt uspiseligt. Der serveredes ihvertfald "svanebryst" ved hoffet i 1718 (Weismann 1931, s. 145).

6. DET ULOVLIGE SKOVBORG.

SKOVEN SOM FRISTED.

I det middelalderlige Europa var skoven indbegrebet af "ødemark", og dermed civilisationens absolutte, lovløse modstykke (se f. eks. le Goff s. 106 ff). Den var derfor en truende fare for "pæne mennesker", men udgjorde samtidig et "fristed" for alle former for eneboere - fra landevejsrøvere til religiøse eremitter. I det 17. århundrede, der hverken kendte til romantikkens religiøse naturdyrkelse eller det 20. århundredes "naturformidling", var denne gamle opfattelse af skoven som byens og indmarkens modsætning på godt og ondt stadig i live.

I det øvrige Skandinavien, hvor skovene stadig mange steder er tætte, var de således yndede tilholdssteder for "skovgængere", når flugt fra "civilisationen" af den ene eller anden grund blev nødvendig (se f. eks. Vilhelm Moberg 1972, særlig afsnittet "Skoven og folkefriheden", s. 96-111). Men også i Danmark, hvor den beskyttelse, skoven kunne yde, skulle synes sparsom, findes der eksempler herpå. I 1659 gemte den lollandske landsby Frejlevs beboere sig således for de svenske tropper i byens skove (Antoniewicz s. 79), og også på naboen, som interessen her samler sig om, brugtes skovene i krigstiden som "svenskerskjul". I Hans Sadolins i afskrift bevarede dagbog hedder det således om februar 1658, at "*Vi andre søgte Hesnæs og de store skove*" (s. 533), og ligeledes om den anden besættelse i april måned året efter, at han med sin familie "*flygtede til skovene og indtog de vilde dyrs huler, mens alt ødelagdes af soldaternes vrede*" (s. 535).

Fra fredstid kendes derimod kun et enkelt eksempel på flugt til skovs. Peder Hansen Væver i Egebjerg havde en datter, Kirsten, der i 1654 mistænktes for fødsel i dølgsmål (SHT 13/7 1654). Da hun ikke ville lade sig malke af byens kvinder, for at sagen kunne blive afgjort, blev hun i juni måned stævnet for herredstinget, men ved de følgende retsmøder var hun borttrømt, og det pålagdes forældrene at finde hende. Den 13. juli kom det imidlertid for dagen, at pigens mor var set, da hun "*fulgte hende ud til Hallerup Skov*", hvorfor hun anklagedes for meddelagtighed. Sagen afsluttedes, uden

at Kirsten var fundet, med dom for fosterdrab efter den Store Reces, og moderen dømtes for at have hjulpet hende til flugten (sagen findes i SHT p. 100 v , 102 r ff, 105 v, 109 v og 123 v f). Hvor længe det har været muligt at gemme sig i Hallerup Skov er naturligvis et spørgsmål, men for en periode kunne altså selv Falsters relativt små skove give ly til samfundets understøtte.

KRYBSKYTTERI.

Det er tidligere mere end antydnet, at myndighedernes ihærdige forsøg på regulering af befolkningens skovbrug kun lykkedes delvist. Svin blev taget af olden før tid og sat på skov uden at være indbrændt, og bønderne imellem gav græsningsretten ofte anledning til retstvister. Det var dog især om jagten og vedudnyttelsen, at den iboende konflikt mellem producenter og magthavere om adgangen til det naturlige produktionsapparat uspillede sig. Krybskytteri og skovtyveri betragtedes naturligvis af myndighederne som "det ulovlige skovbrug".

Som vi har set skete der gennem det 16. og 17. århundrede en stadig centralisering af jagtretten. Før den med enevælden blev et regale, der kun kunne erhverves "af kongelig nåde", var den allerede ved den Københavnske Reces 1537 (paragraf 26) forbeholdt godsejerne - dvs. kronen og adelen. Af denne indskrænkning fulgte, at enhver bonde, der på egne vegne jagede vildt, var krybskytte. Flere forordninger, blandt andet en fra den 9. september 1638, havde følgende formulering om problemet: *"Krybskytter må ej tilstedes. Alle de regnes for krybskytter, som skyde og ødelægge vildt og dog ikke tjener deres husbond for klæde og penge, og søge der ej dug og disk"* (CCD IV, s. 631). Eksempelvis var altså adelens fæstere, men ikke dens tjenere (herunder skytter), for krybskytter at regne. På Falster gjorde endvidere det særlige forhold sig gældende, at kronen allerede før 1660 forbeholdt sig hele jagten, idet øen betragtedes som kongelig vildtbane.

Således var det oftere mellem kronen og adelige godsejere end mellem gods-ejer og bønder, at der opstod konflikter om jagtretten. På Falster gjorde Henning Sparre på Torkilstrupgård sig ofte ud til bens (KB 1584-88, s. 253), og fra den unge enevælde er ikke mindst sagen mod Frederik III's tidligere vinskænk Christian Fischer velkendt (Rtk. 333.762-63 Ulovligheder i

Silkeborg amts skove 1697-1708; samt afskrifter ved Skovhistorisk Selskab af en del af sagens akter deponeret i Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbiblioteks Håndskriftsamling).

Flere bestemmelser blev gjort gældende for at understøtte forbudet mod krybskytteri. Det var forbudt bønderne at have skydevåben, og blev de antruffet i det fri med et sådant, skulle de dømmes til tvangsarbejde på Holmen (Missiv til lensmændene 8/2 1638, CCD IV, s. 611). For at sikre, at intet vildt udførtes fra den falsterske vildtbane, pålagdes det i 1654 lensmanden nøje at holde regnskab med ind- og udførsler ved vildttransporter fra Lolland til Sjælland over Falster (Smål. Tegn. 28/10 1654), og i 1669 udstedtes en restriktiv forordning angående salg af vildtkød i købstæderne (AL, kgl. reskr. 9/3 1669).

Vel sagtens først og fremmest som følge af jagtens irrationelle betydning straffedes overtrædelser af jagtforbudet hårdt (Weismann, s. 44). Dødsstraf var almindelig, og Frederik II's sort humoristiske tilføjelse på en ordre til lensmanden på Kalundborg slot om at hænge to vildttyve: "*Slipper du dem, da skal du selv hænge - siger Niels Kaas*", er i denne sammenhæng sigende (Fr. II's Br., nr. 41, 8/11 1574). Det kan da også - måske noget overraskende - konstateres, at generelt blev forbud i forbindelse med jagttretten "*utvivlsomt overholdt mærkværdig godt*" (Weismann 1931, s. 57 og Munk 1955, s. 268). Omtalen af "*talrige Krybskytter*" o. 1700 må derfor betragtes som overdreven (Jacobsen 1939, s. 39), og fra undersøgelsesperioden findes kun enkelte falsterske krybskytterisager. Omfattende krybskytteri hørte en senere tid til.

På grund af de høje strafferammer var anklager om krybskytteri en alvorlig affære - sande eller ej. En bonde i Virket, Jørgen Jepsen, havde i 1654 set sig gal på Skørtingegårds forpagter Abraham Jacob von Plato, og påstod derfor, at denne mange gange ulovligt havde skudt kronens vildt, og derefter flået det på markerne udenfor Skørtingegård (bl. a. NHT 4/7 1654). Han var imidlertid ved flere lejligheder hørt sværge, at han nok skulle "*hjælpe velbemeldte Abraham Jacob von Plato udaf Skørtingegård igen*", om han så "*skulle end gå til København på sin fod derom*", og tinget afviste anklagen mod forpagteren. Istedet lyste det efter Jørgen Jepsen, som i mellemtiden var forsvundet.



93. Jæger får skindet af en nedlagt hjort. Detalje af malet prospekt af Frederik II's Frederiksborg fra ca. 1590erne, tilskrevet Jan van Wijk. Gripsholm.

Senere samme sommer havde ridefogeden tilsyneladende bedre grund til at rejse en sag. Han kunne for tinget berette, at *"ungefær for 8 dage forleden har været nogle ugudelige mennesker ved kongl: May:ts ladegård ved slottet udi Bandsbro, utilbørligt skamskudt og hugget en af de bedste og største tyre og hugget ham udi hans baghas senere i stykker og et stykke af rumpen med, og jaget ham siden udi et morads, på det ingen skulle mærke det..."* (SHT 24/8 1654). Han stod på bar bund med opklaringen, og sagen kom ikke senere til behandling.

Hollænderen Morten Didriksen på Bøtø indsendte kort før den anden svenske besættelse 1659 et bønsskrift til kongen med følgende fyndige indledning: *"Den allermægtigste gode Gud med sine hellige engle omringe eders kongelige majestæter og hans kongelige majestæt samt det ganske kongelige hus udi disse farlige tider fra al ulykke og skade, nådeligen opholde, spare og bevare for Christi skyld"* (DK B 162, 19/3 1659). Hans søn Jan Mortensen havde *"af våde og ulykke"* skudt et stykke vildt, og derved forbrudt sit liv. Fa-

deren bad nu om nåde på sønnens vegne, og anmodede kongen om at tage ham i sin tjeneste, hvor han bedst kunne bruges. Krigstildragelserne har måske afgjort sagen, men hvad den endte med står hen i det uvisse.

I Bøstrup, der blev lagt øde under Karl-Gustav-krigene, boede selv efter ødelæggelsen enkelte husmænd (jvf. også Jens Ole Jensen i Falsterundersøgelsen). Blandt dem var Peder Sverke, som i 1673 blev dømt for ulovligt at have skudt en ræv (AR 1672/73). Imidlertid resolverede enkedronningen den 23. januar 1673, at han på grund af "*seinem veringen vermögen und seiner schwachen Leibes Constitution*" skulle slippe med en bøde på 10 rigsdaler (KHSÅ, RB).



94. To kæmpende råbukke. Sølvplade på Christopher Lindenovs jagtgevær. Indskriften lyder: "ANNO 1652 DEN 5 AVG. SKØD CHRISTOFFER LINDENAV PAA IONGX-HOFFVIDTZO 2 RAABVCKE PAA BLANNING MED DENNE BØSSE AF ET SKØD SOM DIE STOD OCH STØTTES." Tøjhusmuseet.

Den eneste krybskytterisag som det er muligt at følge på nærmere hold, gjaldt en borger - Peder Hansen Mouridsen - fra Stubbekøbing. Han var dagen før jul 1680 set af Hans Rasmussen Væver "*på kongens mose*", og to mænd,

hvoraf den ene var skovfogeden Jens Nielsen Orm fra Næs, var gået ud for at stoppe hans forehavende (SHT 10/2 1681). Adspurgt om dette svarede han, at *"jeg går på spor efter en odder"*, hvortil Jens Orm sagde: *"jeg frygter det bliver Eder en fandens odder"*. I forsøget på at tage bøssen fra ham kom de op at slå, men han slap fra sine forfølgere, der siden så ham gå ad Møllevejen tilbage mod Stubbekøbing. Som følge af sin forseelse stævnedes han 1. maj til bytinget, efter at sagen tidligere havde været behandlet ved Sønder herreds ting (tingsvidne i PKSA 17), og 15. maj dømtes han her til arbejde på Holmen.

Derfra lykkedes det ham senere at undslippe, men tilbage i Stubbekøbing sad hans kone og børn i *"stor fattigdom"*. Hun anmodede derfor om, at manden måtte blive benådet, eventuelt under forudsætning af to gode borgeres garanti, men Sophie Amalie var bekymret for præcedens, hvorfor hendes supplikker blev afslået (AL, dr. res. 28/10 1682). Videre hører vi derefter ikke i de bevarede kilder om Peder Hansens og hans families skæbne.

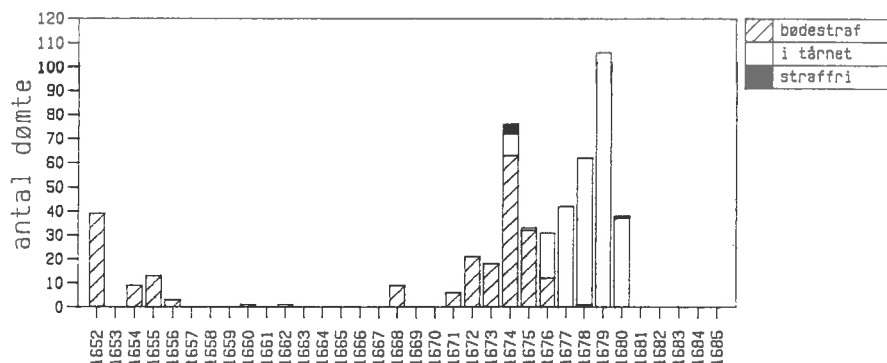
Sammenlignet med antallet af skovtyverisager var krybskytteriet også på Falster en sjældenhed, og mon ikke de strenge straffes afskrækkende virkning kombineret med vildtkødets større undværlighed end brændsel er tilstrækkelig forklaring på dette forhold?

SKOVTYVERI.

Til vor viden om ulovlig hugst foreligger i det væsentlige to kildetyper: tingbøger og lens- og amsregnskabernes såkaldte sagefaldsregistre (dvs. fortegnelser over årets domfældelser, særligt med hensyn til bødeindtægter), og disse kilder afspejler principielt den samme virkelighed. I praksis viser det sig imidlertid vanskeligt at jävnføre deres data. For år, hvorfra begge typer kilder er bevaret, findes 46% af sagerne således i begge kilder, 15% kun i sagefaldsregistrene og 39% kun i tingbøgerne ¹⁵.

I forbindelse med skovtyverisagerne opstår to repræsentativitetsproblemer. For det første om alle "sager" er kendt, og det er de for krongodsets vedkommende fra sagefaldsregistrenes serielle materiale. Det indeholder endvidere så mange sager, og strækker sig over så lang tid, at det må anses for forsvarligt at behandle det statistisk, og at betragte de derved fremkomne

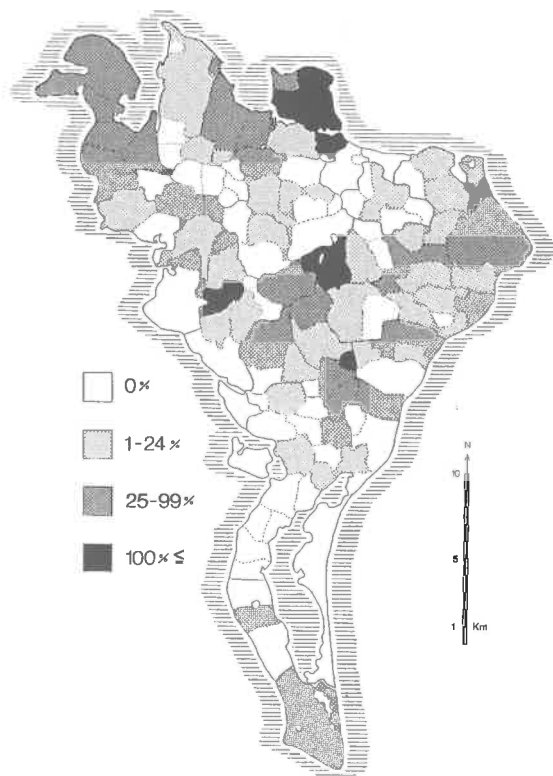
resultater som dækkende for skovtyveriet som helhed. For det andet er det et spørgsmål, hvor stor en del af alle skovforbrydelser, der blev opklaret, og førte til domfældelse. Det er naturligvis ikke muligt kvalificeret at bedømme omfanget af "det ukendte skovtyveri", men der foreligger visse indicier. For eksempel ses indsatsen mod ulovlig hugst at have været geografisk og kronologisk særdeles ujævn, og efter egentlige razziaer kunne hele byers samlede mandlige befolkning blive slæbt i tårnet. Vi må derfor formode, at de ulovligheder, der ikke opdagedes, og som derfor ikke kan behandles her, har været talrige. På den anden side er der ingen grund til at betvivle, at de opklarede/opdagede sager udgør et repræsentativt udsnit af det samlede antal forbrydelser.



95. Det årlige antal domme for ulovlig skovhugst 1652-85.

Karakteristik af skovtyveriet.

Skovforbrydelseernes hyppighed er for såvel det 17. som det 18. århundrede veldokumenteret (f. eks. Bjørn s. 52, Fussing 1934-36, s. 214 og Olsen 1960, s. 133), og Falster var ikke i denne henseende nogen undtagelse. I hele undersøgelsesperioden blev således dømt 507 personer for denne forseelse, men de voldsomme variationer fra år til år, som fremgår af figur 95, afspejler antagelig først og fremmest skovbetjentenes vekslende ihærdighed, idet det ulovlige skovbrug må formodes at have været af nogenlunde konstant omfang. Stigningen i 1670'erne kan dog tillige skyldes de tyngende krigsbyrder, der må have presset flere bønder end normalt udover lovlighedens grænser.



96. Antallet af hus- og gårdmænd pr. by dømt for skovforbrydelser mellem 1652 og 1685 i forhold til gård- + hustallet.

Geografisk var de opdagede skovforbrydelser ikke jævnt fordelt, hvilket vel ligeledes blandt andet må forklares med skovbetjentenes forskellige flid (se figur 96). Vi har jo set eksempler på skovfogeder afsat på grund af utilstrækkeligt tilsyn, men det er slående, at der absolut ingen klar sammenhæng var mellem skovrigdom og tyverihyppighed. I de skovrige Skovby, Sortsø, Næs og Stubberup dømtes således i gennemsnit hver eneste bomand mere end en gang for ulovlig hugst, og som modsætning hertil kendes ikke en eneste domfældelse fra det skovfattige Væggerløse sogn. Andre forhold kan som nævnt spille ind, men det er klart, at skoven har været en større fristelse for de bønder, der dagligt færdedes i dens nærhed, end for andre. Til gengæld har disse andres behov for supplement til de sparsomme udvisninger

naturligvis været større, og tilsammen giver dette - sammen med skovbetjentes forskellige indsats - en geografisk fordeling uden klare strukturelle træk.

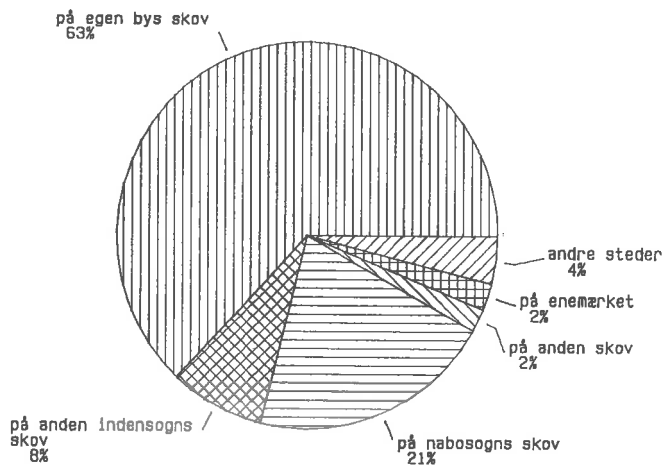
Af det samlede sagsantal er 338 dømte enkeltpersoner identificeret, og det viser sig, at den sociale spredning blandt "forbryderne" var stor. Der var en jævn fordeling mellem fastere af små og store brug og mellem gård- og husmænd, og ingen befolkningsgruppe kunne sige sig fri, omend enkelte benyttede mellemmand ved ulovlighederne. Degnen Jens Hansen i Sdr. Ørslev sendte således i 1674 *"en soldat med sine heste og vogn på Orup skov, lod hugge et læs grene fra en eg"*, hvorfor han blev idømt 1 rigsdaler i bøde (AR 1674/75). To år efter ses han dog selv at have været til skovs i samme ærinde, for hvilket han måtte 2 døgn i tårnet (AR 1676/77).

Degnen var ikke ene om at blive "taget" mere end en gang. En hurtig gennemgang af de identificerede personer afslører således 40 gengangere (12%) i 34-årsperioden, af hvilke 5 dømtes tre gange og en enkelt (Jens Berthelsen i Virket) hele fire gange for ulovlig hugst.

Udover angivelse af enkelte personer optræder i sagesfaldsregistrene ikke sjældent hele byer dømt kollektivt. Det gælder således Skovby, Sortsø og Havnsø 1652, Stubberup 1675, Barup *"den tid de skulle på vagt ved Åbildvigs-kansen"* 1676 og Ovstrup og Maglebrænde 1679. Andre gange er størstedelen af en bys bønder opført individuelt i registret, og i disse tilfælde synes domfældelserne at være resultatet af regulære razziaer, hvor alle gårde i en by er blevet gennem søgt af skovbetjente. Udfaldet af disse razziaer mere end antyder, at alle regelmæssigt befattede sig med ulovlig hugst, hvilket ikke kan undre, det lovlige skovbrugs pauvre udbytte taget i betragtning.

Af figur 97 ses den relative geografiske fordeling af det opdagede, ulovlige skovbrug på grundlag af de 72% af det samlede sagsantal, for hvilke oplysninger om såvel den dømtes hjemsted som åstedet for forbrydelsen foreligger. Over halvdelen (63%) af skovforbrydelserne blev begået på byens egen skov - og måske ligefrem på gårdens egen lod, selvom det ikke fremgår. Kun ialt 4% fandt sted på fjernereliggende skove eller på enemærket. Der var således øjensynlig en tendens til, at bønderne ulovligt huggede træ på

de skove, hvor de også fik udvist deres brændsel (sammenlign med tallene for udvisninger s. 123). Afstanden fra hjemmet spillede naturligvis en stor rolle for den farefulde hjemtransport.



97. Den relative geografiske fordeling af den ulovlige hugst 1652-85.

Stikprøver blandt tingbøgernes oplysninger om tidspunkterne, på hvilke sagerne er rejst, viser endvidere, at det ulovlige skovbrug tilsyneladende var udbredt over hele året, og ikke specielt koncentreret i vintertiden, som man kunne forvente. Det ses sjældent af sagefaldsregistrene nøjagtigt hvornår, tyveriet har fundet sted, men det bemærkes dog, når for eksempel Hans Mortensen i Nr. Tåstrup begik ulovligt skovhug på en helligdag (LR 1654/55), og når Hans Ladefoged på Bjerregård "*huggede i Bjerremose under prædiken af to eger 5 store grene*" (AR 1677/78). Det er hævdet, at netop helligdagene var foretrukne på grund af skovfogedernes mindre årvågenhed eller bondens bedre tid (Andersen s. 147), men denne antagelse bekræftes ikke af det foreliggende materiale. Det er på den anden side ikke tilfældigt, at forseelsens tidspunkt nævnes i disse tilfælde, idet arbejde på helligdage betragtedes som helligbrøde (jvf. f. eks. 1643-Recessens 1-31-4). Henlæggelsen af ulovligheder til sådanne var derfor en skærpende omstændighed (jvf. også SHT 24/8 1654).

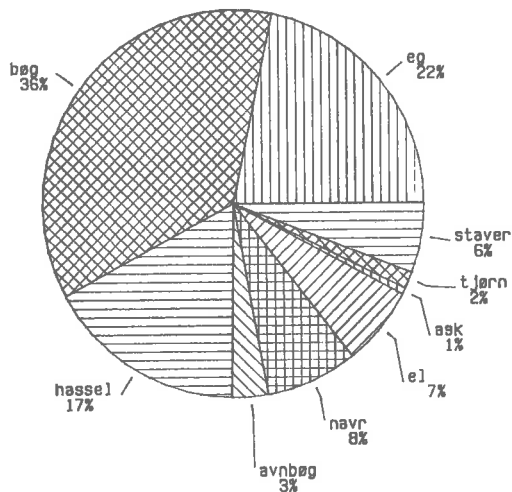
En smule mere meddelssomme på dette punkt er tingbogsindførslerne, og det er påfaldende, at det intetsteds positivt oplyses, at tyveriet er begået om

natten. Af den lange række sager, i hvilke der optræder vidner til selve "akten", er det således et gennemgående træk, at den fandt sted i fuldt dagslys: eksempelvis da Peder Sørensen en dag i foråret 1664 stod i Sundby Skov og savede brænde til slottet, og han pludselig så Laurids Degn komme med hest og vogn, hente en gren på to læs, for dernæst at skynde sig væk (NHT 5/4 1664). Det må altså i praksis have været noget nær umuligt at skjule for sine naboer, når man kom fra skoven med ulovligt træ på vognen.

Det fremgår kun sjældent af de bevarede sagsreferater, til hvad det huggede skulle bruges, men enkelte eksempler kan gives. Morten Harre i Sørslev erkendte 1656 at have hugget et kroghoved (til en plov), og året før havde Hans Olufsen i Garnevrå hugget en lille bøg til reparation af en vandsluse samt til et kroghoved (SHT 27/3 1656 og 8/2 1655). I 1654 indrømmede Simon Rasmussen i Eskilstrup at have hugget en risbøg på 3 favne, "*som han brugte til en lejde udi sin lade*" (NHT 22/8 1654), og Mikkelt Mortensen fra Skerne sås året efter køre fra skoven med nogle "*bøgestager som til humlestager*" (NHT 29/5 1655). Fire Gedesby-mænd erkendte i 1673 at have hugget "*noget gammelt forråddent tjørn...ledte af stor nød for ildebrand*" (PKSA 8, 22/9 1673), og fem år senere anklagedes de atter for hugst af skovkrat "*til at bage deres brød med*" (PKSA 5, 20/9 1678).

Endelig skal nævnes den uheldige Mikkelt Hansen i Skerne, der ved juletid 1654 af flere vidner var set hugge en egegren til et kroghoved og en vognbund (NHT 16/1 1655). Han forklarede, at det var "*formedelst at han skulle vis til sin kvinde om morgenen, der til ville han bruge samme gren og brænde, som han huggede*", men retten idømte ham en bøde på 10 rigsdaler, idet den ræsonnerede, at "*ingen nægtes kroghoved til sin plov, når han trænger dertil*". Den anså det endvidere for sandsynligt, at "*han <har> hugget den egegren mere for brændets skyld end for den trangs skyld, han har til krog-hovedet, eftersom de plejer ikke gerne at pløje om juletider...*". Selv uden den skarpsindige afrunding er kommentaren interessant. For som det er fremgået af kapitel 5, forekommer på intet tidspunkt udvisninger til f. eks. kroghoveder. Derimod optræder angivelser som "kroghoved-store" og "trommeltykke" ofte i sagerne om ulovlig hugst, men i hvilken udstrækning de refererer til den faktiske brug kan ikke siges.

De ovenstående eksempler er ikke repræsentative, og en nøjere vurdering af, til hvilke formål det stjålne ved anvendtes, kan alene baseres på oplysningerne om dette vedts art. Af figur 98 ses disse data, som de fremgår af 97% af sagesfaldsregistrenes sager for tiden efter 1671. Det viser sig her, at overskovens træer dominerede, og af disse 58% eg og bøg var langt den overvejende del grene, stumper og stød samt ris. Det peger i retning af brændslets store andel af det stjålne træ. At det også har kunnet bruges til mindre bygningsopgaver, husgeråd og redskaber er dog klart, og til denne brug skal nok også avnbøg, navr og ask lægges. Om navr nævnes endvidere flere gange udtrykkeligt, at det var til hjultømmer. Hassel såvel som el og tjørn var derimod typisk gærdselsmateriale, og optræder sammen med de uspecificerede "staver" i ikke mindre end 30% af sagerne. Også om risbøge hedder det flere steder, at de var til gærdsel, så de fri gærdselsudvisninger, som omtales i resolutioner og breve, men som af gode grunde ikke har efterladt sig spor i regnskaberne, var altså åbenbart heller ikke tilstrækkelige til at dække bøndernes store behov. Undersøgelsens resultater er således ikke til støtte for A. Howard Grøns antagelse om, at især midaldrende, slanke træer fældedes ved den ulovlige hugst (1955, s. 45).



98. Forskellige vedarters relative repræsentation i sager om ulovlig hugst.

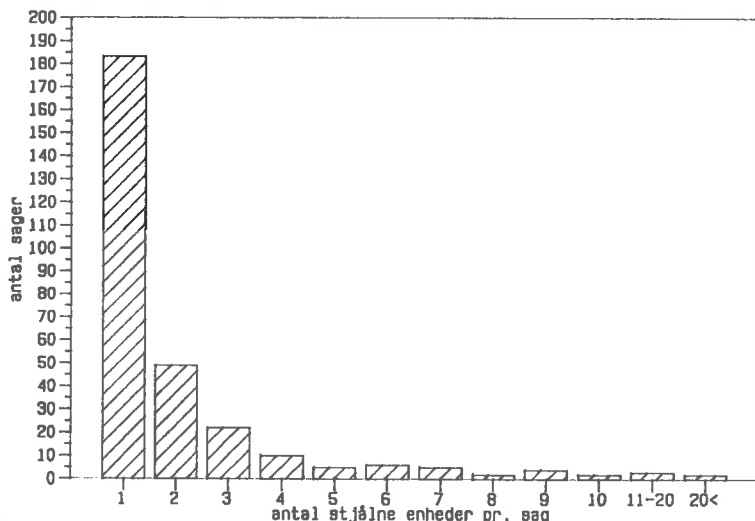
Enkelte skovtyverisager falder udenfor dette mønster i bøndernes individuelle hugst af, hvad de behøvede til brændsel, byggeri og gærdsel. Skovfogee-

der dømt for manglende tilsyn er allerede nævnt, og i 1675 blev samtlige Øster Kippinge bomænd idømt 3 rigsdaler i bøde for en bøg, der ved et uheld var væltet, da de fældede deres udviste træer. Som tidligere de Barup mænd ved Abildvigskansen huggede tre officerer 1678 hver "*ved sin vagt i Gedesby Hejdeskov af en eg*" (AR 1678/79), og en enkelt gang meddeles stjålet ved videresolgt. Det var i 1679, da 5 gårdmænd fra Falkerslev hver solgte 2 læs ulovligt hugget tjørn til borgere i Nykøbing (AR 1679/80).

Bo Hjulmand beskyldtes i 1674 for at have "*hugget bark af de grønne træer*" (AR 1674/75), og Christen Osterssøn Weylle meddeler i sin juridiske opslagsbog fra 1641 (s. 711), at "*Skovflåer kaldes den, som hemmeligt eller åbenbart går i skov og flår eller afskærer bark af stående egetræer*". Mod sådanne "skovflåere" blev der tidligt grebet ind fra lovgivningsmagtens side (f. eks. Skånske Lov, jvf. Meyer s. 198), men der kunne være adskillige grunde til at skære bark af træer. Af egebark udvandt man garvesyre, lindetræets bark var velegnet til fremstilling af bast og asken efter bøgebark indeholdt meget potaske (kaliumcarbonat), der på en række områder indgik i husholdningen (Sjöbeck s. 57 f. og Brøndegaard 1980). Ved at skære vækstlaget af træet hele vejen rundt kunne man endelig slå det ihjel, og dermed sikre sig "en tør stump" til senere afhentning, men om hjulmanden var så fremsynet, kan ikke siges. Det skal også erindres, at malet bark i hungersituationer var en velkendt meldrøjer eller -erstatning (se f. eks. Moberg s. 54-68), og ihvertfald Langelands bønder vides at have levet af barkbrød i krigsvinteren 1659-60 (Fasmer Blomberg s. 421).

Ofte fremhæves i litteraturen det organiserede, stort anlagte skovtyveris betydning i forhold til bøndernes daglige brugstyveri (f. eks. P. C. Nielsen 1980, s. 31), men i det falsterske materiale var dette sidste helt dominerende. Betegnes alle de træformer, der var genstand for tyveri (stød, grene osv.), således "enheder", ses det af figur 99s fordelingsdiagram, at der i 79% af samtlige sager fra perioden 1671-85, kun var stjålet 1 eller 2 enheder, og at egentlige stortyverier forekom yderst sjældent. Enkelte lokale bønder ses dog undtagelsesvis at være gået temmelig grundigt til værks ved den ulovlige hugst: således i 1675 da Jens Skrædder huggede 20 unge risbøge i Hannenov, da Ole Piil fra Vejringe 1678 huggede 44 ellestaver og 14 navrstaver i Sundskov eller da Jens Olsen fra Nr. Alslev 1679 huggede 10 unge bøge og toppen af to andre træer på byens egen skov (AR). Kun i 1675,

da blandt andet 10 af de opkvistede unge bøge så store som vognstænger var forsvundet fra Nr. Vedby Skov, rettedes mistanken mod et skib, der kort forinden havde ligget ved Gåbensø færgesbro (AR 1675/76). Til gengæld tyder den omtalte oprettelse af strandvagter af hensyn til skovene på, at man anså sådanne større tyverier fra søsiden som en reel trussel (jvf. også Munk 1955, s. 253 og 1969, s. 28).



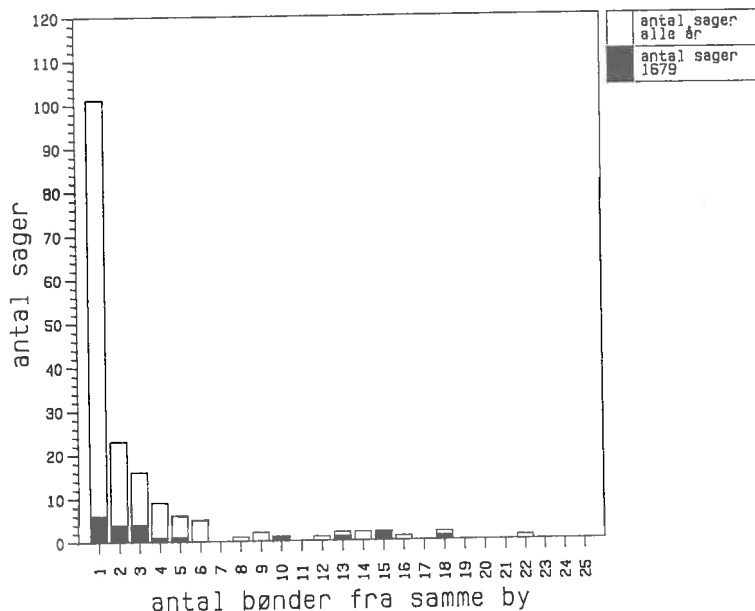
99. Grupperfordeling af antallet af stjålne "enheder" (dvs. grene, stød osv.) pr. sag. I langt hovedparten af sagerne var kun stjålet 1-2 enheder - der var altså tale om simpelt brugstyveri.

Myndighedernes forholdsregler.

Myndighedernes eneste midler til at imødegå det store ulovlige skovbrug var dels igen og igen at indskærpe forbudet, og dels såvidt muligt at pågribe og straffe de formastelige. Som vi har set lyses kronens skove i fred efter at øen var ophørt med at fungere som livgeding for Magdalene Sibylle, og i samme forbindelse lod ridefogeden på tinget læse en skovfredlysning fra 1602 "*formedelst den årsag, at bønderne kunne vide, at skovene så højt var forbødne i forrige tider...såvel som nu*" (SHT 20/10 1653). I tilslutning hertil blev det meddelt, af hvis "*skovfogederne efter denne dag ser igennem fingre med nogen i så måde*", ville de blive afsat (SHT 10/11 1653). Efter Skovforordningens ikrafttræden meddelte Sophie Amalie 1674 i et åbent

brev at have erfaret, "hvorledes nogen sig skal understå udi vores livgedings skove med utilbørlig skovhug og ellers i andre måder det at foretage, som vores rettighed og skove til skade og afbræk geråder..." (AL, dr. res. 20/10 1674), hvorfor skovbetjentene fik besked på "i alle måder imod dem at forfare som Skovordinansen tilholder".

Forordningen gav dem blandt andet myndighed til at ransage gårde i tilfælde af mistanke, og "finder de da hos nogen mand, det som mistænkeligt er, da skal den, som det findes hos, vise sin hjemmel eller lide derfor, som for andet tyveri" (paragraf 48, Fallesen s. 11). Af tingbogsreferaterne fremgår det, at sådanne ransagninger har været ganske almindelige. Kun sjældent er forbryderen blevet pågrebet "på ferske gerninger", som da Frederik Skovriider (Hertel) i 1663 så Jørgen Hansen fra Gundslev komme kørende på Kraghave gade med et læs avnbøgeved på vognen (NHT 25/8 1663). Som regel måtte gårde og huse endevendes for at fremskaffe de fældende beviser, og i visse tilfælde baseredes sådanne ransagninger på mistanke eller vidneudsagn, i andre var der som nævnt øjensynlig snarere tale om systematiske razziaer.



100. Gruppefordeling af antallet af bønder fra samme by dømt for ulovlig hugst. I 101 sager var kun en dømt, i 23 to osv.

Det fremgår af figur 100, at der var en tendens til geografisk koncentration af skovbetjentenes opklaringsarbejde. I 20% af sagerne blev således pågrebet mere end 3 personer fra den samme by, og enkelte år skiller sig i denne forbindelse ud. De utvetydige resultater af razziaer mod Nr. Alslev, Ravnsø, Vålse og Egense ses således i sagesfaldsregistret fra 1679/80, idet der dette år blev dømt henholdsvis 15, 13, 10 og 4 personer for individuelle skovforbrydelser.

Det lykkedes naturligvis ikke altid de ivrige skovbetjente at finde hvad de søgte, selvom udsigten til deres egen straf unægtelig må have været en tilskyndelse. Peder Sverke i Bøstrup havde således 1677 en *"bul trommeltyk"* liggende i sin gård (AR 1677/78), men en skovløber kunne sige god for ham, idet han *"havde fundet den omtvistige egestump afhugget i Nebølle Kohave, og havde ladet den lægge i forvaring hos benævnte Peder Sverke"*. I de færreste andre tilfælde blev bøndernes forsøg på (bort)forklaringer imidlertid taget for gode varer.

Vanskeligheden ved at skjule ulovlig hugst for sine grander bidrog tilsyneladende ikke til nogen indbyrdes solidaritet mellem bønderne. Tværtimod havde alle mere eller mindre "noget på hinanden", og uvisheden om, hvornår og om man blev angivet til myndighederne, må have gjort stemningen i mange landsbyer temmelig paranoid. Rasmus Møller lånte i 1655 en vogn af en af sine bymænd med det udtrykkelige formål at hente en lille bøg, som han ulovligt havde hugget til hjultømmer (NHT 8/5 1655). Den venlige nabo tøvede imidlertid ikke med at fortælle tinget om det, og en modfalden Rasmus Møller kunne så ikke andet end bede om *"nåden og ikke om retten"*. Han fik retten - i form af en bøde på 10 rigsdaler. Endnu et spektakulært eksempel antyder, at det i høj grad var et spørgsmål om tilfælde samt sym- og anti-patier, hvem der blev afsløret og dømt. Da Cort Færgemand i Guldborg således i 1654 blev anklaget af den da midlertidigt afsatte ridefoged Hans Jensen Stenholt for ulovlig hugst, var han ikke sen til at sætte ind med følgende modangreb: *"Jeg har ikke ladet save eller skære tømmer til skovtømmer, som I har ladet gøre udi Lollands skov og ført til Klodskov. Men havde jeg en snes daler at kunne have givet eder, da havde der intet været tale om slikt. Men I er en skælm og en tyv"* (NHT 14/2 1654). Idet Hans Jensen fastholdt anklagen, forlod Cort med hånden på sin kårde stuen med ordene: *"jeg giver en djævel i dig din hundsfot"*. Senere blev han dog dømt for for-

seelsen, mens Hans Jensen hverken ses stævnet eller dømt, og han blev da som bekendt også senere genantaget som ridefoged.

Stævning, dom og straf.

Når en bonde var "taget" i skovtyveri, blev han i de fleste tilfælde stævnet for herredstinget, og det var i almindelighed ejeren af den pågældende skov, der rejste sagen. I størsteparten af sagerne var det således ridefogeden eller hans tjener, der stævnedes bønder for ulovlig hugst på kronens skove, men vi har også set eksempler på, hvordan Nykøbing hospital stævnedes egne bønder for ulovligheder i Kringelborg Skov. En passus i et brev fra Lerche til Sophie Amalie synes imidlertid at antyde, at også forlig uden inddragelse af domstolen har fundet sted (PKSA 5, 13/1 1673). Han redegør nemlig her for, hvordan næppe alle, hvis de skulle dømmes i overensstemmelse med Skovforordningen, ville kunne svare bøden, mens omkostningerne til processerne ville blive store, og anbefaler derfor mådelige pengestrafte - subsidiært straffe på kroppen.

Efter at sagen var rejst, eventuelle vidner ført, og synsrapporter, der fortalte, om det stjalne var fundet på sigtedes bopæl, var forelagt, afgjorde tinget skyldsspørgsmålet. I de mange tilfælde af påviselig skyld stod herefter kun strafudmålingen tilbage.

Det siger noget om skovforbrydelsernes hyppighed, at følgende notits i 1650erne er gjort på bagpermen af begge herreders tingbøger: *"Om ulovlig skovhug, for hver gang det sker, da at bøde 10 Rd1 til kongl: May:tz"* (SHT 1653-56). Det skete med henvisning til den tidligere omtalte forordning fra 1653, som satte straffen til 10 rigsdaler til kronen, 1 til ridefogeden og en tønde øl til bymændene - en straffetakst, der iøvrigt ses at gå tilbage til ihvertfald 1602 (SHT 20/10 1653). Øltønden tyder på, at bylavet i det mindste på et tidligere tidspunkt har været aktivt inddraget i processer angående ulovlig hugst. Der er imidlertid ikke fra Falster bevaret byvedtægter fra det 17. århundrede, og hvorvidt denne helt lokale domstol endnu i undersøgelsesperioden har spillet en aktiv rolle i sagsforløbet, får stå hen i det uvisse.

Normalt nævnes kun de 10 rigsdaler, men ifølge tingbøgerne anvendtes den omtalte bødetakst helt frem til 1670. Imidlertid angiver sagefaldsregistre-



101. Pågrebet skovtyv ("træskænder") straffes med prygl. Malet advarsels-tavle fra det 18. århundrede fundet i skovene ved Vught i Nord Brabant. Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

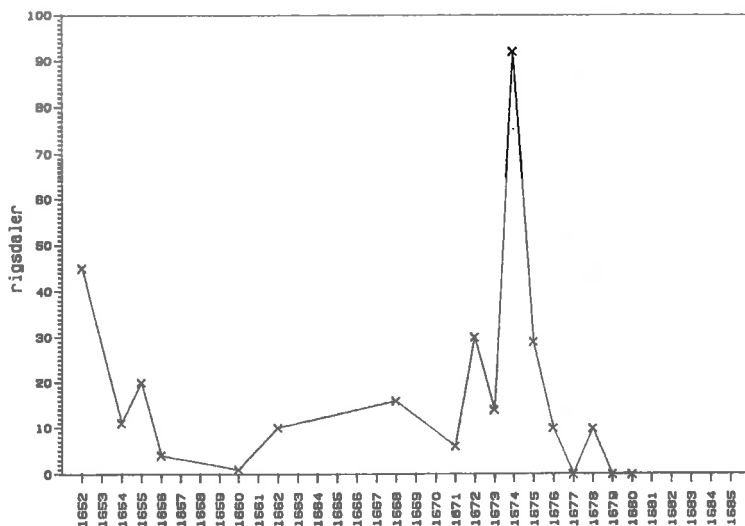
ne kun i et enkelt tilfælde betaling af netop 10 rigsdaler i bøde, hvorimod bødestørrelsen typisk lå mellem 1 og 5 rigsdaler. Det er ikke umiddelbart muligt at forklare, hvad nedslaget fra de 10 skyldtes. Udover bøden forbrød bønderne i en del tilfælde tillige deres fæste, men med den høje ødegårdsprocent var denne straf blot for endnu en bøde at regne, idet amtet i realiteten ikke kunne undvære en eneste af sine bønder. Det formuleredes da

også ligefrem, at de blev dømt til "at fæste deres gårde igen" (SHT 27/8 1668). Af figur 95 (s. 212) fremgår det, at bødestrafen (evt. suppleret med gårdforsiddelse) var enerådende før 1670, og før som efter var det regelen, at bøder for ulovlig hugst tilfaldt skovejeren, hvem det end var. Der kendes således eksempler på bødebetaling til andre end kronen (f. eks. SHT 22/10 1674), og fra enkelte år er disse fremmede lodsejeres sagefalds-indtægt oplyst i amtsregnskabet.

Med Skovforordningen 1670 blev der som vi har set lagt faste rammer for det lovlige skovbrug, men straffebestemmelserne for det ulovlige blev ikke direkte overført til livgedinget. Her bestemte enkedronningen egenmægtigt, hvilke straffe de skyldige bønder skulle underkastes.

I januar 1672 pålagde enkedronningen amtsforvalteren at sørge for, at skovforbrydere kom for retten, og blev dømt efter fortjeneste, for at undgå "*Ruin der Holtzung*" (KHSA, RB 27/1 1672). Et år senere var det så, at den ny amtmand Cornelius Lerche foreslog lavere bødetakster end de fra Skovforordningen kendte (PKSA 5, 13/1 1673), og formentlig som svar herpå resolve-rede Sophie Amalie den 23. januar 1673, at ridefogeden ved første- og andengangs forseelser skulle fastsætte en bødestraf, mens hun selv i tredje-gangs tilfælde ville bestemme straffen (KHSA, RB). Kunne den skyldige ikke betale, skulle han straffes på kroppen. Ved tyveri af nedblæste grene og vindfælder skulle i overensstemmelse med forordningens paragraf 47 betales 3-marks bøde for tyveri.

Som en modsætning til disse bestemmelser kom dog allerede i april samme år en resolution, der for alvor indvarslede en ny straffepraksis (KHSA, RB 19/4 1673). Den bestemte, at skovforbrydelser snarere skulle straffes med fængsel og korporlig revselse end med store bøder og konfiskation af bæs-ter, da det let kunne bidrage til at lægge godset øde. Endnu i 1680 ind-skærpede Sophie Amalie dog Lerche, at han skulle sørge for at skovhugsbø-derne kom ind (AL, dr. res. 26/8 1680), men kunne bønderne ikke betale, skulle de istedet "*auf dem Schloss mit den Pfahl also abgestraffet werden*", således at de alt efter tyveriets omfang sad kortere eller længere tid på slottet, og "*damit durch deren exempel abgeferdet andere dergleichen des unsre untersassen mögen*". Alt tyder imidlertid på, at denne generalpræven-tive virkning, som så ofte, var en illusion.



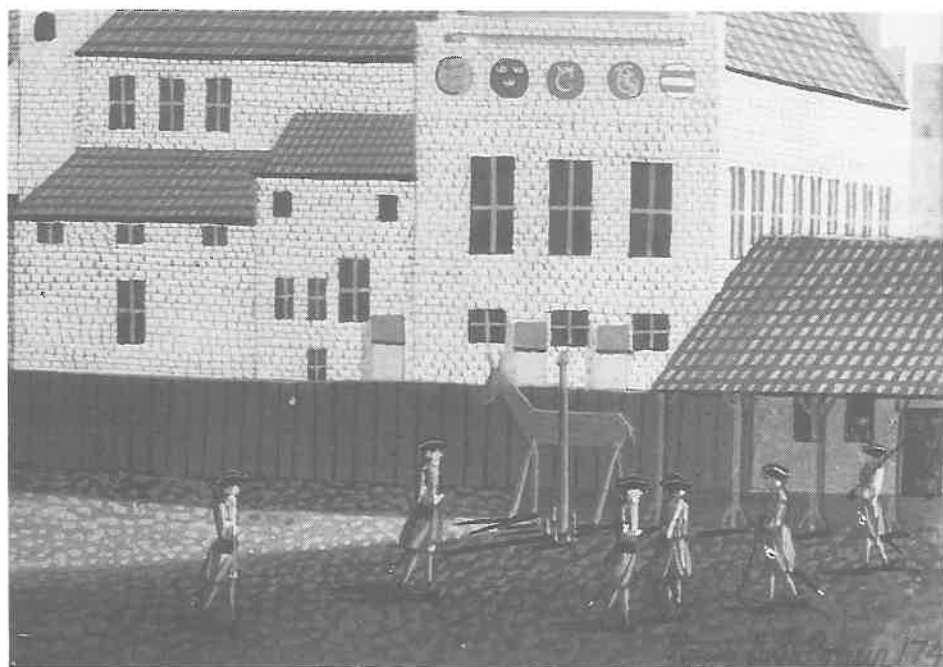
102. Lenets/amtets årlige bruttoindtægter fra sagefald (bøder) i forbindelse med skovforbrydelser.

Af figur 95 (s. 212) fremgår det, at samtlige dømte for ulovlig hugst indtil 1673 straffedes med bøder. I tre år herefter aftog bødernes relative andel af straffene, og fra 1677 eksekveredes stort set kun fængselsstraffe - eneste undtagelse var Jens Lauridsen fra Skelby, der 1678 idømtes 10 rigsdaler i bøde for hugst i Gedesby Hejdeskov (AR 1678/79). Ligesom ti Gedesby-mænd, der imidlertid ikke kunne betale, og istedet kom i tårnet, dømtes han med udtrykkelig henvisning til den gammelkendte bødetakst (GBT 21/6 1678). Udviklingen svarer altså godt til myndighedernes stigende opmærksomhed på bøndernes svigtende betalingsevne, og hænger uden tvivl sammen med den tiltagende forarmelse gennem 1670'erne. Af figur 102 ses udviklingen i sagefaldsindtægterne fra skovforbrydelser til amtet. Der er tale om bruttotal, og der er ingen grund til at tro, at disse beløb nogensinde er kommet ind. De er naturligvis stærkt svingende.

I perioden 1674-80 sad årligt et større eller mindre antal personer i tårnet for ulovlig hugst, og de sad der i gennemsnit 2 1/2 døgn ad gangen. Flest (nemlig 106) var der i 1679. Den korteste straf var naturligt nok et døgn ophold i fængslet på vand og brød, mens den længste synes at have været seks døgn. Den afsonede Morten Smed fra Nr. Alslev, der 1677 var dømt

for hugst af 30 unge risbøge (AR).

Til selve opholdet i tårnet kom ofte en ubehagelige tillægsstraf: ridt på hesten eller pælen. Denne straffeforms formål var ifølge Gunnar Olsen at tilføje smerte og virke beskæmmende (1960, s. 68), men som vi har set opnåede myndighederne på Falster ihvertfald ikke det sidste. Den synes da også her at have været væsentlig mere i brug end det kan dokumenteres fra andre områder i Danmark. Over en periode på 48 år i det 18. århundrede straffedes kun godt 30-40 personer med hesten Sorø Akademis gods' ca. 375 fæstegårde (samme s. 67 og Sorø I 1924, s. 635-52 og II 1931, s. 119). På Falster prøvede ikke færre end 265 (alene dømt for skovtyveri) den i løbet af årene 1676-80 - en hyppighed, som var ca. 17 gange højere.

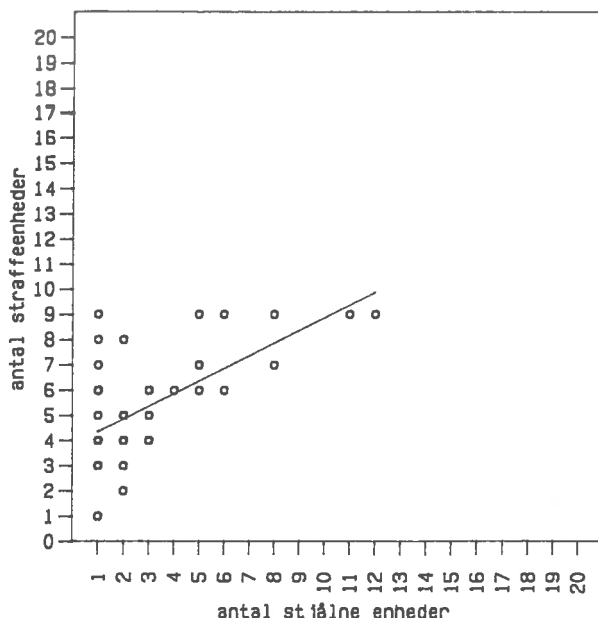


103. Træhest. Udsnit af Johan Jacob Bruuns prospekt af Københavns Slot, som det tog sig ud o. 1694. Efter et dette år malet forlæg, der nu er i Københavns Bymuseum. Rosenborg.

De fængslede red i gennemsnit hesten 2 timer og 10 minutter pr. dag, men indenfor dette tal var der store variationer. Det var således for det første ikke alle fængslede, der tillige på denne måde bogstaveligt straffedes "på kroppen", men de, der gjorde, tilbragte mindst 2 timer på det pinefulde instrument. Det ses derimod ikke brugt mere end 4 timer i træk - vel af humanitært-økonomiske grunde. Det var til gengæld almindeligt: Laurids Rasmussen i Vålse måtte således 1679 hver af de 5 dage han sad fængslet for ulovlig hugst af 2 ege og 3 navr 4 timer på hesten.

Som vi har set tilstræbte myndighederne et rimeligt forhold mellem forbrydelsens og straffens omfang, og det kan af sagefaldsregistrene konstateres, at dette i en vis udstrækning lykkedes i praksis. På figur 104 ses således en sammenstilling af antallet af straffeenheder (døgn i tårnet og/eller timer på hesten) og antallet af stjalne enheder (defineret som ovenfor s. 218) i et enkelt år (1679). Det fremgår, at der faktisk var en høj grad af *proportionalitet* mellem forseelse og straf, uden at der heri ligger en vurdering af straffenes *rimelighed*. Der var dog naturligvis undtagelser. Det må således undre, at Mikkel Olsen i Falkerslev kun skulle 1 dag i tårnet, når hans fire bymænd, der som han, hver havde solgt to læs stjålet tjørn i Stubbekøbing, alle fik to dages fængsel. Omvendt virker det forbløffende, at Rasmus Agger fik maksimumstraf for at have hugget en enkelt risbøg i Virket Have. Man fristes til at tro, at en del af hans synderegister er gledet ud af fortegnelsen.

De afvigelser, der findes fra streng proportionalitet, kan selvfølgelig først og fremmest forklares formelt - med det flydende begreb "stjålet enhed", men de kan også begrundes reelt. Der ses nemlig i nogen grad at være taget hensyn til de dømtes fysiske konstitution ved strafudmålingen. Således kom Niels Sverke fra Øster Kippinge 1680 kun i tårnet "nat og dag" for hugst af to læs egegrene, fordi han var en gammel og vanfør mand (AR). Tilsvarende tilbragte Anders Sommer 1678 for hugst af 2 læs af en rise 2 døgn i tårnet "*og ikke videre, eftersom han er en gammel mand på 80 år*". Endelig blev Peder Hansen i Moseby 1680 helt fri for straf på grund af svagelighed, selvom han havde hugget to toptørre risbøge på Hesnæs. Derimod står det hen i det uvisse, hvorfor 4 bønder 1674 blev fri for straf.



104. Forholdet mellem straf og stjålne vedmængder i 1679.

Der kunne også være andre grunde til at dømte skovforbrydere ikke afsonede deres straf. I registrene optræder en del, som efter dommen og før de blev straffet var døde. Endelig undslog enkelte sig straffen ved simpelthen at flygte. Maren Jørgensdatter i Sdr. Vedby blev således 1660 dømt på sin bortrømte mands vegne (LR 1660/61), og Evert Clausen i Alstrup var ligedes 1674 rømt fra gården før han blev straffet for hugst af et læs egegrene (AR). Om Niels Gammels søn i Horreby, der var rytterbonde, hedder det 1680, at han udeblev fra afsoning på slottet, og *"har ej villet mødt og udstået sin straf"* (AR).

I modsætning til disse enkelte undtagelser får man det indtryk, at bønderne opfattede straffene som nødvendige omkostninger ved erhvervelsen af grundlæggende livsfornødenheder, og dette indtryk havde øjensynlig også den dygtige samtidige iagttager Cornelius Lerche. I en indberetning om den generelle armød i livgedinget skrev han således 1673 til enkedronningen: *"Jeg*

måtte fornemme det nogle gange, da den store frost stod på, og der daglig kom bønder til mig og råbte på ildebrand, og jeg kunne ej hjælpe dem, at der adskillige vare, som lod sig mærke, <at> kunne de ej få det udvist, fik de stjæle det, omend galgen stod dem for døren, de kunne lige så lidet for deres børn fryse ihjel som dø af sult" (PKSA 21/2 1673). Skovforbrydelsen var ikke en afvigelse i dette samfund. Den var blot en del af bøndernes naturudnyttelse, som magthaverne i egeninteresse ikke ville tillade. Men stoppe den kunne de af gode grunde ikke.

7. AFSLUTNING.

Det 16. - 18. århundrede var *skovødelæggelsernes* snarere end *skovødelæggelsens* epoke. Såvel i tid som i rum var der nemlig store forskelle i skovenes tilstand, men det kan på den anden side ikke benægtes, at skovene igennem disse århundreder generelt blev "tyndere". Ikke desto mindre betragtedes de fleste falsterske skove ved 1650ernes begyndelse som "ved magt", og selv Karl-Gustav-krigenes omfattende destruktion synes ikke for alvor at have ændret ved dette.

Alligevel begrænsedes i netop disse årtier fæstebondens frie skovbrug mere end før, og krigstidens ødelæggelser var formentlig den direkte årsag til myndighedernes øgede frygt for "skovenes ruin". Før 1670 kom disse restriktioner for Falsters vedkommende først og fremmest til udtryk gennem panthaveren Sophie Amalies administrative praksis, men fra dette år, da den første større danske skovlov trådte i kraft, og fra enkedronningen i 1671 fik overdraget amtet som livgeding, udviklede den sig i store træk parallelt med den generelle danske forstpolitik. De problemer for Falsters skovbrug, som er søgt belyst i den foreliggende undersøgelse, har derfor en almen relevans.

Indgrebene i bondeskovbruget bestod grundlæggende af to dele: en udskiftning af skovarealet til de enkelte lodsejere, sådan at det var entydigt bestemt, på hvis skovlod et træ stod; og en regulering af skovens brug, der først og fremmest kom til at forme sig som et påbud om udvisning af alt overskovstræ samt godsejerens kontrol med indbrændingen af svin til oldenfedning. Af disse to var udskiftningen stort set tilendebragt ved undersøgelsesperiodens start, mens reguleringen først for alvor tog fart da.

Indgrebenes fælles formål var at imødegå den truende - eller sågar allerede igangværende - skovødelæggelse og den deraf følgende træmangel, men kom for bønderne til at betyde netop en sådan. At det 17. århundredes *bondeskovbrug* var i krise, skyldtes altså for en stor del en træmangel, hvis egentlige årsag ikke var, at *skoven* var i krise, men derimod at adgangen til dens udnyttelse i stigende grad blev spærret.

Det er naturligvis ikke til at afgøre, hvornår træmangelen, hvis myndighederne ikke havde grebet ind, under alle omstændigheder var blevet en realitet for landbosamfundet. Men det skal i denne forbindelse erindres, at bøndernes og hof-/bykulturens interesse i skoven havde vidt forskellig karakter. Hvor det for den sidste alene var overskovens tømmer og brændsel, der var af værdi, skulle i bondeskovbruget en lang række brugsformer gå i spænd. Og netop på grund af denne mangfoldighed kan det ikke udelukkes, at bondeskovbruget (hvor i underskovens vedproduktion havde en central plads) endnu i generationer ville have været i stand til at tilgodese ihvertfald landbosamfundets egne behov.

Brændsel fra træer og kvas leverede energi til den daglige fremstilling af grød og brød, og holdt i vintertiden den værste kulde fra døren. Fra skoven fik man endvidere det tømmer, der var landbosamfundets nærmest universelle "materiale". Det indgik i bygningernes bærende konstruktioner, formedes til redskaber og husgeråd, og var fra køkkenets mindste kar til ladens største bjælke af vital betydning for produktionsapparatets vedligeholdelse og fornyelse. Tiden var om noget en "træalder". Som materiale til de hegn og gærder, der var af afgørende vigtighed i vangebruget, hvor kvæg og korn skulle holdes adskilt, brugtes store mængder staver, grene og kvas fra underskoven, og som græsningsområde gjorde skovbundens urteflor under det ofte lysåbne løvdække god nytte. Endelig leverede overskovstræernes uregelmæssigt tilbagevendende frugtsætning utvivlsomt et væsentligt tilskud til reproduktionen af den for bøndernes egen overlevelse så vigtige svinebestand.

Idet bøndernes træmangel var dem påtvunget ved myndighedernes indgreb, og fik fatale konsekvenser for den samlede landbrugsproduktion, måtte det 17. århundredes skovbrugskrise næsten uundgåeligt komme til at fremtræde som en politisk-juridisk konflikt - om det ulovlige skovbrug. For deres modtræk mod de utallige restriktioner var simpelthen at bruge skoven, som om der ingen forbud var.

Gennem en målrettet kongelig godssamling fra det 16. århundredes midte var størstedelen af Falsters jordegods i dronning Sophies enkegods tid blevet samlet under kronen med det udtrykkelige formål at gøre øen til kongelig vildtbane. Som sådan synes den i lige høj grad at have været tumleplads for vildt i overflod og for kongelige jægere. Især i prins Christians tid på

Nykøbing slot var jagtaktiviteten betydelig, og når vildtmængden selv efter Karl-Gustav-krigenes angivelige rovdrift var "overflødig", kan det derfor blandt andet hænge sammen med, at afskydningen af bestanden på denne tid var formindsket i takt med hoffets sjældnere ophold på slottet. Ihvertfald synes Falster (som andre kongelige vildtbaner) at have været et sandt paradis for alle former for vildt, der omvendt, når det åd af markernes afgrøder, kunne gøre bøndernes tilværelse til et helvede. Af de to kommissioner, der i 1680'erne undersøgte livgedingets tilstand, blev vildtet da også betragtet som en fremtrædende årsag til den krise, som overalt satte sit præg på øen. Det var derfor at føje spot til skade, når bøndernes forbrug af gærdsel til indhegning af de betydningsfulde ærtevænger blev beskåret netop af hensyn til den vildtfodring med underskovens kvas, som de ovenikøbet selv måtte forestå.

Krisens væsentligste udtryk var den simple daglige trussel mod landbefolkningens overlevelse. Mulighederne for at tilså markerne var begrænsede og i store dele af perioden helt afhængige af tilskud med lånekorn, og de indhøstede udbytter var så små, at de flere år angiveligt end ikke oversteg udsæden. Udover at give afkald på skatte- og landgildeindtægter måtte myndighederne derfor jævnligt forstrække bønderne med korn og husdyr. Selvom forarmelsen næppe har været lige udtalt overalt, får man således det generelle indtryk, at der var langt mellem de velstående bønder, og at størstedelen af befolkningen var helt afhængige af hjælp fra den i denne forbindelse kun i temmelig abstrakt forstand "udbytende" godsejer. Denne gennemgribende samfundskrise hang med hensyn til andet end vildtrigdommen uløseligt sammen med den kunstigt fremkaldte skovbrugskrise.

Bønderne fik gratis staver og ris fra underskoven til fremstilling og vedligeholdelse af vindegårder, men de måtte også her underkaste sig myndighedernes udvisningsprocedure, som generelt førte til mangel på gærdsel. Denne mangel fik ikke mindst sammenholdt med vildtmængden alvorlige konsekvenser, idet såvel vildt som græssende husdyr så uhindret kunne trænge fra overdrev og hvilende vange ind i kornmarkerne for at stille deres sult. Samtidig betød ødegårdsproblemet og befolkningskrisen, at der i mange byer simpelthen ikke ville være mandskab nok til at holde de lange gårder i forsvarlig stand, også selvom der havde været gærdsel ad libitum. Resultatet var et formentlig ret voldsomt indhug i markernes afgrøder, der bærer sin del af

skylden for de gennemgående meget beskedne foldudbytter.

Det mest direkte resultat af de restriktioner, som bondeskovbruget gennem disse årtier blev underlagt, var dog en kronisk brændselsmangel. Det siger sig selv, at gårde med i gennemsnit 3 1/2 voksne beboere (iflg. kopskattemandtal) og et ukendt antal børn umuligt kunne få behovet for varmeenergi til såvel madlavning som almindelig opvarmning dækket af sølle 1 1/2 rummeter brænde om året - også selvom det eventuelt suppleredes med sankebrænde og kvas. Herredstingenes utallige sager om ulovlig hugst og bøndernes ofte hjerteskrærende beklagelser over situationen taler deres klare sprog om denne umulighed. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvilke følger energimangelen fik, men den har for eksempel uden tvivl givet sit skæbnesvangre bidrag til tidens høje spædbørnsdødelighed.

Noget andet er så, at de modforholdsregler, som bønderne i deres fortvivelse tyede til, også havde en pris. Der er næppe grund til at tro, at den ulovlige hugst, der i måden, den praktiseredes på, synes at have ligget stævningsdriften nær, var mere skadelig for vegetationen end den almindelige overskovsdrift. Når man derimod for ikke at fryse afbrændte halm (så kort en fornøjelse det end var), fik det alvorlige økologiske konsekvenser. Det gik nemlig ud over kvægets staldfodring i en grad, så dette ihvertfald i de mest skovfattige egne måtte bæres på græs om foråret. Blandt andet heraf fulgte "jordens ilde dyrkning", der i samtiden blev anset for en væsentlig kriseårsag, idet de udmarvede dyr næppe var istand til at levere det gødning og den trækraft, der var fornøden for en ordentlig jordbearbejdning.

Overskovens vedproduktion var i tiden før 1670 stort set underlagt rent "defensive" principper, som i hovedsagen gik ud på ikke at benytte vedet fra gode oldentræer og ikke at fælde tømmertræer til brændsel. Overskovsdriften stod derfor, hvad foryngelse og produktivitet angik, antagelig meget tilbage for bøndernes målrettede og produktive stævningsdrift af overskovens buske og træer. Stort tømmertræ var således langt mere udpræget end for eksempel vogn- og bødkertømmer en mangelvare, og myndighedernes udvisningspraksis var tilsvarende restriktiv. Samtidig viste de dog en vis tilbeholdenhed ved tilfredsstillelsen af egne tømmerbehov.

På grund af meget sparsomme tømmerudvisninger fik landbrugets bygninger lov

til at forfalde, hvilket ikke kan undgå at have medført yderligere forringede udbytter. Der var imidlertid en vekselvirkning mellem krise og tømmermangel. For samtidig med at bygningernes forfald givetvis uddybede den almindelige krise, undlod mange af de bønder, som gennem tømmerudvisninger fik mulighed for at vedligeholde denne vigtige del af produktionsapparatet, at gøre det, fordi de ikke havde råd. Derved kom en øjeblikkelig likviditetsmangel til både at betyde bygningernes forfald og et omfattende og ganske unødvendigt spild af værdifuldt tømmer. Som vi har set blev det nemlig sjældent nyttiggjort som brændsel, men fik lov til at rådne op i skoven eller på gården.

Endelig kan man i en vis forstand tale om, at myndighedernes tiltagende regulering af skovbruget (sammen med skovenes udtynding og klimaforværringen) førte til en underforsyning med olden. Idet jo nemlig både godsejer og skovbetjente modtog penge for indbrændingen pr. svin, havde de en sammenfaldende interesse i, at så mange svin som muligt blev sendt til skovs. Bønderne følte sig da også tvunget til at lade svin indbrænde i en sådan mængde, at de næppe fik noget som helst ud af oldenen. På grund af denne "over-indbrænding", hvis niveau var klart stigende, mistede oldenfedningen den betydning, den endnu i det 16. århundrede havde haft, som et energitilskud før svineslagtingen, der i sidste instans kom bonden til gode enten på markedspladsen eller ved middagsbordet.

Som endnu en årsag til de falsterske bønders betrængte situation fremhævede kommissærerne i 1680'erne den høje skyldsætning. Den var blev lempet ved jordebogsreformen i 1663, men de enorme restancer viser tydeligt, at det ikke var klaret derved. Også mellem landgildepresset og myndighedernes regulering af skovbruget var der en - omend indirekte - sammenhæng. Det falsterske fæstegods havde nemlig i tiden før 1600 generelt været skovrigt, og svarede derfor en række afgifter af denne skovherlighed, der også væsentligt forøgede dets handelsværdi i forhold til gods i slettebygden. Med tiltagende indgreb i bøndernes skovbrug blev denne herlighed dem imidlertid beskåret, og gamle afgifter, der var baseret på de forbrugs- og afsætningsfordele, som fulgte af skovrigdommen, blev dermed urealistisk høje.

Der er altså mange og klare sammenhænge at spore mellem bondeskovbrugets krise og den almindelige befolknings- og produktionskrise. De restriktio-

ner, der førte til træmangel og konflikt, indførtes jo imidlertid for at sikre skovens fortsatte eksistens, og i såvel den skovhistoriske litteratur som i det 18. århundredes landøkonomiske stridsskrifter fremholdes især *bondeskovbruget* som ødelæggende. Er det muligt på det foreliggende grundlag at udpege en skyldig i de danske skoves nedslidning i det 17. - 18. århundrede?

Atter og atter fremhæver litteraturen kreatur- og hestegræsningen i skovene som den dominerende skadevolder, og vi har set, at også mange af Falsters skove var græsningsskove. Det er imidlertid ikke muligt at påvise en højere gennemsnitsalder (ringere foryngelse), mindre underskovsvegetation eller større udtynding for disse bevoksninger end for andre (for eksempel artsvariationen har derimod været stærkt præget af skovens anvendelse). De negative følger af forskellige former for skovbrug kan altså næppe klarlægges her. Til gengæld er det påfaldende, at enemærkerne, som før det regulerede skovbrug og skovudskiftningen må have været godsejernes væsentligste vedleverandører, synes i påfaldende dårligere stand end de øvrige skove. Det var først og fremmest deres skovtaksationer, der i 1682 måtte tillempes virkeligheden, og de spillede en bemærkelsesværdigt ringe rolle for den falsterske vedproduktion.

Enemærkernes relativt større nedslidning end bondeskovene skal sammenholdes med det angivelige overforbrug af ved, der ved siden af skovgræsningen traditionelt tilskrives sin del af skylden for den i det 17. århundrede endnu blot tilstundende skovkrise. I denne forbindelse skal det nemlig erindres, at enkedronningens hofholdning (fra både Lolland og Falster) modtog mere brændsel årligt end Falsters ca. 200 deputatmodtagere og op imod 1800 landhusholdninger tilsammen. Selv når skovtyveriet medregnes, var bøndernes vedforbrug altså nærmest usammenligneligt med de privilegerede stænders, og det vil være at rette bager for smed at give dem skylden for et eventuelt overforbrug. Den ulighed, som prægede fordelingen af de eksisterende vedmængder, var imidlertid blot et aspekt af den grundlæggende materielle og ideologiske ulighed, som var hele samfundets og ikke mindst den enevældige stats grundvold.

Når Falsters bønder i 1600-tallets sidste del manglede træ, var det altså en konsekvens af den herskende classes - især fyrstemagtens - enorme rela-

tive overforbrug, muliggjort af dennes politisk-juridiske magt. Samtidig indgik dette overforbrug dog formentlig i visse henseender positivt i den generelle økonomiske udvikling, og hvorledes den havde formet sig uden restriktioner og kriminalisering af bondeskovbruget er det næppe til at sige.

NOTER.

1. En undersøgelse af danske skoves udviklingshistorie fra ca. 1500 til ca. 1800 koncentreret om tre regioner (Koldinghus len, Antvorskov len og Falsster) er for tiden under gennemførelse som licentiatprojekt ved Historisk Institut, Københavns Universitet.

2. Hovedmassen af det store kameral materiale stammer fra lens- og amtsregnskaber. Et lensregnskab var formelt lensmandens årlige afregning med kronen, og idet lensmanden var såvel lokal kongelig myndighedsrepræsentant som administrator af det kongelige jordegods, indeholder sådanne regnskaber på nogle punkter oplysninger om hele lenets forhold og på andre kun om krongodsets. Da kronen i 1682 ejede 84% af Nykøbing amts hartkorn (Henrik Pedersen 1928, s.357) spiller dette imidlertid kun en ringe rolle. Endvidere var størstedelen af det øvrige hartkorn kirke- eller institutionsgods, der hvad skovadministrationen angik fulgte krongodset, og således ofte figurerer i lens- og amtsregnskaber.

Med statsomvæltningen 1660 overtoges det tyske begreb "amt" samtidig med, at amtmanden blev en aflønnet kongelig embedsmand, men for Nykøbing len fik denne formelle ændring ikke praktiske følger. Lens- og amtsregnskaberne var således principielt opbygget på samme måde fra 1652 til 1682/83, da de traditionelle blandede penge- og naturalieregnskaber for dette amts vedkommende erstattedes af rene pengeregnskaber affattet på tysk (se Bang 1916, Christiansen 1923 og Damkjær 1982).

Snarere end selve jordebogsregnskabet har jeg benyttet det store bilagsmateriale - i første række de årlige fortegnelser over brände- og gavntømmerudvisninger samt svineindbrændinger på amtets skove. Til grund for disse ruller lå ofte tingsvidner, der også hyppigt er bilagt regnskaberne. Hertil skal føjes registre over sagesald for ulovlig skovhugst og en lang række andre ofte meget detaljerede oplysninger. Enkelte andre regnskabsserier har været anvendt, nemlig Nykøbing hospitals jordebogsregnskaber 1680-85 og Korselitsses regnskaber over hovedgårdsdriften 1674-86.

Lens- og amtsregnskaberne indsendtes til Rentekammeret (før 1660 til Danske Kancellis Rentekammerafdeling) med henblik på revision, og hører således efter proveniens-princippet hjemme i dettes arkiv, men er dog udskilt i særlige rækker. En del materiale af samme karakter som regnskabsbilagene blev ikke indsendt, og skal derfor idag findes blandt enkedronningens efterladte papirer i Partikulærkammerets arkiv. Det gælder Sager vedrørende forst- og jagtvasen 1660-82 og forskellige Skovruller 1670-78. Førstnævnte indeholder endvidere en lille del af det iøvrigt velbevarede korrespondancemateriale.

Der er ikke overleveret noget lensarkiv fra tiden før 1661, men fra dette tidspunkt og undersøgelsesperioden ud synes først og fremmest korrespondancerne mellem godsejer (Sophie Amalie) og amt (amtmand, amtskriver, vildtmester m.fl.) at være bevaret relativt komplet. For tiden indtil 1660 kendes stort set kun breve fra centraladministrationen til lensmanden o. a. gennem Danske Kancellis brevbøger (Registre og Tegnelser). Enkelte indkomne breve gives dog her sammen med den kongelige resolution, eller findes som indlæg til brevbøgerne. For tiden efter pantsættelsen vokser kildemængden. Dronningens brevbøger (kopibøger) findes for årene 1661-68, 1670-74, 1678 og 1682-83 i Kongehusets arkiv. Hullerne efter 1670 i denne række kan udfyldes af bevarede koncepter (kladder) i Partikulærkammerets arkiv, men hertil kommer som de principielt mest pålidelige kilder de originale, faktisk afsendte breve (i modsætning til ihvertfald en del af koncepterne), som kan findes i modtagerarkiverne. I denne sammenhæng især i amtmandens arkiv i Landsarkivet for Sjælland, hvor der findes modtagne breve fra hele perioden 1661-85, samt i pakker med enkedronningens breve til amtmand Cor-

nelius Lerche, hofmarskal Joachim Heinrich Bülow m. fl. af mindre gennemskuelige årsager placeret i Partikulærkammerets arkiv. Det er således fortsat primært breve fra godsejer til lokaladministration, der dominerer, men f. eks. memorialer fra amtmanden gengives oftest i brevbøgerne sammen med dronningens resolution, idet der her generelt meget tekstnært refereres til det brev, der resolveres om. Endvidere findes bevaret 5 pakker med indkomne supplikker fra perioden 1661-85 samt 1 med ekstrakter af resolutioner om disse - ligeledes i Partikulærkammerets arkiv. Kongens resolutioner angående de myndighedsområder, der også efter 1661 var kongelige (told, forsvær m. m.), findes i en vis udstrækning i original i amtmandens arkiv, men kan iøvrigt fortsat findes i Danske Kancellis brevbøger.

En række kildekomplekser udenfor administrationens normale forretningsgang har i forskelligt omfang oplysninger af interesse. For det første resultaterne af periodens tre landsdækkende matrikuleringer 1661-62, 1663-64 og 1681-88 (Knudsen 1919). Dette omfattende materiale findes i Rentekammerets arkiv. Fra disse kilder har især skovtaksationerne haft interesse, men også oplysninger til brug for en bredere landbohistorisk karakteristik af Falster er anvendt. Matriklen 1662 er fortrinsvis benyttet i excerpter foretaget i forbindelse med forskningsprojektet af samme navn (ved Karl-Erik Frandsen). Også Den Store Matrikels markbøger (MB) kan med udbytte benyttes ved lokalt afgrænsede skovhistoriske undersøgelser, men de er her kun inddraget undtagelsesvist. For det andet en række kilder opstået i forbindelse med de administrative brud i 1661, 1671 og 1685. Således synsforretninger - herunder af skovene - 1661 og 1671 og materialet fra den kommission, som efter enkegodsperiodens ophør skulle klarlægge årsagerne til bøndernes forarmelse. Fra en tilsvarende kommission 1683 er kun den afsluttende relation bevaret, men ikke dens bilag. Dette materiale findes i Rentekammerets og Partikulærkammerets arkiver.

Udover disse hovedgrupper af kilder, har en del materiale spredt på forskellige arkivfonds været inddraget i vekslende omfang. Nævnes skal i denne forbindelse tingbøgerne fra Falsters to herreder og Gedser birk, som giver talrige oplysninger om skovforbrydelser. De findes i Landsarkivet for Sjælland. Som indgang til den del af tingbogsmaterialet, der ligger efter 1665, har jeg med stort udbytte benyttet en tematisk EDB-indeksering, som har fundet sted indenfor rammerne af projektet "En sagtypologisk analyse af retsprotokollerne fra Helsingør 1612-1859 og Falster 1633-1859. Et pilot-projekt" ved Henrik Stevnsborg og Jens Christian Vesterskov Johansen.

3. Fridlev Skrubbeltrang's kritik 1945 af henholdsvis C. Rise Hansens (1943) og Gunnar Olsens (1939-40) brug af kvægskattemandtal.

4. En nærmere undersøgelse af kortets ophavssituation og troværdighed er foretaget i Bo Fritzboe 1989 I. Blandt andet påvises det her, at søkortdirektør Jens Sørensen's Falsterkort på en række punkter må opfattes som sekundære i forhold til Hoffmanns.

5. Hvor et gennemsnit (en middelværdi) normalt defineres som tallenes sum divideret med deres antal ($(X_1+X_2+X_3+...X_n)/n$, hvor X_1 i dette tilfælde er taksationen i år 1 etc., og n er antallet af år), udvælges af Steensberg enkelte af gruppens tal (oldenårene), hvis sum så divideres med det samlede antal år (for eksempel ved oldenår i år 2 og 8: X_2+X_8/n). Der ses altså helt bort fra oldenproduktionen i de mellemliggende år, og den derved fremkomne "middelværdi" bliver en helt og holdent fiktiv størrelse.

6. Kilderne indeholder i begrænset udstrækning oplysninger om skovenes

artssammensætning. For det første meddeler skovtaksationsprotokollen for Nørre herred (M 1682) forholdsvis udførligt såvel over- som underskovens dominerende arter, og for det andet oplyser det øvrige kildemateriale - ikke mindst udvisningsrullerne - indirekte artsforekomster, og gør det derved i nogen grad muligt at skønne over disses relative fordeling.

7. Der er i kapitel 3 gjort rede for, hvorledes svineindbrændingerne indirekte blev brugt til angivelse af skoves størrelse, og at disse taksationer stod i et temmelig usikkert forhold til skovenes areal og vedmasse. I vore dage har kendskab til dels oldentræers produktivitet og dels til svins fødebehov endvidere foranlediget flere forskere til at anstille beregninger over skoves areal ud fra indbrændingernes omfang (bl. a. Rackham, der dog samtidig selv advarer mod metoden, 1980, s. 19 ff). Idet således et svin - ifølge tyske undersøgelser i 1930'erne - æder ca. 1 1/2 kg. agern pr. dag, og ældre egeskove producerer ca. 200 gram agern pr. kvadratmeter, kan det beregnes, at der skal ca. 700 kvadratmeter skov til at føde et svin i tre måneder (Kloster s. 62 f og Cate s. 214). På dette grundlag kan så egeskoves arealer beregnes. Tilsvarende tal findes for bøg.

Den skitserede metode må imidlertid på det bestemteste frarådes. For det første kender vi intet til træernes tæthed og deres gennemsnitlige størrelse og alder (dvs. ydeevne), og for det andet var svin i 1930'ernes Tyskland trods alt væsentligt større end det 17. århundredes skovsvin. Begtrup citeres ofte for, at 1-årsgrise på hans tid (o. 1800) ikke var større end "en god kat" (Nielsen 1959, s. 135), og indeholder dette udsagn blot en kerne af sandhed, illustrerer det godt den uoverstigelige vanskelighed ved at beregne, hvormeget et gennemsnitligt, voksent (3-årigt) 1600-tals-svin åd. Tilsammen skal disse usikkerhedsmomenter så efter antallet af svin ganges op i en størrelsesorden, der med sikkerhed gør resultatet uanvendeligt. Der gives altså ingen "lette løsninger" med hensyn til beregningen af skoves størrelse.

8. Der er overleveret tre grupper af udvisningsdokumenter fra undersøgelsesperioden: 1.bilag til den næsten komplette række af lens- og amtsregnskaber, 2.tilsvarende ruller for enkelte år i 1670'erne udskilt for sig i Partikulærkammerets arkiv (PKSA 18) og 3.ekstraktopstillinger over udvisningerne i hele livgedingperioden bilagt kommissionsrelationen 1685 (Rtk. 2244.196).

Lens- og amtsregnskaberne dækker næsten hele undersøgelsesperioden, men for årene omkring 1660 mangler de oplysninger om udvisningen. Endvidere meddeles kun *brændeudvisningen* til bønderne konsekvent, mens data om bygnings-tømmer forekommer meget sporadisk. Slottets brændselsforbrug optræder først efter livgedingperiodens start 1670, og dets store bygningstømmerudvisninger meddeles slet ikke i "Skovregistret". Derimod anføres i et andet bilag - "Bygningsregistret" - de årlige beholdninger og forbruget af bygningstømmer, men oplysninger om dette tømmerets proveniens er så ufuldstændige, at de ikke tilfredsstillende kan belyse slottets tømmerhugst i de falsterske skove (en stor del kom fra Lolland). Viden herom må således primært hentes i brevstoffets udvisningsordrer, men er af perifer interesse i denne sammenhæng. Alle skovruller bilagt lens- og amtsregnskaber er affattet samtidig med disse - det vil sige ved regnskabsårets slutning 30/4.

I modsætning hertil optræder i PKSA 18 tre forskellige typer skovruller: 1.i september måned hvert år udfærdigede lister over brændsels- og tømmerønsker indsendt til dronningen, 2.hendes ofte i november udsendte resolution herpå (dvs. selve udvisningsrullen) og endelig 3.årsopgørelser af samme karakter som de ovennævnte regnskabsbilag, men ofte mere detaljerede (i-

det de konsekvent indeholder også tømmerudvisninger). Som det ses af Grundtabel 5a for året 1672-73, kan der være nogen forskel mellem disse lister indbyrdes. Naturligvis vil der ofte i den udstedte udvisningsrulle være sket en reduktion i forhold til bøndernes ønsker, og forskelle mellem denne og den efterfølgende årsopgørelse må formentlig forklares med manglende betaling, uafhentet tømmer, ekstraordinære bevillinger udenfor terminen samt den anvendte beregningsmåde ved tabellernes udfærdigelse (se note 10). Her som ved de øvrige kongruensproblemer spiller endelig et vildnis af regne- og skrivefejl en ikke ubetydelig rolle.

Bilaget litra D nr. 1 til kommissionsrelationen 1685 dækker perioden 1671-84, og af det kan udtrækkes et rækker oplysninger. For det første de samlede, årlige brände- og gavntømmerudvisninger i læs pr. modtagergruppe (jvf. Grundtabel 7), og for det andet de samme oplysninger i antal træer pr. skov (i Grundtabel 6 samlet i skovenheder). Disse data skulle altså i princippet modsvare de øvrige skovrullers, og en grundig sammenligning af de tre kildegrupper er således et centralt led i undersøgelsen af deres kildeværdi.

Mellem skovrullerne i PKSA 18 og amtsregnskaberne findes kun få og mindre afvigelser, der alle kan forklares med unøjagtigheder ved afskriften. Rullerne er jo tydeligvis indbyrdes afhængige, uden at det dog har været muligt at opstille et stemma. Værre forholder det sig, når de sammenlignes med ekstrakten 1685. Her er afvigelserne større (mellem 0 og 10 %) og noget mere konsekvente. De må derfor begrundes med egentlige indholdsmæssige forskelle de to kildegrupper imellem. Eksempelvis er brændselsudvisningerne til bønderne for årene 1671-84 i Grundtabel 4 hentet i ekstrakten, og de ses at afvige en del fra summerne i Grundtabel 3.

De mest nærliggende årsager til disse forskelle er for det første, at Bogø indgår i ekstraktens sum, men ikke i Grundtabel 3. For det andet opgiver ekstrakten kun udvisningerne "*af kronens skove og skovparter herudi Fals-ter*", mens amtsregnskaberne også medtager udvisningerne på visse fremmede lodsejeres parter. Og for det tredje skifter ekstrakten i 1677 pludselig principper med hensyn til slottets udvisninger. Dette er samtidig et godt eksempel på de inkonsekvenser, der antagelig kan forklare en del af afvigelserne iøvrigt. Indtil 1676 anføres stort set hvert år 2000 læs brände til slottet, hvilket også er det tal, der kendes fra udvisningsruller og årsopgørelser. Men for det første er disse 2000 læs en formel størrelse, der f. eks. i én og samme kilde desuden kan udspecificeres på skovvise udvisninger på tilsammen - ikke 2000, men - 2031 læs (1672), og for det andet indkom ikke samtlige disse 2031 læs til slottets vedhave, men kun 1860 læs (PKSA 17, 24/9 1681). Fra og med 1677 angives ikke længere det helt formelle (2000 læs), men derimod det faktisk udviste (der altså også var formelt, for såvidt som det ikke var identisk med det indkomne). Tilsvarende skred kan formentlig gøre sig gældende for andre modtagergrupper, uden det dog er sikkert påviseligt. Netop den kilde, der oplyser disse reelt indkomne vedmængder, giver endvidere flere eksempler på fejlaufskrifter (se også Hjelholt II, s. 66). For 1844 har den således 1944 og for 1439 (1680) 1537. Sådanne unøjagtigheder kan altså, som det ses, i værste fald (undtagelsesvis) bidrage med afvigelser på 5-10 %.

Når ekstraktens data er anvendt i Grundtabel 4s sidste del trods disses klare uoverensstemmelse med det øvrige materiale, er det udfra et ønske om at belyse modtagergruppernes relative vægt så godt som muligt, og da denne kildes tal er opstillet i en enkelt omgang, forekommer dens gruppeinddelingsprincipper en del mere konsekvente end de årlige skovrullers. Idet ekstrakten imidlertid klart er sekundær i forhold til disse, må den altså opfattes som en systematisering af disses data, men den er som sådan foretrukket fremfor en nutidig rekonstruktion, da den på grund af sin samtidig-

hed må anses for mere kompetent med hensyn til for eksempel vurdering af personnavnestoffet.

I ekstrakten 1685 indgår dog også materiale, hvis forlæg ikke længere er bevaret. Ikke for alle år oplyses nemlig udvisninger i antal træer pr. skov i skovrullerne, og ekstraktens data på dette punkt (gengivet i Grundtabel 6) er derfor enestående. Hvor kontrolmateriale findes i amtsregnskabernes bilag og PKSA 18, kan konstateres visse afvigelser af omtrent samme størrelsesorden som de ovenfor beskrevne. Men udover de begrundelser, der er nævnt dér, forekommer det endvidere yderst sandsynligt, at talserierne i Grundtabel 6 angiver det faktisk afhentede træ. Mellem udvisning og forbrug kunne nemlig også for bøndernes vedkommende - hvad ihvertfald bygningstømmer angik - være betydelige forskelle. Om dette er tilfældet, er dog uvist. Et spørgsmål for sig er, hvorvidt kildernes data er udtømmende. For det første må det her endnu en gang understreges, at der er tale om *udvisninger*, og altså kun om det regulerede, lovlige skovbrug. For det andet veksler dækningsgraden for de forskellige udvisningsområder som vi har set gennem perioden. For alle årene er brandselsudvisningerne dækkende med hensyn til bønderne. I modsætning hertil findes slet intet serielt materiale angående slottets bygningstømmerforbrug, der hovedsagelig må belyses udfra brevstoffet. Brandselsudvisningerne til slottet oplyses først fra 1670, og gavntømmerudvisningerne til bønder synes ejendommeligt nok ikke konsekvent anført i lens- og amtsregnskaber. Der er således kun for dele af undersøgelsesperioden tale om dækkende data, hvilket skal erindres ved anvendelsen af grundtabellerne.

9. Brændeved og vogntømmer angives næsten altid i "læs", og om denne enhed hersker der stor usikkerhed. Hverken Arent Berntsen eller nutidige metrologiske forfattere har klare definitioner, men ved en forordning 15/12 1703 blev 1 skovlæs fastsat til 3 bønderlæs, hvilket dog i litteraturen (som i samtiden) snarere har bidraget til forvirring end afklaring (P.C.Nielsen 1959, s.78). Oppermann beskriver således et skovlæs som "et ubestemt Maal", som modsvarer 1-3 favne (1917-18, s.7), mens P.C.Nielsen (1959, s. 79) uden nærmere forklaring "ansætter" det til ca. 1 1/2 favn. Da en favn brænde defineres som en brændestabel, der er 1 favn (dvs. 3 alen eller ca. 1,9 meter) høj og tilsvarende bred, bliver brændestykkernes længde ret afgørende for læssets størrelse (Poul Rasmussen 1975 II, s. 74). Ved gentagne forordninger (bl.a. 18/11 1640 og 15/12 1668) blev det befalet, at brændeved skulle være 1 alen langt, hvilket udfra Nielsens konstruktion giver en brændefavn på ca. 2,3 rummeter (jvf. også Nielsen 1969, s. 113). Forskellige forhold taler dog imod, at læsset således skulle være større end favnen. For eksempel at 1 læs ved i 1600-tallets renteritakster blev værdisat til 10 skillling, og 1 favn ved til 1/2 rigsdaler (= 48 sk.) (Jens Engberg s. 324). Herefter skulle læsset altså være ca. 1/5 favn eller kun 1/2 rummeter.

Vi er imidlertid i den heldige situation, at der i det falsterske materiale forekommer en enkeltstående, men nok så overraskende, definition på 1 læs. I en udvisningsresolution dateret 27/11 1671 (AL) skriver Sophie Analie nemlig udtrykkeligt til amtet: "*das fuder <=læsset> auch zu zehen stück, und zehen fuder auff einen faden <= favn> also gerechnet werden...*", og det underbygges af, at der senere i samme kilde udvises 200 favne (!) brændeved til slottet, hvilket altså modsvarer de normalt udviste 2000 læs. Endvidere beordres det her og talrige andre steder, at hvert stykke brænde skal være 3 alen langt, så det falsterske brændelæs bestod altså i undersøgelsesperioden af 10 stykker træ à 3 alen - eller ca. 0,7 rummeter. Det er væsentligt *mindre* end hidtil antaget i litteraturen, men absolut foreneligt med

renteritaksternes værdiansættelser. Det kan iøvrigt være dette, der menes, når Christensen (Hørsholm) flere steder giver eksempler på 1600-tals-læs på 10 "træer" (I, s. 79 f jvf. f. eks. KB 25/4 1643 og 21/11 1646). Ihvertfald er det klart, at der under alle omstændigheder gik flere læs på et træ.

10. Hvor brændselsudvisningerne perioden igennem anvendte ensartede enheder, var dette langt fra tilfældet med bygningstømmerudvisningerne. Her benyttedes en række - tildels indbyrdes usammenlignelige - enheder. Oftest angiver skovrullerne tømmerstykker såsom syldstykker, bånd, bjælker osv. i god overensstemmelse med en resolution 23/1 1673, hvor amtsbetjentene blev befalede *"aber hinführo also anzuschlagen wie es von euch am besten erachtet, so dass solche nach den stolpen fuss und andern Principalen stücken auch den ellen masse <= alenmål> in dem Register werde ausgeworffen..."* (AL). Allerede ved livgedingperiodens start var denne angivelsesmåde blevet foreskrevet (AL, resolution 27/1 1671), men mens der generelt angives tømmerstykker, optræder alenmål sjældent. Cornelius Lerche påpegede således ved en påtegning af amtskriverens udvisningsrulle for 1673 (PKSA 18) det vigtige i at opgive tømmeret i alen, men det ses kun at være sket i årsopgørelserne 1674/75 og 1680/81. Et enkelt år (1672) er udvisningsrullens tømmerangivelse endvidere omregnet til læs, og 1 spænderums tømmer svarer her til 2 læs. Hvorvidt dette læs er identisk med brændselslæsset er dog usikkert.

Side om side med tømmerangivelser i enkelte stykker kan optræde hele gårde, lader, alhuse (=stuehuse) og spænderum (eller fag). De er i visse tilfælde omregnet til tømmerstykker, men optræder i andre på linie med disse. Her har det altså været vigtigt at undgå dobbeltangivelserne. Endvidere angives bygningstømmer - ligesom det af og til er tilfældet med brændsel - i antal træer. Disse træer er opdelt i forskellige kategorier som risbøge og -ege, stumper og stabbe, der næppe kan defineres klart i forhold til hinanden.

Det har været af stor betydning såvidt muligt at gøre disse data geografisk og kronologisk sammenlignelige, og jeg har derfor haft behov for en "fællesnævner" for disse forskellige angivelsesmåder. Jeg har valgt at bygge på den, der optræder med størst konsekvens, nemlig tømmerstykkerne. Det har resulteret i den "kunstige" regneenhed "spænderum", der ikke uden videre kan sammenlignes med faktisk eksisterende spænderum, men som er valgt som det bedst anvendelige udtryk for de relative tømmermængder. Som udgangspunkt for denne konstruktion har jeg formelt ansat tømmerforbruget til opførelsen af 1 spænderum til 10 enheder, nemlig: 1 bjælke, 2 spær eller opløbere, 2 skillerum eller stolper, 1 bånd, 1 tylvt (12 stykker) lægter og 1 tylvt deller (brædder), 1 syld- eller fodstykke og 1 le(j)destykke (jvf. Stoklund 1980, s.28 ff, idet de mindre tømmerstykker, som dokker og løsholter, sjældent er specificeret). Enhver af disse enheder udgør altså herved 1/10 spænderum, mens hele gårde (hvor intet andet er oplyst) er sat til 16 spænderum og lader til 6. Det er disse "regne-spænderum", der optræder i Grundtabel 5.

Sådanne kunstgreb indebærer dog naturligvis metodiske problemer. Væsentligst er det, at kildernes angivelser af bygningstømmerbehovet til bygning af 1 spænderum ikke altid er lige udtømmende. Eller anderledes formuleret: at opfattelsen af, hvad "principale stykker" er, vekslede med tiden. 1 bjælke, 2 stolper og 2 spær kan således i visse tilfælde øjensynligt betyde "tømmer til 1 spænderum", men giver ved min beregning kun 0,5, hvilket altså afviger væsentligt fra de tilfælde, hvor kilden selv angiver "et spænderum". Det kan være vanskeligt at vurdere denne fejlkildes betydning for de samlede resultater, men oftest er antallet af spænderum angivet i kilden. Nogle af de mindre afvigelser i Grundtabel 5 kan dog nok forklares

hermed. Ligeledes var ikke alle falsterske gårde på 16 spænderum (den norm, der anlagdes ved genopbygning af øde gårde), men tømmermængder er kun sjældent opgivet som hele bygninger. Endelig kunne jeg istedet have differentieret de forskellige tømmerstykkers vægt i sammentællingerne - f.eks. ud fra deres indbyrdes prisforskelle, idet jo meget forskellige vedmasser ved min beregningsmåde sættes lige. Jeg har dog valgt ikke at gøre det, da der ikke synes at foreligge tilfredsstillende parametre til brug ved en sådan vægtning (således heller ikke priserne). Disse forbehold understreger, at Grundtabel 5 først og fremmest kan bruges til oplysning om relative størrelser, mens man for de absolutte vedmasser må ty til Grundtabel 6.

11. Tømmerbehovet er i Rtk. 2244.196 (Litra A nr. 1) opgivet dels ved antallet af spænderum (ved større bygningsopgaver) og dels i omkostningerne ved reparation i rigsdaler. Ved min sammentælling er lagt til grund, at prisen for opbygning af en gård på 16 spænderum incl. løn generelt er opgivet til 50 rigsdaler. Som omregningsfaktor har jeg således benyttet prisen 3,13 rigsdaler/spænderum.

12. Der hersker nogen uenighed om gårdernes levetid. Munk mener således, at de måtte fornyes hvert år, idet de blev nedtrådt af kvæget og "pillet" til brændsel (1969, s. 129), mens Begtrup med autoritet hævder, at flettede pilehegn normalt kunne holde i fem år (s. 793). Dette synes umiddelbart troeligt, men det skal dog erindres, at Rhode som omtalt fremhævede det som et tegn på Horreby-mændenes gårdselsmangel, at de måtte bruge de samme gårde flere år i træk. I samme retning peger Trojels skelnen mellem provisoriske og permanente gårde.

Dette leder over til spørgsmålet om afbrænding af gårde. Hvorvidt denne praksis har været almindeligt udbredt, kan næppe afgøres, men den har givetvis fået en urimelig stor plads i litteraturen (f. eks. Grøn 1934, s. 15 og Matthiessen 1942, s. 127). Mig bekendt støtter den sig nemlig kun til to 1700-talskilder: August Hennings beskrivelse af et ophold i Vedbysønder mellem Sorø og Slagelse 1769-70 (s. 167) og Joachim Junges skildring af den nordsjællandske landalmue fra 1798 (s. 102 og 119).

Når Grith Lerche (s. 181) og August F. Schmidt (1953, s. 196) skriver, at Falster var blandt de første områder der indførte vindegårde, og at det skete o. 1700, er dette klart ukorrekt. Flettede gårde kendes fra arkæologiske undersøgelser langt tilbage i forhistorien, og fra historisk tid er der blandt andet god dokumentation for deres eksistens at hente i middelalderligt billedmateriale (kalkmalerier og kalenderbilleder). Endelig må påbudene om pileplantning fra 1500-tallets første halvdel klart sigte mod fremskaffelse af gårdsel til netop vindegårde.

13. Til belysning af de årlige indbrændinger af svin på de falsterske skove foreligger i det væsentlige to typer kilder. For det første synsmændenes i oktober hvert år aflagte taksationsrapporter, der enkelte år findes indført i tingbøgerne, men som iøvrigt er bilagt lens- og amsregnskaberne, og for det andet de ligeledes bilagte "Svineregistre", som angiver indbrændingernes omfang. Disse findes endvidere for enkelte år i kopi i PKSA 18.

Oldentaksationerne er i sagens natur foretaget skovvis, og har derfor umiddelbart kunnet samles i skovenheder (Grundtabel 9), og som det ses, er rækken nogenlunde komplet. Udover krigsåret 1659 savnes kun data for årene 1676 og 1678 samt fra 1682-83, da taksationer for disse år ikke findes blandt regskabsbilagene. Svineregistrenes opgivelsesmåde er derimod ikke helt konsekvent, og det har derfor været nødvendigt at opdele deres data i to grundtabeller. I Grundtabel 10 ses således de årlige svineindbrændinger

pr. skov samlet på skovenheder, og i Grundtabel 11 samme pr. gård samlet i sogne. For begge talrækker er enheden "fulde" eller "hele" svin. Ungsvin regnes for 1/2 og grise for 1/4 helt svin. Endvidere er tallene afrundet. På et andet punkt er antallet af indbrændte svin ikke ganske konsekvent opgivet. Visse år er samtlige skove og skovlodder - uanset ejer - opført, mens det andre kun er kronens egne skove, der figurerer i svineregistrene. Tilsvarende oplyses ikke i alle år om indbrændingen på enemærket, hvilket dog kan skyldes, at en sådan ikke har fundet sted. For at gøre materialet sammenligneligt over tid har det derfor været nødvendigt for alle år at isolere indbrændingen på kronens almindelige skove (dvs. fratrække såvel fremmede ejeres lodder som enemærkerne), og disse størrelser angives i Grundtabel 10-11 som "sum". Det er altså hvor intet andet nævnes, på disse "rensede tal" den foreliggende undersøgelse bygger.

14. Holger Munk regner med hvert 2. eller 3. år (1955, s. 141 f), Svend Gissel med hvert 3. (1968, s. 66), Axel Steensberg med hvert 3. eller 4. (1982, s. 122), V. J. Brøndegaard med hvert 3., 4. eller 6. (I, s. 286) og Axel Sabroe med hvert 7. år (1966, s. 54). Endelig regner Arent Berntsen øjensynlig med oldenår hvert 2. år (jvf. Gandil s. 278). Han sætter ihvertfald i sin landgildetakst 1 brændsvin hvert 3. år til 1 skæppe hartkorn og 1 svin "når olden er" til 1 1/2 skæppe hartkorn (II, s. 181).

15. I tingbøgerne optoges alle sagsbehandlingsstadier fra stævning til domfældelse, men naturligvis forekom frifindelsesdomme, og i sådanne tilfælde vil en skovtyverisag i sagens natur ikke gå videre til sagefaldsregistret. En del af de 39% var vel sådanne sager. En stor fordel ved tingbøgerne er, udover deres detaljerighed, at alle godsejeres fastere figurerer i dem. Til gengæld gør *"datidens omstændige sprogbrug... det vanskeligt at trænge ind til sagens kerne"* (Jexlev, s. 164). Det kan derfor være særdeles svært at forfølge alle sager fra stævning til dom. Endvidere er der en påfaldende - og tildels uforklarlig - forskel mellem sagsantallet i de to herreders tingbøger. Ifølge anvendte EDB-registre over tingbøgernes indhold efter 1665 var der således mellem 1672 og 1685 på 9 år 5 sager i Nørre herred, på 11 år 29 sager i Sønder herred og på 8 år 5 sager i Gedser birk. Tilsvarende var der i perioden 1665-69 ingen sager i Nørre herred mod 12 i Sønder, og intet taler for, at denne skævhed skyldes reelle forskelle mellem de to herreders skovbrug eller opklarings-apparater (antal skovbetjente etc.). Lignende skævheder ses nemlig ikke i sagefaldsregistrenes poster, og en forklaring på fænomenet kan være, at udenretlige forlig spillede en større rolle i Nørre herred end i Sønder (jvf. Jexlev, s. 169). Netop sådanne forlig kan også forklare de 15%, der kun er opført i sagefaldsregistrene, men om denne faktor i sig selv kan forklare hele skævheden er uvist, idet forholdet mellem forligsindgåelse og retssager netop i disse år er et omdebatteret retshistorisk problem (jvf. J.C.V. Johansens anmeldelse af Festskrift til Thelma Jexlev, Fortid og nutid 34:1, s. 72, 1987). Alt i alt gør disse usikkerhedsmomenter ved tingbogsmaterialet dog dette uegnet til en egentlig statistisk bearbejdning, og dets ofte malende beskrivelser skal derfor i det følgende kun bruges i en kvalitativ analyse.

Sagefaldsregistrene udgør et særdeles ensartet materiale. De oplyser den dømtes navn, forseelsens art samt dommens/bødens størrelse, men i modsætning til tingbøgerne indeholder de som hovedregel kun data om kronens skove. I de tilfælde, hvor sagerne i tingbøgerne ses at være ført til domfældelse, er de stort set altid fundet i sagefaldsregistrene. Foruden indeholder disse også alle tilfælde af forlig, således at de må anses for egnede til at give et komplet billede af de opklarede skovforbrydelser.

FORTEGNELSE OVER FALSTERS SKOVE 1652 - 1685.

Indledning.

Stednavnene i den følgende topografisk ordnede oversigt henviser til lokaliteter, der i kildematerialet optræder som skov - enten ved at være oldentakserede eller ved at figurere i brænde- eller gavntømmerudvisninger. Heraf følger, at listen ikke kan gøre krav på at være udtømmende, idet der formentlig har eksisteret en del mindre ris og krat, som ikke er nævnt i de anførte kilder.

En * efter navnet angiver, at den pågældende skov ved en talreference til denne fortegnelses sognevisne numre er navngivet på de rekonstruerede kort (figur 23-25). Det sker dog kun, for såvidt som det har været muligt at lokalisere den pågældende skov, hvor en by har flere navngivne skove. En talangivelse i parentes refererer til skovens placering i en "skovenhed", over hvilke, der som afslutning gives en oversigt.

Oplysningerne om alder og vegetation er, hvor intet andet nævnes, hentet i Matriklen 1682: Eng-skov- og græsningstaksationerne, samt i de årlige udvisningsruller. Oplysningerne om placering i marken stammer endvidere i en del tilfælde fra Rtk 3323.118, 1730. Delt med en / angives først skovtaksationen i M 1662/64 og sidst den største årlige oldentaksation (hvor det er muligt at udskille data for den enkelte skov) i undersøgelsesperioden - med henvisning til det relevante lens- eller amtsregnskab i parentes. Enemærkerne er generelt ikke takseret selvstændigt. Hvor der ikke er anført data, kan det altså skyldes, at skoven takseredes sammen med andre skove. Havde skoven andre lodsejere end kronen, anføres disse.

Hvor ingen af de ovennævnte oplysninger kendes, oplyses kun en kildereference til navneforekomsten.

NØRRE HERRED

TINGSTED SOGN:

1. **Hannenov *** (21) Delt mellem Tingsted, Tåderup og Listrup; takseres sammen med Listrup Holt 80/64 (1655/56); ege- og bøgeskov; navn på Ho 1692; ejerlavsgrenserne omkring skoven er usikre, men øjensynlig ikke sammenfaldende med grænserne mellem de byvise skovlodder; se DS XI, s.190.

2. **Tåderup fang** I Hannenov; halvt gammel egeskov og halvt ung bøgeskov - underskov af hassel, tjørn og el; lodder til Maribo kloster og Nykøbing hospital samt Flemming Ulfeldt.

3. **Tåderup Taske *** (12) Gamle ege i Tåderup Taskemark; -/4 (1652/53); navn på GI: "Tasken"; ejerlavsgrense har altså gået nordligere i Sørup Skov; se DS XI, s.193.

4. **Kraghave fang** I Klodskov (Ønslev sogn nr. 5).

5. **Kraghave: Niels Snedkers Vænge** (12) Nogle få ege og bøge.

6. **Kraghave Vestermark** (12) En lille egelund.

7. Kraghave Østermark (12) En lille egelund.

8. Øverup Have eller Skov * (12) Halvt eg og halvt bøg, halvt gammel og halvt ung - underskov lidt tjørn; i ager og eng; sammen med Skrædderens Vænge 20/10 (flere år); lodder til præsten i Tingsted og Nykøbing hospital; navn på GI: "Øverup Kalvevænge".

9. Skrædderens Vænge (12) Formentlig i Øverup bymark ; egeskov uden underskov; -/3 (1668/69).

10. Stubberup fang I Klodskov.

11. Stubberup mark (12) Rtk. 2241.196; måske identisk med Skinderris (s.d.).

12. Flattehaven * (12) I Stubberup Slettemark; Halvt eg og halvt bøg - underskov af hassel, tjørn, avnbøg og el; 4 svins olden (M 1682); lod til Nykøbing hospital; navn på Original-II og GI; se DS XI, s.190.

13. Skinderris (12) Formentlig i Stubberup bymark; ikke takseret; lod til Nykøbing hospital.

14. Bruntofte Hestehave (12) Bøgeskov; takseres sammen med B. Kildeskov og Skov (s.d.); i ager og eng; navn på GI.

15. Bruntofte Kildeskov * (12) Bøgeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af tjørn og hassel; 100/200 sammen med B. Hestehave og Kirkeskov (1653/54); lod til Nykøbing hospital; i ager og eng; VSK 1772: "Kielskov" og GI bebyggelsen "Keldskov Huse"; se DS XI, s.191 og Chr. Lisses manuskript til Falsterundersøgelsen.

16. Bruntofte Kirkeskov (12) Gammel bøgeskov; lodder til præsterne i Tingsted og Nykøbing og Nykøbing hospital; i ager og eng; se B. Skov.

17. Bruntofte skov * (12) Takseres sammen med B. Kildeskov og Hestehave; undertiden "B. Bøgeskov"; navn på VSK 1772 og GI; Original-II: "Bøgeskoven".

18. Bruntofte Vesterris (12) Tjørnekrat i bymarken.

19. Ravnebæks Skov (12) Bruntofte; takseres sammen med Bruntofte Kildeskov -/40 (1658/59); ikke lokaliseret.

Nørre Ladegårds enemærker Består af Bandsbro, Kallehave, Ravnstrup, Kohave og Stadager Egeskov; 140/378 (1653/54) sammen med Nykøbing Slots enemærke (=Folehave, Lindeskov og Hegnet).

20. Bandsbro * (27) Nr. Ladegårds enemærke; 3/4 bøg og 1/4 eg, 3/4 ung og 1/4 gammel - underskov af navr, avnbøg, hassel, el og tjørn; -/100 (1653/54); Ho 1692: "Bandsbro"; nu (H 1818 og GI) Bangsebro.

21. Kallehaven * (27) Nr. Ladegårds enemærke; gammel bøgeskov med underskov af tjørn; -/100 (1653/54); navn på Sørensen 1717.

22. Ravnstrup * (27) Nr. Ladegårds enemærke; ung bøgeskov med underskov af

avnbøg, naver, hassel, el og tjørn; navn på VSK 1772; se DS XI, s.228; navn efter den nedlagte Ravnstrup by, Systofte sogn (DS XI, s. 197).

23. Kohave * (27) Nr. Ladegårds enemærke; halvt ung og halvt gammel bøgeskov - underskov af hassel, navr, avnbøg, el og tjørn; -/30 (1653/54); navn på VSK 1772.

ØNSLEV SOGN:

1. Ønslev Eskebjerg * (15) -/5 svins olden (1661); egetrær i ager og eng; ofte sammen med Hilmerskov; navn på VSK 1772.

2. Ønslev Kohave (15) Formentlig i bymarken.

3. Madeskov eller Ønslev Made * (15) Ung egeskov med underskov af hassel; 2 (M 1682); i ager og eng; Ho 1692: "Maderne".

4. Hilmerskov * (15) Ønslev; egeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af hassel; sammen med Ønslev Eskebjerg 30/-; optræder ofte sammen med Ønslev Eskebjerg og Lindstål og kaldes undertiden Ønslev Hilmerskov eller blot Ønslev Skov (jvf. M 1682); identifikation usikker, da navnet ikke findes på kartografiske kilder.

5. Klodskov * (20) Delt mellem Klodskov, Kraghave og Stubberup; bøgeskov, halvt ung og halvt gammel - underskov af avnbøg, hassel, el og tjørn; 600/700 (1653/54); lod til Nykøbing hospital; navn på Ho 1692 og alle følgende; nu "Ny Kirstineberg Storskov" - Ny Kirstineberg oprettet 1863 (jvf. Trap IV:3, s.935); se DS IX, s.191.

6. Klodskov fang Se Klodskov.

7. Bodehave og Boderup Kohave * (12) Delt mellem Boderup og Bruntofte; gammel skov, 3/4 bøg og 1/4 eg - underskov af tjørn og lidt hassel; -/16 (flere år); i ager og eng; VSK 1772: "Boderup Skov"; de to navne optræder ofte sammen i kilder, og det er derfor næppe korrekt at Bodehave er en sammentrækning af Boderup Have (således DS XI, s.188); forholdet mellem skovlodder og ejerlavsgrenser usikkert.

8. Byskov Madeholm (15) Gamle ege og lidt tjørn; formentlig del af Maderne (jvf. Ho 1692) sydvest for Madeskov, omend ingen kort har skovsignatur der.

9. Pileager Skov (15) Ved Byskov; kendes kun fra enkelte kilder; ikke lokaliseret.

STADAGER SOGN:

1. Sundby Mark (9) Rtk. 2244.196.

2. Sundby Nørreskov (9) Del af Sundby skov (s.d.).

3. Sundby Skov * (9) 2/3 bøg og 1/3 eg - underskov af hassel og tjørn; 100/150 (1653/54); lod til præsten i Stadager; navn på VSK 1772.

4. Stadager Egeskov * (15) Stadagergårds (Nr. Ladegårds) enemærke; 2/3 bøg og 1/3 eg - underskov af navr, avnbøg og skovabild; -/30 (1653/54); navn på

Ho 1692-k.

5. **Dronningens Have *** (15) Stadagergårds (Nr. Ladegårds) enemærke; egeskov, 3/4 gammel og 1/4 ung - underskov af hassel; sammen med Lindstål (s.d.) - /26 (1669/70); den nordligste del på VSK 1772 angivet som eng - Ho 1692 lagt til grund; navn på VSK 1772; mål angivet i Rtk 333.18, 1719 passer ikke til nogen af kortene; hang iflg. Rtk. 3323.118, 1730 sammen med Lindstål, og lå "langs stranden"; se DS XI, s.188 f.

6. **Linstål *** (15) Stadagergårds (Nr. Ladegårds) enemærke; egeskov, 3/4 gammel og 1/4 ung - underskov af hassel; takseres sammen med Dronningens Have (s.d.); navn på Ho 1692-koncept: "Lindestol"; nu Lingstål (GI).

NØRRE KIRKEBY SOGN:

1. **Nørre Kirkeby Gærderis (eller Gederis) *** (10) Gammel egeskov med underskov af tjørn; 4/3 (1671/72); i ager og eng; lod til Kommunitetet; GI: "Jerris" - se DS XI, s.190, jvf. MB 576: "Jerris marck" og "Gieris ager".

2. **Nørre Kirkeby Liden Ris** Formentlig identisk med ovenstående.

3. **Nørre Kirkeby Skov *** (10) 10/10 sammen med Nebølle fang (flere år); ege- og bøgeskov i ager og eng; navn på GI.

4. **Brændehave** (10) Nr. Kirkeby; gammel ege- og bøgeskov - underskov af hassel og tjørn; lod til præsten i Sundby; optræder sjældent; ikke lokaliseret.

5. **Bannerup Rosenlund *** (10) Delt mellem B. og Ravnstrup; halvt bøg og halvt eg, 3/4 ung og 1/4 gammel - underskov af tjørn; 4/4 (flere år); på ager og eng; ikke på Ho 1692 men på VSK 1772 (lagt til grund); ikke navn på kort.

6. **Nebølle Kohave** (10) Halvt eg og halvt bøg, halvt gammel og halvt ung - underskov af tjørn; formentlig del af Nebølle skov (s.d.).

7. **Nebølle Mark** (10) Rtk. 2244.196.

8. **Nebølle Skov *** (10) Halvt eg og halvt bøg, halvt gammel og halvt ung - underskov af hassel og tjørn; Takseres sammen med Nr. Kirkeby Skov; GI: "Nebøllegårds Skov".

9. **Lommelev Mark** (7) Rtk.2244.196; egetrær.

10. **Lommelev Skov** (7) -/2 (flere år); se kapitel 3.

11. **Lommelev Vesterris** (7) Trær i marken; 3 svins olden (M 1682); måske identisk med ovenstående.

12. **Ravnstrup Have** (10) I bymarken; måske identisk med nedenstående; -/10 (1656/57).

13. **Ravnstrup Nørreskov** (10) I Ravnstrup Nørremark (og så kaldet Skovmark); halvt eg og halvt bøg, 2/3 ung og 1/3 gammel - underskov af hassel og tjørn.

BRARUP SOGN:

1. Brarup Kallehave (7) Formentlig i bymarken. (s.d.).
2. Brarup Kirkeskov (7) Formentlig del af Brarup Skov?
3. Brarup Kohave (7) Formentlig i bymarken.
4. Brarup Skov (7) 6/-; på Ho 1692 vist som skov - på VSK 1772 og Orig.I som eng; ege- og bøgeskov; bebyggelsesnavnet "Brarup Stubbe" (GI) tyder på tidligere skovbevoksning (jvf. Houken s.224).
5. Brarup Sundskov (7) 20/-; uklart hvorvidt der i kilderne sker en forveksling med Alstrup (!) sundskov, der er væsentligt bedre dokumenteret; de to skove optræder dog af og til sammen, så der er måske tale om Brarups lod i denne.
6. Alstrup Kohave (8) optræder sammen med A. Sundskov (s.d.).
7. Alstrup Lillemark skov (8) Gammel egeskov - underskov af hassel og tjørn; oftest sammen med A. Sundskov (s.d.)
8. Alstrup Skovenge (el. Skovende) * (8) Egeskov, halvt ung og halvt gammel - underskov af tjørn; 16/40 incl. Lillemark Skov (1654/55); på alle kort blandet eng- og skovsignatur; grænser op til Kippinge Mark (jvf. Rtk. 333.18, 1719); på Orig.I navnet "Skov-Enghaver".
9. Alstrup Sundskov * (8) Bøgeskov, halvt ung og halvt gammel; 20/80 incl. Kohaven og Børshøj (1653/54); på Ho 1692 mere markant skovsignatur end på VSK 1772, hvor den blandes med eng; strækker sig langs stranden (jvf. Rtk.333.18, 1719).
10. Børshøj (8) Alstrup; mellem Sundskov og Skovenge (Rtk. 3323.118); optræder sjældent.
11. Lundby Kirkeskov (7) Formentlig på bymarken; gamle egestumper med underskov af tjørn; 8/8 (1653/54).
12. Lundby Sønderskov (7) ikke navn på kort, hvorfor identifikation usikker; takseres sammen med Mortenssskov (s.d.).
13. Lundby Vesterris (7) Tjørnekrat i bymarken.
14. Mortenssskov (7) Delt mellem Lundby og Stadager; 2/3 bøg og 1/3 eg - underskov af tjørn; sammen med Lundby Sønderskov 10/20 (1653/54); i ager og eng; hverken skovsignatur eller navn på kartografiske kilder i det område på ejerlavsgrensen mellem Lundby og Stadager, hvor skoven må have ligget; derfor ikke søgt rekonstrueret.

KIPPINGE SOGN:

ingen skov

VÅLSE SOGN:

1. **Vålse Kildeskov *** (1) Del af Vålse Vesterskov og ikke takseret selvstændigt; navn på ÆO; GI: "Kildemaden" formentlig skovrest.

2. **Vålse Resle *** (2) Ung egeskov med underskov af hassel og tjørn; 90/80 (1652/53); navn på Ho 1692; se DS XI, s.192.

3. **Vålse Vesterskov *** (1) 3/4 eg og 1/4 bøg, halvt gammel og halvt ung - underskov af hassel og tjørn; 150/70 (1652/53); navn på VSK 1772: "Vaaelse Skove"; se DS XI, s.193 f.

NØRRE VEDBY SOGN:

1. **Nørre Vedby Skov *** (3) Gammel bøgeskov med underskov af tjørn; takseret sammen med "gamle have" 10/80 (1653/54); lodder til præsterne i Stubbekøbing og Nr. Vedby og til Maribo kloster; navn på GI; det skal bemærkes, at skovstrækningen mellem Orehoved og Nr. Vedby kun findes på Ho 1692 og således heller ikke på Jens Sørensens kort over Kippinge Vig fra 1691 (figur 26), mens Orig.I har engsignatur i dette område; dimensionerne 1 x 1 1/2 fjerdingvej i Rtk. 3323.118 passer derimod godt til Ho 1692.

2. **Egelev Søndermark** (10) Tjørnektrat med nogle få ege, der ikke giver olden.

3. **Orehoved Skov *** (3) 12/18 (1671/72); ege- og bøgeskov; navn på GI.

4. **Lille Hovedskov** (3) Del af Orehoved Skov; på ager og eng (jvf. Rtk. 333.18, 1719); Egeskov med underskov af tjørn, ask, naver, el og elm; 7 svins olden (M 1682).

NØRRE ALSLEV SOGN:

1. **Nørre Alslev Storskov *** (4) Bøgeskov, 3/4 gammel og 1/4 ung - underskov af navr og tjørn; 16/120 (1653/54); lodder til præsten i N.Alslev, Maribo kloster, Orebygård, Kommunitetet, Markor Rodsteen og nogle selvejere; på Ho 1692 noget nordligere udstrækning end på VSK 1772 - Ho 1692 lagt til grund; GI: skovrest ved Holgershåb vest for den nuværende skov; navn på VSK 1772.

2. **Nørre Alslev Østerskov *** (4) Ung bøgeskov med underskov af tjørn; takseres sammen med Ravnsø Skov (s.d.); lodder til præsterne i Nørre Alslev, Lillebrænde og Gundslev, Kommunitetet, Orebygård samt nogle selvejere; placeret mellem N.Alslev Storskov og Ravnsø Skov (jvf. Rtk. 333.18, 1719); i ager og eng.

3. **Ravnsø Skov** (4) Bøgeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af tjørn; sammen med Nr. Alslev Østerskov 10/50 (1658/59); navnet ikke på ældre kartografiske kilder, men Rtk. 333.18, 1719 meddeler, at skoven strækker sig fra Alslev Skov til stranden; GI: "Ravnsø Skov".

4. **Ravnsø Vesterskov** Del af Ravnsø Skov (s.d.)

5. **Ravnsø Østerskov** Del af Ravnsø Skov (s.d.).

TORKILSTRUP SOGN:

1. **Torkilstrup Skov *** (16) Sammen med Magleholm (s.d.); 16/80 (1653/54); optræder oftest sammen med denne.
2. **Torkilstrup Østermark** (16) En del gamle ellemoser; M 1682.
3. **Magleholm *** (16) Torkilstrupgård; bøgeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af el og tjørn; takseres sammen med Sullerup Skov (s.d.); optræder ofte som en enhed med Sullerup fang og Torkilstrup Skov; navn på GI; se DS XI, s.191.
4. **Borreskov *** (11) Delt mellem Gundslevmagle og Skerne; halvt bøg og halvt eg, 3/4 ung og 1/4 gammel - underskov af tjørn; 10/12 (flere år); lod til Maribo kloster; trækker sig på VSK 1772 længere mod øst end på Ho 1692 - førstnævnte lagt til grund; navn på MØ 1782.
5. **Gundslevmagle Skov *** (14) Ung bøgeskov med underskov af hassel, tjørn og el; 40/120 (1653/54); lodder til præsterne i Torkilstrup og Nykøbing samt Maribo kloster; navn på GI.
6. **Tårup mark** (16) Rtk. 2244.196: bøgetræer.
7. **Tårup Ris** (16) Formentlig i bymarken; sammen med Lillebrænde Ris 6/2 (flere år).
8. **Tårup Skov** (16) 2/3 bøg og 1/3 eg - underskov af tjørn; -/8 (1653/54); lod til Flemming Ulfeldt, Maribo kloster og Nykøbing hospital; ikke vist på Ho 1692 men på de senere kort; navn på GI.
9. **Sullerup Lillebøg** (14) Ung skov med underskov af hassel, tjørn og el; 4/4 (flere år); optræder sammen med Gundslevmagle Skov, bl. a. LR 1656/57; alene identificeret på dette grundlag.
10. **Sullerup Skov *** (16) Består af Sullerup Bøgeskov, S. Lillebøg, S. Nørre Holt, og S. Rud; halvt gammel og halvt ung - underskov af el og lidt tjørn; sammen med Magleholm (s.d.) 16/20 (flere år); i ager og eng; på både Ho 1692 og VSK 1772 blandet skov og eng mellem Sullerup og Lillebrænde; navn på GI.
11. **Sullerup Østermark** (16) Rtk. 2244.196.
12. **Dukkerup Skov** (16) Egeskov og nogle ellemoser i alle tre bymarker, halvt gammel og halvt ung; -/4 (1658/59); som Algestrup Skov (s.d.); lod til Nykøbing hospital.
13. **Skørringe Hessel *** (14) Bøgeskov, halvt ung og halvt gammel - underskov af hassel, el og tjørn; 6/20 (flere år); navn på VSK 1772.
14. **Skørringe Hestehave *** (14) Ikke takseret; navn på VSK 1772.
15. **Skørringe Kirkeskov** (18) Skørringegårds enemærke; formentlig del af Østerskov; bøgeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af hassel.
16. **Skørringe Mark** (18) Rtk. 2241.196; bøgetræer.

17. Skørringe Østerskov * (18) Skørringegårds enemærke; bøgeskov, halvt gammel og halvt ung - underskov af hassel, el og tjørn; 90/20 (1656/57) sammen med S. mark og Kirkeskov; navn på VSK 1772; se DS XI, s.230.

GUNDSLEV SOGN:

1. Gundslev Nørremark (5) Lille tjørnekrat.
2. Sortsø Hestehave * (6) Gamle egestumper med underskov af hassel; -/4 (1652/53); i ager og eng; navn på VSK 1772: "Sodse-have"; se DS XI, s. 192 f.
3. Sortsø Mellemmark (6) tjørn og el.
4. Sortsø Skov Formentlig Sortsø bys part i Farnæs; ikke takseret.
5. Sortsø Vestermark (6) Hassel, tjørn og el.
6. Farnæs * (5) Delt mellem Havnsø, Sortsø og Skovby; bøgeskov, halvt gammel og halvt ung; 10/160 (1653/54); strækker sig på Ho 1692 længere mod sydøst end på andre kort - dette lagt til grund; en opmåling "fra vest til stranden" 1719 (Rtk. 333.18) angiver skovens længde til 4192 alen, hvilket understøtter Ho 1692; skoven vest for F. er ikke på Ho 1692 men på andre kort - vel en del af F.; navn på VSK 1772 og GI; se DS XI, s.189 f.
7. Skerne Borreskov * (11) Skernes part af Borreskov (Torkilstrup s. nr.4).

LILLEBRÆNDE SOGN:

1. Lillebrænde Skov * (16) Bøgeskov, 2/3 gammel og 1/3 ung - underskov af hassel og el; 36/150 (1653/54); lod til præsten i Lillebrænde og Nykøbing hospital; vedr. placering se Algestrup Skov (Maglebrænde sogn nr. 5).
2. Barup Have * (6) 4/10 svins olden (1653/54); kun på Ho 1692; på ager og eng; ikke navn på kort.
3. Barup Mellemmark (6) Lille egekrat.
4. Tvedegårds mark (17) Lidt hassel og tjørn "*dog ikke så meget som han behøver til sit gærdsel*" (M 1682); formentlig resterne af nedenstående.
5. Tvede skov * (17) Den nordligste del af skoven i trekantområdet Lillebrænde-Fjendstrup-Tvedegård; -/12 (1653/54); se Algestrup Skov (Maglebrænde sogn nr. 5).

MAGLEBRÆNDE SOGN:

1. Maglebrænde Hestehave * (16) I bymarken evt. syd for byen, hvor VSK 1772 angiver eng, og hvor GI viser "Maglemose" med nogen træbevoksning.
2. Stangerup Skov (23) Bøgeskov med underskov af tjørn i byens østre mark; lod til Maribo kloster; 4/4 (flere år); navn på GI.
3. Algestrup Egemose (16) Rtk.2244.196.

4. Algestrup Nørremark (16) Gamle egestumper.

5. Algestrup Skov * (16) Gammel, halvt eg og halvt bøg; 20/24 (1681/82); lod til Bendix Blome; kendes kun fra Ho 1692 og fra skovrester på VSK 1772 - del af skoven i trekantområdet Fjendstrup-Lillebrænde-Tvedegård, af hvis opdyrkning der er spor i form af indgårdede engarealer og små jordlodder på hhv. Orig.I og H 1818 ; i ager og eng; navnet ikke på kartografiske kilder; den nuværende Liselund skov ligger i området; bebyggelsesnavnet "Skovhuse" (GI).

6. Rigelskov (14) Algestrup; optræder sammen med Algestrup Skov i PKSA 18, 1673; Rejlskov (GI) (H 1818: Reil Skou, Rtk. 3323.118, 1730: "Reels") idag en del af Skørringe Hestehave; ikke lokaliseret.

7. Engelskov (17) Fjendstrup; udgør sammen med Krogstved Fjendstrup skov, s.d.

8. Krogstved (17) Fjendstrup; udgør sammen med Engelskov Fjendstrup skov, s.d.

9. Fjendstrup skov (17) Består af Engelskov og Krogstved; gammel bøgeskov med underskov af hassel, tjørn og el; 30/80 (1653/54); lodder til præsterne i Stubbekøbing, Åstrup og Falkerslev; i ager og eng; vedr. lokalisering se Algestrup skov - ikke navn på kartografiske kilder.

ESKILSTRUP SOGN:

1. Eskilstrup Hestehave (14) Formentlig identisk med Eskilstrup Skov (s.d.).

2. Eskilstrup Skov * (14) Gammel egeskov; 10/-; lod til præsten i Eskilstrup; navnet findes ikke på kartografiske kilder, men da skoven lå syd for byen, kan det være den viste.

3. Eskilstrup Søndermark (14) Rtk. 2244.196.

4. Ovstrup mark (14) Ofte sammen med Eskilstrup Skov; 8/20 (1654/55).

5. Ovstrup (Bøge-) Skov * (14) Gammel bøgeskov med underskov af hassel, el og lidt tjørn; 50/110 (1658/59) sammen med Kvindet; lodder til præsterne i Eskilstrup og Tingsted; navn på Ho 1692.

6. Kvindet * (14) Ovstrup; takseres sammen med Ovstrup Skov; navn på Ho 1692-koncept; se DS XI, s.226.

7. Sørup Frøndehave (13) Gammel egeskov; se Sørup Skov; se DS XI, s.190.

8. Sørup Fællesskov (13) Gammel bøgeskov med underskov af hassel, tjørn, avnbøg og el; lod til præsten i Tingsted; se Sørup Skov.

9. Sørup Mark (13) Rtk. 2244.196: egetrær.

10. Sørup skov (13) Består af Sørup Fællesskov og S. Frøndehave samt Stokkeskov; 18/30 (1653/54); ege- og bøgeskov; navne på Orig.I; uvist, hvilken af disse, som GI: "Skovlundegård" vest for byen er reliket efter.

11. **Stokkeskov** (13) Sørup; gammel skov, halvt eg og halvt bøg; -/3 (1670/71); er en del af Sørup Skov (s.d.).

SØNDER HERRED

ÅSTRUP SOGN:

1. **Sundskov** * (19) Delt mellem Åstrup sogns byer og Bønnet; sammen med Hesnæs 600/700 (1653/54); navn på H 1818 - på VSK 1772: "Østre Skove"; se DS XI, s.229.

2. **Hesnæs** * (19) Sammen med Sundskov delt mellem Åstrup sogns byer og Bønnet; takseres sammen med Sundskov; optræder altid som en enhed sammen med Sundskov (s.d.) - formentlig den del af skoven, som ligger nærmest bebyggelsen af samme navn.

3. **Hyldeholten** (19) Del af Sundskov (s.d.); ikke lokaliseret.

HORBELEV SOGN:

1. **Bregninge Skov** (25) Optræder altid sammen med Poulskov (s.d.); disse to tilsammen 120/200 (1653/54); bøgeskov med navr; lodder til Maribo kloster, Nykøbing hospital og præsten i Horbelev; navn på VSK 1772.

2. **Poulskov** (25) Bregninge; takseres sammen med Bregninge Skov, som den altid optræder sammen med; bøgeskov med navr; lod til Maribo kloster; se DS XI, s.227; ikke lokaliseret.

3. **Sønder Grimmelstrup Skov** * (24) 20/40 sammen med Eget Hegnet (1653/54), som den ofte optræder sammen med; lod til præsten i Åstrup; i ager og eng; omfatter formentlig skovlodderne såvel øst som vest for bebyggelsen.

4. **Sørslevholt** * (25) Sørslev; 250/200 (1677/78) sammen med Bønnet Skov; navn på H 1818; Sørslevs skovfang ses at ligge indenfor Bønnets ejerlagsgrænser.

5. **Luphaven** (23) Sørslev; nævnes bl.a. i AR 1674/75, men forekommer iøvrigt sjældent; i ager og eng.

6. **Nørre Tåstrup Lund** (23) -/14 (1653/54); bøgeskov; lod til Bendix Blome; i M 1682 "Lundemark" og på GI bebyggelsesnavnene "Lundebro" og "Lundeskovgård" (jvf. også DS XI, s.226).

7. **Skjoltrup Skov** * (25) 90/130 (1653/54); bøgeskov med navr; lodder til Bendix Blome og præsten i Horbelev; 1772: "Skiøtterup Skov".

8. **Skjoltrup Vænge** (25) Rtk. 2244.196; i ager og eng; navn på H 1818; navnet går formentlig på hele byens tilliggende jvf. Halskov Vænge.

9. **Meelse Skov** (25) 130/140 (1653/54); bøgeskov; navnet optræder ikke på kort men ofte i sammenhæng med Bregninge og Karleby Skov.

10. **Halskov Askehave** (25) I bymarken; navnet "askehave" kendes idag fra Askehave ved Korselitse (GI), og refererer til træarten ask (jvf. Houken s.

335 f).

11. Halskov Vænge * (25) -/2 (flere år); i ager og eng; navn på GI, men ikke kontinuitet; i det 17. århundrede betegnede navnet hele ejerlavet (Fritzboøger 1987).

12. Bønnet Enemærke * (25) Bønnetgård; er ikke mere enemærke i teknisk forstand; takseres sammen med Særslevholt (s.d.); bøgeskov med navn; navn på VSK 1772.

FALKERSLEV SOGN:

1. Falkerslev Ærtesnare * (24) -/2 (flere år); bøge- og egeskov; iflg. M 1682 i Falkerslev Søndermark; navn på GI; i kilderne oftest i formen "Attesnabe" - "snabe" betyder hjørne (f. eks. af en mark), jvf. Holsøe, s. 234.

2. Truelstrup Skov (24) -/3; i ager og eng; lod til Nykøbing hospital; ikke fundet på kartografiske kilder; placering usikker.

3. Virket Have (22) Takseres sammen Virket Holt (s.d.) og optræder som regel sammen med denne; ege- og bøgeskov; lod til Flemming Ulfeldt.

4. Virket Holt (22) 6/4 (flere år) sammen med V. Have; i ager og eng; på Ho 1692 mere samlet skovsignatur end på VSK 1772 - førstnævnte lagt til grund; navn på VSK 1772: "Virkets Holter"; ikke muligt at bestemme grænsen mellem haven og holtene; i ejerlavets vestligste hjørne er del af Hannenov, i hvilken Virket ikke havde del; grænsedragningen derfor usikker.

HORREBY SOGN:

1. Eget Hegnet * (24) Formentlig i skovområderne øst for Horreby Lyng; 20/40 (1653/54) sammen med S. Grimmelstrup skov; lodder til provsten i Sønder herred, præsten i Åstrup og Åstrup kirke.

2. Eget Langeng * (24) 6 svins olden; ege- og bøgeskov i ager og eng; navn på VSK 1772: "Langene" (sic).

KARLEBY SOGN:

1. Karleby Have (26) formentlig i bymarken.

2. Karleby Nørremark (26) Præstens agerlod: 1/8 svins olden (M 1682).

3. Karleby Præstehave (26) I Karleby Sønderris (s.d.).

4. Karleby Ris (26) Se Karleby Sønderris.

5. Karleby Skov (26) 100/130 sammen med Tunderup Skov (1653/54); bøgeskov med navn; navn på VSK 1772.

6. Karleby Sønderris (26) Gammel egeskov og tjørnekrat; formentlig i bymarken; -/3 (1653/54).

7. Deltzer Ris (26) Egetræer på Karleby Mark (jvf. M 1682, Rtk 3323.118 og det moderne gårdnavn "Deltzehøj" (GI)); til præsten i Karleby; 1 svins ol-

den (M 1682).

8. Favrholt (26) Formentlig i Karleby Mark; til præsten i Karleby; om et Favrholt på Listrup fang se DS XI, s.224 og Lolland-Falsterske herredsbøger....s. 53.

9. Tunderup mark og Holm (26) Rtk. 2244.196: ege- og bøgetræer.

10. Tunderup Skov (26) Takseret sammen med Karleby Skov (s.d.); bøgeskov med navnr; navn på VSK 1772.

NØRRE ØRSLEV SOGN:

1. Nørre Ørslev mark (30) Rtk. 2241.196; ege- og bøgetræer; måske identisk med nedenstående.

2. Nørre Ørslev Skov (30) 4/6 (1653/54); lod til Flemming Ulfeldt; ege- og bøgeskov i ager og eng; engsignatur på både Ho 1692 og VSK 1772; i M 1682 takseret sammen med Horsemoer; ikke navn på kartografiske kilder.

3. Horsemoer (30) I Nr. Ørslev sogn; optræder altid sammen med Nr. Ø. skov; GI: "Horsemor"; befinder sig syd for Hullebæk i Systofte ejerlav? grænse-dragningen stærkt usikker; se DS XI, s.196 og Hjelholt I, s.380 note.

4. Listrup fang (21) Listrups lod på Hannenov; formentlig identisk med nedenstående.

5. Listrup Holt (21) Takseres og optræder altid sammen med Hannenov; "*er en tynd og smal strimmel skov under agerlodder langs med Hannenov skovgårde*" (Rtk. 3323.118); ikke vist på rekonstruktionen på grund af usikre ejerlavsgrænser.

6. Bellinge Have * (28) Korselitsets enemærke; M 1682.

7. Løjevra * (28) Bellinge, Korselitsets enemærke; -/3 (flere år); navn på Ho 1692-koncept.

SØNDER KIRKEBY SOGN:

1. Sønder Kirkeby Skov Se Orup Skov (Idestrup sogn nr. 10).

2. Egebjerg Skov Se Orup Skov (Idestrup sogn nr. 10).

3. Bjerremose (32) Rtk. 2241.196; Formentlig til Bjerregård, Sdr. Kirkeby sogn; -/8 (1671/72); navn på Ho 1692; egetræer i ager og eng.

SØNDER ALSLEV SOGN:

1. Sønder Alslev Strandskov (35) -/6 (1681/82); ege- og bøgeskov med navnr i ager og eng; navn på VSK 1772.

Korselitse enemærke Består af Bellinge have, Teglskov, Tromnæs, Kirkeskov, Risen og Løjevra (s.d.); 440/243 (1653/54).

2. Teglskov * (28) Korselitsets enemærke; sammen med Tromnæs -/200

(1653/54); navn på Ho 1692-k ("Tils skou").

3. **Tromnæs *** (28) Korselises enemærke; takseres sammen med Teglskov; navn på VSK 1772.

4. **Kirkeskov *** (28) Korselitses enemærke; -/10 (flere år); navn på Ho 1692-koncept.

5. **Mølleskov *** (28) Korselitses enemærke; navn på VSK 1772.

6. **Risen *** (26+28) Delvis enemærke; delt mellem Korselitse og Karleby; Karleby Ris takseret til 4 svins olden (flere år); navn på Ho 1692-koncept: "Riserne" og "Karleby Rise".

SYSTOFTE SOGN:

1. **Systofte Skov** (29) 20/40 (1653/54) sammen med Hullebæk Skov; lodder til præsten i Nykøbing, Kommunitetet, Nykøbing hospital og Maribo kloster; navn på VSK 1772.

2. **Hullebæk Skov eller Have** (29) Optræder oftest sammen med Systofte Skov; lodder til kommunitetet, præsten i Nykøbing og Maribo kloster; -/6 (indbrændt) (1653/54).

3. **Bjørup Have** (31) 4/3 svins olden (flere år); bøgeskov med navn; ikke på Ho 1692 men på de senere (VSK 1772 lagt til grund); VSK 1772: "Bjørup Have".

IDESTRUP SOGN:

1. **Idestrup Skov** (33) Takseret sammen med Hallerup Skov (s.d.); navn på GI.

2. **Hallerup Skov** (33) Ege- og bøgeskov; takseres sammen med Idestrup fang 40/60 (flere år); lodder til præsten i Idestrup og Nykøbing hospital; navn på Ho 1692; se DS XI, s.198 f og 225.

3. **Sønder Vedby Skov eller Have** (33) 30/60 (1653/54); ege- og bøgeskov i ager og eng; lodder til præsterne i Stubbekøbing og Nykøbing og Nykøbing hospital; formentlig placeret i skovområdet nord for Hallerup og Idestrup Skove, hvor nu bebyggelsesnavnet "Brændte Ege" vidner om en tidligere skov (jvf. Trap IV:3, s.966 og Skovindberetninger til Stednavneudvalget).

4. **Ulslev Skov** (36) 20/20 (1655/56); mageskiftet fra KM til Nykøbing hospital (Rtk. 311.101); egeskov; kun egentlig skovsignatur på Ho 1692 - på VSK 1772 engsignatur med navnet "Konge Skoven"; eneste skov i nærheden af Ulslev.

5. **Sildestrup Skov** (34) -/3 (1655/56); ege- og bøgeskov i ager og eng; skovsignatur på VSK men ikke på Ho 1692 - førstnævnte lagt til grund.

6. **Tjæreby Krat** (34) Formentlig i marken.

7. **Tjæreby mark** (34) Rtk. 2244.196: egetrær.

8. **Tjæreby Østeris** (34) Ege- og bøgeskov i bymarken; 2 svins olden

(1655/56).

9. Kringelborg Skov * (29) 2 svins olden (M 1682); lod til Nykøbing hospital; navn på VSK 1772.

10. Orup (,Egebjerg og Sønder Kirkeby) Skov * (32) 30/18 (1681/82); ege- og bøgeskov i ager og eng; optræder altid sammen; eksistensen af bebyggelsesnavnet "Egebjerg Tvede" (GI) sydøst for den nuværende Orup skov bestyrker VSK 1772 i angivelsen af skovens større udstrækning end idag - dog eksisterede dette navn allerede på M 1682s tid (jvf. DS XI, s.210).

Nykøbing slots enemærke (=Sønder ladegårds) består af Lindeskov, Folehave og Hegnet.

10. Lindeskoven * (27) Nykøbing slots enemærke; -/60 (1653/54); iflg. tingsvidne 1662 1/3 eg (bilagt AR 1662/63); navn på Ho 1692.

11. Folehave * (27) Sdr. Ladegårds enemærke; navn på Ho 1692-koncept.

12. Hegnet * (27) Nykøbing slots enemærke; iflg. tingsvidne 1662 1/3 eg (bilagt AR 1662/63); navn på Ho 1692.

GEDSØR BIRK

VÆGGERLØSE SOGN:

1. Rabjerg Skov (38) Ikke takseret; i ager og eng; navn på GI.

2. Højset Skov (38) Ikke takseret; i ager og eng; navn på GI.

3. Marrebæk Skov (39) 8/6 (1681/82); ege- og bøgeskov; navn på VSK 1772.

4. Hasselø Skov (37) 20/20 (1654/55); ikke navn på kartografiske kilder; iflg. tingsvidne 1671 (PKSA 12) "*bøgeskov samt 3 egeholter, der ikke bærer olden*".

5. Flatø Skov (37) Øen har ikke skovsignatur på kendte kort; -/11 (1671/72).

SKELBY SOGN:

1. Stavreby Skov (40) Sammen med Fiskebæk Skov 5/4 (flere år); ege- og bøgeskov i ager og eng; figurerer ikke på Ho 1692, men på VSK 1772 dog uden navn; grænser iflg. Rtk. 2215.164, 1718 op til Fiskebæk Skov.

2. Fiskebæk Skov * (40) Takseres sammen med Stavreby Skov (s.d.); ege- og bøgeskov i ager og eng; navn på VSK 1772.

GEDESBY SOGN:

1. Gedesby Hejdeskov * (41) Formentlig lille egebevoksning et sted på overdrevet eller navn for den faktisk skovbevoksede del af "Gedesskov"?. Idet forledet "hejde" hentyder til opelskning af ung skov (jvf. kapitel 3), kan skoven tænkes at være den træbevoksning i overdrevets nordøstlige del, der

ses på VSK 1772, og hvor ÆO henholdsvis Orig.I har navnene "Egeskolen", "Arnevænget" og "Skovvænget", af hvilke de to første svarer godt til den kendsgerning, at de Gedesby mænd i 1670erne netop plantede unge ege.

2. **Gedesskov** * (41) -/16 (1656/57); 1655/56 takseret til 150 svins olden, men der må formentlig være tale om en sammenblanding med græsningstaksationen (svin på græs); lod til præsten i Gedesby; Ho 1692 viser skovsignatur på pynten mens VSK 1772 viser skov såvel her som i overdrevets nordøstlige hjørne (jvf. ovenfor); ; kaldes ofte blot Gedesby skov; iflg. Rtk. 3323.118 "et lidet stykke skov på den søndre kant"; navn på Sørensen 1717: "Skoven" og på VSK 1772.

SKOVENHEDER.

1. *Vålse Kildeskov og Vesterskov.*

2. *Vålse Resle.*

3. *Nr. Vedby sogns skove:* Egelev Søndermark; Gåbense mark; Lille Hovedskov; Nr. Vedby Skov; Orehoved Skov.

4. *Nr. Alslev sogns Skove:* Nr. Alslev Storskov og Østerskov; Ravnsø Skov.

5. *Del af Gundslev sogns skove:* Farnæs; Gundslev Nørreemark.

6. *Del af Lillebrænde og Gundslev sognes skove:* Barup Have og Mellemmark; Sortsø Hestehave, Vester- og Mellemmark.

7. *Del af Brarup og Nr. Kirkeby sognes skove:* Brarup Kallehave, Skov og Sundskov; Lommelev Mark, Skov og Vesterris; Lundby Kirkeskov og Sønderskov; Mortensskov.

8. *Alstrup skove:* Børshøj, Kohave, Lillemark Skov, Skovenge og Sundskov.

9. *Sundby Skov og mark.*

10. *Del af Nr. Kirkeby sogns skove:* Bannerup Rosenlund; Brændehave; Nebølle Kohave, Mark og Skov; Nr. Kirkeby Gærderis og Skov; Ravnstrup Have og Nørreskov.

11. *Borreskov.*

12. *Dele af Tingsted og Ønslev sognes skove:* Bodehave og Boderup Kohave; Bruntofte Hestehave, Kildeskov, Kirkeskov og Vesterris; Flattehave; Niels Snedkers Vænge; Kraghave Øster- og Vestermark; Ravnebæks Skov; Skinderris; Skrædderens Vænge; Stubberup Mark; Tåderup Taske; Øverup Have og Skov.

13. *Sørup skove:* Frændehave, Fællesskov, Mark og Stokkeskov.

14. *Dele af Eskilstrup og Torkilstrup sognes skove:* Eskilstrup Hestehave, Skov og Søndermark; Gundslevmagle Skov; Kvindet; Ovstrup Mark og Skov; Rigelskov; Skørringe Hessel og Hestehave; Sullerup Lillebøg.

15. *Ønslev og Stadager skove:* Byskov Madeholm; Dronningens Have; Hilmerskov; Lindstål; Madeskov; Pileager Skov; Stadager Egeskov; Ønslev Eskebjerg (af disse en del tilhørende enemærket).

16. *Dele af Torkilstrup, Maglebrænde, Lillebrænde og Horbelev sognes skove:* Algestrup Egemose, Nørreemark og Skov; Dukkerup Skov; Lillebrænde Skov; Maglebrænde Hestehave; Magleholm; Sullerup Rud, Skov og Østermark; Torkilstrup Skov; Tårup Mark, Ris og Skov.

17. *Fjendstrup og Tvede skov:* Engelskov og Krogstved; Tvede skov.

18. *Skørringe enemærke:* Skørringe Kirkeskov, mark og Østerskov.

19. *Hesnæs og Sundskov.*

20.Klodskov.

21.Hammenov og Listrup Holt.

22.Virket Have og Holt.

23.Dele af Maglebrænde og Horbelev sognes skove: Lumphaven; Nr. Tåstrup Lund; Stangerup Skov.

24.Dele af Falkerslev, Horreby og Horbelev sognes skove: Eget Hegnet og Langeng; Falkerslev Ærtesnare; Sdr. Grimmelstrup Skov; Truelstrup Skov.

25.Horbelev sogns kystskove: Bregninge Skov; Bønnet Enemærke; Halskov Askehave og Vænge; Meelse Skov; Poulskov; Skjoltrup Skov og Vænge; Sørslevholt.

26.Karleby sogns skove: Deltzer Ris; Favrholt; Karleby Have, Nørremark, Ris, Skov og Sønderris; Tunderup Holm, Mark og Skov.

27.Nykøbing slots og Nørre Ladegårds enemærke: Bandsbro; Folehave; Hegnet; Kallehave; Kohave; del af Kraghave Mark og Vænge; Lindeskov; Ravnstrup (NB: enemærkerne ved Stadager under 15).

28.Korselitsses enemærke: Bellinge Have; Kirkeskov; Løjevå; Møllerskov; Risen; Teglskov; Tromnæs.

29.Dele af Systofte sogns skove: Hullebæk Skov; Kringelborg Skov; Systofte Skov.

30.Nr. Ørslev sogns småskove: Horsemoer; Nr. Ørslev Mark og Skov.

31.Bjørup Have.

32.Orup, Egebjerg og Sdr. Kirkeby Skov og Bjerremose.

33.Dele af Idestrup sogns skove: Hallerup Skov; Idestrup Skov; Sdr. Vedby Have.

34.Dele af Idestrup sogns skove: Sildestrup Skov; Tjæreby Ris.

35.Sdr. Alslev Strandskov.

36.Ulslev Skov.

37.Flatø og Hasselø Skov.

38.Rabjerg og Højjet Skov.

39.Marrebæk Skov.

40.Stavreby og Fiskebæk Skov.

41.Gedesskov og Hejdeskov.

Grundtabel 1: Sognevis husdyrhold 1657 og 1682.

sogn:	1657			1682				
	heste og hornkvæg	får og svin	bistokke	heste hornkvæg		får	svin	bistokke
Tingsted	389	815	42	244	216	382	62	12
Ønslev	355	709	31	183	158	276	46	7
Stadager	167	382	17	111	88	118	32	9
Nr. Kirkeby	220	559	21	90	66	98	24	8
Brarup	254	553	23	122	93	139	35	14
Kippinge	216	555	6	120	133	103	38	8
Vålse	350	687	2	170	186	202	123	6
Nr. Vedby	459	1199	29	136	238	262	103	20
Nr. Alslev	257	519	11	143	112	135	30	7
Torkilstrup	323	690	16	200	192	302	26	16
Gundslev	466	786	20	344	297	446	60	28
Lillebrønne	171	265	20	92	77	135	23	8
Maglebrønne	207	396	21	142	140	215	19	23
Eskilstrup	301	631	13	101	86	150	11	9
Åstrup	494	869	29	300	231	379	5	13
Horbelev	603	1176	9	182	200	246	9	6
Falkerslev			8	101	88	144		4
Horreby	118	233	14	73	54	80		1
Karleby	169	288	4	103	80	99	7	
Nr. Ørslev	262	522	9	101	89	102	8	
Sdr. Kirkeby	139	343	15	48	60	37	14	3
Sdr. Alslev	116	281	11	50	24	59	2	
Systofte	250	516	20	80	120	224	10	11
Idestrup	893	1824	35	235	201	300	20	16
Væggerløse	636	1555	45	261	206	382	81	19
Skelby	544	1084	11	195	176	245	51	6
Gedesby	485	953	2	151	153	239	53	4

(kildegrundlag: kvægskattemandtal)

Grundtabel 2: Årlige afkortninger og restancer på penge- og
byglandgilden.

regnskab:	penge (rdl.)			byg (td.)		
	brutto	fradrag (abs.)	fradrag (%)	brutto	fradrag (abs.)	fradrag (%)
1652/53	1434,3	116,0	8	7651,4	1207,9	16
1653/54	1434,3	78,3	5	7651,4	457,4	6
1654/55	1434,3	227,5	16	7651,4	1382,3	18
1655/56	1434,3	279,4	19	7651,4	1459,3	19
1656/57	1434,3	931,7	64	7651,4	3755,3	30
1658/59	1442,3	1255,3	87	7682,2	4753,8	60
1660/61	1442,3	1424,4	99	7682,2	7671,3	100
1661/62	526,6	361,2	69	310,4	109,3	35
1665/66	755,6	49,9	7	6078,7	2648,7	44
1666/67	767,8	53,3	7	6160,7	930,9	15
1667/68	760,1	55,6	7	6165,7	1137,5	18
1668/69	760,1	56,9	7	6165,7	627,6	10
1670/71	760,1	104,8	14	6165,7	1241,8	20
1671/72	760,1	251,8	33	6165,7	1106,4	18
1672/73	760,1	167,7	22	6165,7	781,9	13
1673/74	760,1	56,9	7	6165,7	650,0	11
1674/75	760,1	337,9	44	6165,7	5574,7	90
1675/76	760,1	312,6	41	6165,7	3941,1	64
1676/77	760,1	528,5	70	6165,7	4235,6	69
1677/78	760,1	636,9	84	6165,7	2259,4	37
1679/80	760,1	640,6	84	6165,7	1806,0	29
1680/81	760,1	685,7	90	6165,7	1749,5	28
1681/82	760,1	538,1	71	6336,1	2416,7	39
1685/86	760,1	305,2	40	6165,7	3482,6	56

(kildegrundlag: LR og AR)

Grundtabel 3: Brændselsudvisning til bønderne 1653-1685.

sogn:	1653	1654	1655	1656	1662	1663	1664	1665	1666	1667	1668	1669
1670												
Tingsted		2	10	20		88	48			96	104	100
Ønslev	44	24	46	22		156	135	99		102	116	106
Stadager	14	36	22	14	90	76				29	50	39
Nr. Kirkeby	20	3			59					22	57	42
Brarup	30	30	36	32	39	88	78			50	122	82
Kippinge		95	68	39	81	65	101	74	55	4	72	6
Vålse		20	34	25	156	143	108				107	78
Nr. Vedby	44	97	86	79	60	90	93	49			96	166
Nr. Alslev	32	54	56	34	135	59	18	2		3	92	89
Torkilstrup	28	36	35	34			99				84	69
Gundslev	26	106	18	14			131	96			84	178
Lillebrænde		22	18	7	96		68				61	61
Maglebrænde	10	6	4	22	63	21	81	70	3		77	68
Eskilstrup		40	12	4	100						75	50
Åstrup		22	32	38	8		102 ¹	108	150		141	165
Horbelev	34	34	48	32		236	5	132	168		36	96
Falkerslev				14				12	18			46
Horreby	26	4	2	28 ²	51	52	4	46	30	9	36	40
Karleby		16	13	19	75	72	71	71	71	71	71	63
Nr. Ørslev		45 ³	33	64 ⁴	40	59	54	45	81		68	66
Sdr. Kirkeby		5	4	20	45	34	44	50	44		42	65
Sdr. Alslev			4		30	48		18	44		48	33
Systofte	22	24	5	36	150	114	64 ¹	63	91		72	46
Idestrup		88	41	74		344	148	195	139		157	92
Væggerløse		74	23	51	214	56	136	54	158		138	57
Skelby		14	8	7	62							40
Gedesby			4	9								
uoplyst			80	40								

ialt	330	897	742	778	1554	1801	1588	1085	1151	87	1820	1864

noter: 1. Minimum p. gr. af lakune i kilden. 2. Incl. Sdr. Grimmelstrup.
 3. Incl. husmænd, præste- og hospitalstjenere i Listrup, Virket, Falkerslev, Horreby, Hullebæk og Bjørup. 4. Incl. Bjerregård.

1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1683 1684 1685

100	113	108	106	106	110	107	106	84	153	153	102	81	77	96
106	88	78	78	78	78	78	76	78	117	119	78	76	82	92
39	36	34	32	34	34	34	34	36	54	54	26	32	28	34
42	38	38	38	38	38	38	34	36	54	54	38	36	34	34
82	74	78	76	76	76	74	76	76	114		76	64	76	74
52	53	60	40	44	50	46	44	44	72	72	46	46	52	20
86	94	88	86	84	86	86	86	82	123	123	73	86	86	95
115	98	98	68	74	90	86	94	92	123	168	82	82	74	93
63	59	60	60	58	58	54	58	60	90	87	52	62	60	60
69	71	70	70	62	62	72	72	72	108	87	70	69	62	69
122	128	123	116	118	118	122	122	119	182	171	100	92	106	120
43	42	42	42	40	42	42	42	42	63	63	42	42	44	43
71	52	62	62	62	62	59	52	52	78	87	58	56	60	57
54	52	70	58	48	54	52	36	52	81	42	52	52	44	52
126	112	118	122	128	114	112	110	118	177	177	114	122	112	108
121	148	154	152	122	134	100	98	88	168	189	125	106	101	122
46	52	70	46	46	46	54	56	58	87	87	55	54	54	56
40	30	28	36	30	36	28	28	30	45	57	40	32	28	28
58	42	44	44	42	44	43	43	43	65	66	44	46	46	48
58	73	54	56	56	56	54	56	56	90	93	60	38	52	58
27	33	28	32	28	28	26	26	28	39	45	30	36	38	38
32	48	29	30	24	30	28	29	29	44	44	29	30	29	30
71	61	62	60	64	60	64	64	64	75	96	54	64	64	62
107	110	160	94	91	92	89	89	89	137	128	88	70	83	89
40	128	112	106	68	162	114	104	116	171	141	50	60	96	102
	34	80		86	54	66	76	84	126		84	88	86	94
	56	64	118	68	115	54	54	56	93		53	58	64	58
														60

1770 1925 2012 1828 1773 1929 1782 1765 1784 2729 2403 1680 1680 1738 1892

(kildegrundlag: LR og AR)

Grundtabel 4: Brændselsudvisninger fra kronens skovefordelt på modtagergrupper (læs ved).

år:	A	B	C	D	E	F	G	H	ialt
1653				10		40	166	330	546
1654				205		110	472	897	1684
1655				30	27	202	101	742	1102
1656				10	16	250	414	778	1468
1662						46	324	1555	1925
1663	412 ¹			141		234	2	1801	2176
1664				433 ³		37		1588	2068
1665				25	10	51	161	1085	1332
1666						14	130	1151	1295
1667					12	24	158	87	281
1668				56		64	218	1820	2158
1669				45	12	77	96	1864	2094
1670	2			149	288	136	474	1770	2817
1671	2000	1760	200	568	198	368	359	2019	7470
1672	2000		200	678	36	400	454	2016	5784
1673	1511 ⁴		450	594		350	786	1950	5641
1674	2000		310	606		378	523	1958	5775
1675	2000		330	641		411	224	1925	5577
1676	2000		330	600		314	270	1820	5334
1677	1844		290	598	293	352	262	1838	5477
1678	1501	400	290	764		360	256	1898	5469
1679	1481	400	290	828		348	254	2584	6185
1680	1439	400	290	830	138	380	252	2504	6233
1681	1584	400	330	890	18	324	192	1708	5446
1682	1634			410	37			1809	3890
1683	1541			410				1734	3685
1684	0			410	17			1778	2205
1685		200		494		281		1892	3048

A: Nykøbing slot, B: Sophie Amalie, Kbh., C: ladegårde og hollænderi, D: embedsmænd og betjente, E: ryttere og soldater, F: præster og degne (hvoraf flere før 1671 på egne skovlodder), G: borgere, H: bønder.

noter: 1. Til maltning; resten ikke opgivet i læs, 2. Ikke opgivet i læs, 3. Incl. borgere, 4. Heraf 511 læs til maltningen.

(kildegrundlag: 1653-70 + 1685: LR & AR, 1671-84: Rtk. 2244.196)

Grundtabel 5a: Bøndernes bygningstømmerønsker og -udvisningerangivet ved antal spænderum.

sogn:	U1671/2	Ø1672	U1672/3	Å1672/3	Ø1673	Å1673/4	Å1676/7	Ø1678
Tingsted	3,8	7,2	8,0	6,2		1,2	13,6	16,0
Ønslev		6,1	2,1	3,3	4,0		4,4	4,6
Stadager	15,2	22,0	22,5	22,4	0,4		4,0	3,4
Nr. Kirkeby	4,0	2,0		1,0			3,2	12,8
Brarup	19,4	22,0	12,8	10,5	14,9		13,0	23,2
Kippinge	3,0	14,8	10,2	10,2	12,4	6,3		7,1
Vålse	11,7	4,7	4,2	4,2				58,8
Nr. Vedby	5,4	11,3	10,4	8,4				20,8
Nr. Alslev		22,8	21,7	19,6			18,7	14,7
Torkilstrup	14,8	4,0	2,6	2,2	18,0	18,0	12,0	15,6
Gundslev	8,0	106,3	105,6	107,6	8,0			19,2
Lillebrænde	4,0	4,0	5,0	5,0	10,0		5,6	2,6
Maglebrænde	3,4	10,7	5,4				7,6	10,0
Eskilstrup	22,5	31,9	38,1				16,0	16,6
Åstrup	38,4	51,0	48,7	61,0			7,0	18,1
Horbelev	14,0	5,1	0,4	4,7			10,6	13,6
Falkerslev		4,9	3,4	3,4		2,0	9,3	11,3
Horreby	4,6	11,8	9,2	1	11,6		11,3	8,0
Karleby		7,1	6,3	1		17,0		4,0
Nr. Ørslev		12,3	10,6	7,7	15,2	2,7		
S. Kirkeby	22,0	11,8	5,4	8,4	38,0		12,9	
S. Alslev		1,2			2,0		27,2	
Systofte	13,6	27,2	19,9	20,0		4,0	15,8	
Idestrup	3,0	36,9	36,3	34,2	13,0	14,0	18,3	11,0
Væggerløse	4,0	22,0	22,0	25,0	9,9	9,4		17,5
Skelby	0,4	23,0	23,0	23,0	25,8		7,0	9,4
Gedesby		26,2	24,8	26,8	10,6		15,8	10,5

 ialt 215,2 552,2² 458,6 464,6 193,8 74,6 232,7 328,8

U: Udvisningsresolution, Ø: Udvisningsønsker, Å: Årsopgørelse

noter: 1. Ulæseligt p. gr. af blækkets afblegning, 2. Ækvivalerer 1208 læs.

(kildegrundlag: PKSA 18 & KHSA RB 1672)

Grundtabel 5b: Bøndernes bygningstømmerudvisninger.

sogn:	U1663/4	Å1674/5 ¹	Å1681/82 ¹ + A	hele perioden:		
				B	C	D
Tingsted	1,2	138			4	1
Ønslev				1	1	
Stadager		174	40	4	11	
Nr. Kirkeby				2		
Brarup		60	140	7	8	1
Kippinge			44	8	3	
Vålse			2	2	6	
Nr. Vedby	2,0		244	4	13	
Nr. Alslev	1,4			2	3	
Torkilstrup				1	5	
Gundslev					13	
Lillebrønne				3	5	
Maglebrønne		335			3	
Eskilstrup				1	5	
Åstrup			216	3	2	
Horbelev					4	
Falkerslev			44		1	
Horreby	0,8				2	1
Karleby	1,0				3	
Nr. Ørslev		576 ²		1	9	1
Sdr. Kirkeby		80			2	
Sdr. Alslev		60			5	
Systofte	0,7	24			7	1
Idestrup						
Væggerløse	2,4	24		3	8	3
Skelby			104	3	1	3
Gedesby	2,8		896	1	10	
ulokaliseret				1		1
<hr/>						
ialt	12,3	1471	1728	16	47	12

U: Udvisningsresolution, Å: Årsopgørelse, A: Tylvter lægter, B: Tømmer til x skorstene, C: Tømmer til x brønne, D: Stykker tømmer til møller

noter: 1. Opgivet i alen; 1681 til øde gårdes genopbygning, 2. + 3 ege.

(kildegrundlag: AR & PKSA)

Grundtabel 6: Brænde- og tømmerproduktionen fordelt

på skovenheder.

skov- enhed	1671				1672				1673				1674			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
1.	8	17	16	12	-1	25	20	3	2	15	17	20	1	20	15	4
2.																
3.	18		6	7	28		5		16		9		15		11	2
4.	17		3		19		16		17		33		19		15	
5.	19		20		20		18		16		20		12		16	
6.												25				
7.	1	1				2	5		1	4	5	5	4			
8.		24	26		6	16	23	3	7	11	25	14	8	14	22	
9.	19	1	34		22		10	1	24		12	10	23		17	10
10.	2	11	8		6	3	9	5	9	7	10	22	1	9	7	
11.																
12.	31		17	8	35		17		50		16	10	26		17	3
13.				4								11				1
14.	32		18		34		21	2	24		27	5	29		24	
15.		6	7			6	1	2		4	1	6		6		
16.	42	4	26	1	38	7	21		30	5	19	13	25	5	19	6
17.									12		9					
18.									4		1		5			
19.	35		30		60		35		35		55	20*	40		31	20*
20.	78		28		98		17		128		34		48		19	
21.	30	16	17	4	21	27	43		16	23	24	9	24	21	31	7
22.	12	1	9													
23.							3		1		4		4		6	
24.	6		3		6	1	3	4	7	4	10	3	9			2
25.	34		34		52		42		34		45		40		52	
26.	12		12		11		14		8		13		8		11	
27.	6	16	1		7	8	2		2	16	6		12	18		
28.	21	7	29	2	26	11	31		23	7	18	1	18		13	
29.	8	3	17	1	1	5	7	1					3	3	7	
30.																1
31.					2							4	3		3	
32.	2	19	10	1	1	22	9	2	3	9	8	47	1	29	8	3
33.	27		18		25		23		20		20	3	28	2	20	
34.												6		3		
35.												3				
36.																
37.		12	1			10				9		4		10		
38.																
39.												10			4	
40.						1						9			1	
41.						2						17				

Grundtabel 6 fortsat

skov- enhed	1675				1676				1677				1678			
	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d	a	b	c	d
1.		23	15	4		2			12	12			1	21	15	5
2.		15														
3.	14	2	10	2	18	2			16	2			29	3	7	17
4.	26		20		15				28				20		16	
5.	12		14		13				16				17		14	
6.																
7.		7		5	6	4			3	1			1	8	3	2
8.	6	16	20		8	15			11	9			15	11	18	6
9.	19	2	11		16				21				15	2	6	7
10.	5	6	9		7	7		1	4	4		1	4	4	4	4
11.																
12.	8		13		23			2	26				21		11	10
13.																
14.	30		20		28				39				48		20	9
15.		6				6				5				5		3
16.	25	7	15		27				21				25	9	21	11
17.	3		8		15				4				6		8	
18.	6		2	1	7		1		13		1		9			
19.	43		35	16*	43		79	18*	66				83	2	46	16*
20.	73		15		80				94				81		10	1
21.	10	29	30		7	25			16	20			10	24	14	2
22.			1												3	
23.	3		3						3				2		3	2
24.	8	1	3		7	1			13	1			8		1	8
25.	34		29		34				39				30		58	
26.	11		13		12				12				13		19	
27.	13	18	6	3	9		1		20	2	1	1	12	16	14	
28.	17		18		20	7			16	4			25	5	17	2
29.	2	5	8		5	2		2	6	3			8	1	10	7
30.					7											
31.	3		4												4	2
32.	1	19	9	3	13				4	8			2	15	2	5
33.	23		19		22				19				24		15	
34.		4								4						
35.																
36.																
37.		11		6						9				10		1
38.																
39.														3		1
40.				9						14				21		7
41.										8						

skov-	1683				1684			
enhed	a	b	c	d	a	b	c	d
1.		17	16	2	8	9	11	3
2.								
3.		12	1	2	3	11	2	7
4.		21	3	46	21		14	
5.		8		10	13		10	
6.								
7.		4	3		5	5	4	
8.		12	3	19	1	16	6	14
9.		18		9	4	11	1	9
10.			9	8		1	6	6
11.		17	2	20	1	12		12
12.								
13.		2			2		3	2
14.		23		15	25	1	28	1
15.			6			3	6	
16.		20		15	5	5	6	14
17.		2		6	8	1	8	
18.		4		3	6		2	
19.		53		27	12*	28	66	
20.		65		25	32		29	
21.		15	21	12	1	8	17	10
22.		1	2			1		5
23.		5		3				
24.		7			5	3		5
25.		35		40	17		70	
26.		10		14	9	34		
27.		5	12	9	10	3	8	
28.		13		8	14		30	3
29.		5	1	36	1	5	1	6
30.		8		16	4	7	6	
31.		4		4	6		5	
32.		2	8	9	6	5	34	6
33.		14	2	15	15		10	18
34.				9				
35.								
36.								
37.		8		11				
38.								
39.								
40.								
41.								

a: "topfurnede bøge og
bøgestabbe".

b: "hule ege og egestabbe".

c: "risbøge til hjultømmer
og anden brug".

d: "ege til bygning og
anden brug".

Noter:

1. Incl. Fjendstrup skov.

2. Incl. Nr. Ørslev skov.

3. Incl. Brændehave.

4. Heraf 118 navr

* navr

(kildegrundlag:
Rtk. 2244.196)

Grundtabel 6 fortsatSammentælling pr. år:

	a	b	c	d
1671:	490	138	390	39
1672:	519	146	395	23
1673:	489	114	441	257
1674:	406	145	369	58
1675:	395	171	355	32
1676:	442	89	81	23
1677:	522	106	2	2
1678:	509	158	359	128
1679:	645	172	14	2
1680:	613	140	5	15
1681:	446	134	350	41
1682:	391	120	366	73
1683:	385	95	387	41
1684:	303	149	386	63

sum:	6537	1849	3620	780

Sammentælling pr. skovenhed:

	a	b	c	d
1.	51	251	153	52
2.		15		
3.	275	19	84	41
4.	321		202	
5.	205		305	
6.				28
7.	29	43	27	7
8.	142	179	201	29
9.	270	7	120	35
10.	48	100	76	47
11.	383	4	162	50
12.				
13.	11		3	18
14.	477	1	223	23
15.		85	15	16
16.	357	49	163	45
17.	87	1	52	2
18.	72		12	1
19.	788		471	118*
20.	1036		229	1
21.	231	286	195	24
22.	14	3	20	5
23.	29		30	3
24.	109	10	20	28
25.	494		463	4
26.	170	34	132	3
27.	132	129	64	3
28.	271	43	186	10
29.	76	35	107	12
30.	59		38	6
31.	34	1	29	7
32.	49	240	87	89
33.	317	14	175	3
34.		43		6
35.			1	5
36.				
37.		145	1	5
38.				
39.		23		14
40.		79		23
41.		10		17

sum	6537	1849	3620	780

Grundtabel 7: Samlet brænde- og tømmerproduktion 1671-1684.

		Brændeved		Hjultømmer m. m.			Bygningstømmer
		A	B	C	D	E	F
1671	a	374	138	379			4
	b	157		30			35
1672	a	392	146	397	16		
	b	134					9
1673	a	359	169	419	4		211
	b	141	35	4		20	37
1674	a	371	142	380			38
	b	130		2		20	1
1675	a	299	150	374			11
	b	122	5	4	3	16	2
1676	a	347	117	77			1
	b	128	4	4	4	18	
1677	a	413	105				4
	b	146		2	1		
1678	a	379	171	378	109		3
	b	151			2	12	11
1679	a	562	169	12			1
	b	149	3	2	1		
1680	a	489	140	1			1
	b	162	3	4		10	
1681	a	356	185	361	22		1
	b	143		1	1	12	12
1682	a	269	120	364	51		
	b	128		2	2	12	5
1683	a	284	94	394	16		17
	b	112	6	2	2	12	
1684	a	313	144	382			48
	b			1			13

noter: A. topfurnede bøge og bøgestabbe, B. hule ege og egestabbe, C. risbøge, D. risege, E. navr, F. ege og egestabbe, a. til embedsmænd, betjente, præster, borgere, bønder m. fl., b. til slot og ladegårde.

(kildegrundlag: Rtk. 2244.196)

Grundtabel 8: Indsamlede hovnødder pr. sogn (skæpper).

sogn:	1653	1660	1662	1664	1665	1667	1676	1677
Tingsted	29 1/2	1	17 3/4	1	17 1/2	38	20 1/2	41 1/2
Ønslev	38 1/8	4	25 1/2		20 3/4	50	24 1/2	48 1/4
Stadager	10 7/8	3	7 1/4		7 1/2	11	8 3/4	16
Nr. Kirkeby	4 1/8		7		7	17	8 1/2	16
Brarup	15		16 1/4	3/4	18 1/4	31	14 1/2	30
Kippinge	8 1/4		10 1/2	1/2	10 3/4	22	10 3/4	32 1/2
Vålse	10	9	24 1/4	1 1/2	24	37	26	50 3/4
Nr. Vedby	13 3/4		19 1/2		6 1/2	30	20 3/4	50 1/4
Nr. Alslev	10 1/2	6	13 1/2		9 1/2	24 1/2	12 3/4	28
Torkilstrup	16		7 1/4		8 1/2	33 1/4	12 1/2	7 1/4
Gundslev			20 1/2		17	55 1/2	27	56 3/4
Lillebrønne			8 1/8		9 1/4	12 1/2	10	20 1/2
Maglebrønne			8 1/2		1	23 1/4	10 1/4	25 1/2
Eskilstrup	25 1/8		13 3/4		8 1/4	24 1/2	10	26 1/2
Åstrup	30	2	15 1/2	1	12 1/2	30	23 1/2	45 1/4
Horbelev	30		30		23 1/2	58	31	59
Falkerslev	12 3/4	1	11 1/4	2	12	24	14 3/4	31 1/2
Horreby	4 1/4	1 1/2	6 3/4		3	13 1/2	7	14
Karleby	9	3	10 1/2	1 1/2	5 1/2	22 1/2	10 3/4	21 1/2
Nr. Ørslev	14 7/8		10 1/2			25 1/2	15	28
S. Kirkeby			5 1/2	1 1/2	5	11 1/4	5 1/4	11 1/2
S. Alslev			2				7	14
Systofte	17 3/8		8 3/4		9 1/4	22 1/2	13 1/2	26 1/2
Idestrup	16 1/4		32 3/4		5	49 1/2	7 1/4	26 1/4
Væggerløse	30 1/8		18 1/4	1/2	7 1/2	26	16	39 1/2
Skelby	9 7/8		22	1/2		28		40 3/4
Gedesby	26 7/8		13	1 1/2	5	26		31

ialt	382 5/8	30 1/2	386 3/8	12 1/4	244 3/4	746 1/4	367 3/4	858 1/2
i tønder:	76,5	6,1	77,3	2,5	49,0	149,3	73,6	171,7

Desuden indsamledes på hele Falster ialt 1661: 7 td., 1663: 8 td. og 1668: 21,3 td.

(kildegrundlag: LR & AR)

Grundtabel 9: Årlige oldentaksationer (svins olden) pr. skovenhed.

skov- enhed	1652	1653 ²	1654 ²	1655 ²	1656	1657	1658
1.	70	20	50			16	12
2.	80	10					
3.	4	101 (11)	10	8	12	12	36
4.		297 (127)			8		110
5.		150					100
6.	14	10	6	6	6	6	
7.		44	22	6	4		8
8.	35	100	40	6	14	22	70
9.		150	15	10	12	24	100
10.	25	12	18	6	4		8
11.	10	6	12	4			
12.	16	240 (20)	4	2	28	24	101
13.	17	36	12	8	10	10	15
14.	6	360 (30)	20	4	42		190
15.	20	40 (40)	42 (12)	8 (2)	24 (18)	2 (2)	20 (20)
16.		347 (238)	6	6	52	8	96
17.		80			24		64
18.					20 (20)		70 (70)
19.		700			80		450
20.		780 (80)			100		400
21.	4	30	60	64	60	154	70
22.		6		2	3	16	6
23.		22 (4)			6		12
24.	4	46 (3)	6	8	8	10	16
25.		928 (58)			32		420
26.		130	2		10	2	120
27.		378 (378)	32 (32)	11 (11)	36 (36)	26 (26)	174 (174)
28.		234 (234)	25 (25)	21 (21)	28 (28)	11 (11)	244 (244)
29.	4	46	6	6	7	36	20
30.		11 (5)			2		4
31.	2	4			2	2	4
32.	16	12	12	16	10	8	20
33.		180 (60)	4	5	13	8	90
34.	2			5	2	2	
35.			3	2			
36.	14		16	20	8	14	
37.	16	4	20	8	12	10	
38.		3)					
39.			4	4	4		
40.			4	4	3		
41.			6	150	16		
uoplyst		90 (90)					
ialt	359	5604	457	400	702	432	3050
sum ¹	359	4226	388	366	600	384	2542

Grundtabel 9 fortsat

skov- enhed	1660	1661	1662 ²	1663	1664	1665	1666
1.	40		50				
2.	60						
3.	28		20	2	3	2	1
4.	26		20				
5.			8				
6.	4			2			
7.	10		5		4	4	
8.			20	12	6	4	
9.	20		100	3	3	6	
10.	10		8		2	2	
11.	8						
12.	24		94	2	6	13	5
13.	2		6	2	5	6	2
14.	20		80	4	7	17	2
15.	2		12 (12)	10		2	
16.	16		48			10	2
17.	4		20			4	
18.							
19.			500			30	
20.	100		600			50	
21.			40	20	10	14	15
22.			4			1	
23.			8			1	
24.			14	2	4	8	4
25.			560			56	
26.			100			10	
27.			125 (125)				
28.			430 (430)				
29.			12	2	4	6	3
30.			4			2	
31.			3			2	
32.			10	12	8	4	5
33.			27			13	2
34.							
35.							
36.	8			6			
37.	10			4	2		
38.							
39.				2			
40.							
41.							

uoplyst 40 (40)

ialt	432	0	2928	85	64	267	41
sum ¹	392	0 ⁴	2361	85	64	267	41

Grundtabel 9 fortsat

skov- enhed	1667	1668	1669	1670	1671	1672	1673
1.	12		60	44	44		
2.			50		52		
3.	16 (4)	2	10	4	18		2
4.	22 (4)		8	112 (22)			
5.	14			34			
6.					2		
7.	6		2	6			
8.	16		8	60	14		5
9.	62 (12)		7 (2)	48 (8)	17 (3)		4
10.	3	2	20 (4)	7	18 (2)		
11.			7 (2)		7 (1)		
12.	110 (12)	11	10	88	27 (1)		2
13.	8	5	6	9	9		2
14.	97 ⁵ (11)	2	16 (2)	174 (23)	17 (1)		10
15.		3	20 (4)	2	32 (8)		5 ⁽¹⁾
16.	68 (22)		16 (4)	82 (15)	12 (2)		14 ⁷
17.	14			48 (18)	3 (1)		
18.							
19.	400			250			3
20.	500			400			10
21.	20	12	20	16	48		4
22.	3	2	2 ⁶	3 (3)	2		
23.	11 (3)			4			
24.	8	2	4 (1)	4	11 (1)		1
25.	476 (16)		2	306 (56)	2		1
26.	70			50			
27.							
28.							
29.	8	2	5 (2)	15 (2)	18 (6)		
30.	3			3			
31.	3			2			
32.		4	14	12	44		1
33.	45			40 (16)	4		
34.			2				
35.		3	2	2 (2)	5 (1)		
36.				6 (6)			
37.			4		15		
38.							
39.							
40.							
41.							

uoplyst

ialt	1995	62	295	1803	421	0	64
sum ¹	1911	62	274	1634	402	0 ⁴	63

Grundtabel 9 fortsat

skov- enhed	1674	1675	1677	1679	1680	1681	1684
1.			44	20	6	30	
2.			10		14	20	
3.	2		16	8	8	12	
4.		11 (6)	66 (28)	7	5 (2)		
5.		7	50		6		
6.	3			2		3	
7.	6 (4)	6	8		3	3	
8.	5	21 (6)	50		5	10	
9.	2	3 (1)	70 (10)	15 (3)	10 (2)	18 (4)	
10.	10 (2)	3	10 (2)	11		14 (2)	
11.				4		2	
12.	1	74 ⁸ (4)	167 (10)	5	10	10	
13.	3			3	2	4	
14.	4	68 (18)	342 (52)	4	21 (3)	12 (2)	
15.	8 (4)	8 (8)	2	10 (2)		20	
16.	7	44 (8)	106 ¹⁰ (18)	2	5	11 (2)	
17.		16 (8)	42 (18)		5 (2)		
18.		24 (24)					
19.		120	400		22		
20.		300 (3)	620 (20)		62 (2)		
21.	3	1	24	6	1	18	
22.		1	3	16		36	
23.			4		2		
24.	2	1	9 (1)	4		11	
25.	1	140 (16)	322 (42)		19 (2)	1	
26.		30 ⁹	80	2	4	1	
27.	5 (5)	38 (38)					
28.	3 (3)	37 (37)					
29.		12 (4)	18 (6)	2	1	9 (4)	
30.		2	5		1		
31.		1	2				
32.	4	1	11	17		20	
33.	1	27 (12)	28 (12)	3	4	2	
34.							
35.	1			1		6	
36.							
37.	1		2	3			
38.							
39.				2		6	
40.							
41.							

uoplyst

ialt	72	996	2511	132	216	246	0
sum ¹	54	811	2290	127	203	232	0 ¹¹

Grundtabel 9 fortsatNoter:

1. Sum af samtlige oplyste taksationer fratrukket enemærker og fremmede lodsejeres skovparter, der i kolonnerne er angivet i parentes.
2. LR konfereret med tingbøgerne: ingen uoverensstemmelser.
3. Data fra Gedsør birk mangler.
4. Jvf. synsforretning i tingbogen.
5. Incl. Sullerup Bøgeskov.
6. Incl. Falkerslev Ærtesnare.
7. Incl. Fjendstrup Engelskov.
8. Incl. Sørup Fællesskov.
9. Incl. Meelse Skov.
10. Incl. Sullerup Lillebøg.
11. Jvf. AR 1684/85, bilag 6/5 1685.

(kildegrundlag: LR & AR)

Grundtabel 10: Årlige svineindbrændinger pr. skovenhed (kronens skove).

skov- enhed	1652 ¹	1654	1656	1663	1664	1665	1666
1.	70	80					
2.	80						
3.	4	20	24	4	6	6	2
4.			14				
5.							
6.	14	14	14 ³	4			
7.		28			8	4	
8.	35	55	94	24	12	12	
9.		30		6	6	12	
10.	25	26	8		4	4	
11.	10	24					
12.	16	10	34	4	12	32	10
13.	17	12	96 ⁵	4	10	12	4
14.	6	30	31	8	14	54	4
15.	20	60	18	20		6	
16.		12	84 ⁴			20	4
17.						12	
18.							
19.			124			80	
20.			100			150	
21.	4	120	154 ⁷	40	20	30	30
22.						4	
23.			10			3	
24.	4	20	24 ⁶	4	8	16	8
25.			75			186	
26.		3				30	
27.							
28.							
29.	4	10	16 ⁸	4	6	12	6
30.						4	
31.	2					4	
32.	16	36		24	16	16	10
33.		8	60			30	
34.							
35.		4					
36.	14	30		12			
37.	16	24	18	8	4		
38.							
39.		8		4			
40.		8	32				
41.		12					
ene- mærker		69	61	32		0	
<hr/>							
ialt	359	753	1091	202	126	739	82
sum ²	359	684	1030	170	126	739	82

(kildegrundlag: LR & AR)

Grundtabel 10 fortsat

skov- enhed	1668	1673	1674	1679	1685	noter:
1.	24			56		1. Svarer til taksationen.
2.						
3.	4	6	6	20	1	2. Excl. enemær- ker.
4.					38	
5.					20	
6.			8	6		3. Incl. Tvede Skov.
7.			2			
8.		18	30	17		
9.		12	10	16		4. Incl. Fjend- strup Skov.
10.	4		18	28	2	
11.				10		
12.	22	8	7	16	9	5. Incl. Ovstrup og Eskilstrup mark og skov.
13.	10	6	10	6	3	
14.	4	28	16	12	16	
15.	6	12	18	22	1	
16.		45 ⁴	20	6	19	6. Incl. Tåstrup Lund.
17.					3	
18.					12	
19.		18			135	7. Incl. Nr.Ørslev Skov.
20.		30			105	
21.	24	16	6	36	3	
22.	4			7 ¹⁰		8. Incl. Virket og Bjørup Haver.
23.					2	
24.	4		11	15	8	
25.		10	2		186	
26.				6		9. Incl. Ulslev Skov.
27.		10			7	
28.		4	24		52	
29.	4			6	4	10. Incl. Falker- slevÆrtesnare.
30.					2	
31.					2	
32.	8	3	18	43	2	
33.			5	8	15	
34.						
35.	6		4	5		
36.						
37.			7	6	1	
38.						
39.				6		
40.						
41.					1	
ene- mærker	12					
ialt	136	226	222	353	655	
sum ²	124	212	198	353	584	

Grundtabel 11: Årlig svineindbrænding pr. sogn.

sogn:	1653	1654	1655	1657	1658	1660	1662	1667
Tingsted	319	10 ³	23	38	236	3	255 (102)	460
Ønslev	207	60	21		297	69	344	365
Stadager	227	38	17	39	105	6	165 (32)	102
Nr. Kirkeby	170	26	14		105	23	78	94
Brarup	304	75 ¹	30	22	230		161	155
Kippinge	200				107		159	143
Vålse	348	80		16	205	15	186	186
Nr. Vedby	163	20	16	12	198	59	279	329
Nr. Alslev	190				108		147	119
Torkilstrup	192	24 ²	5	2	134		214 (17)	164
Gundslev	359	18	16	2	100	17	295 ⁺ (47)	421
Lillebrænde	170	8	17	6	54	6	100	109
Maglebrænde	80				48		131 (20)	185
Eskilstrup	241	42	25	10	118		181	153
Åstrup	684			10	401		362	481
Horbelev	401		12		237		389	502
Falkerslev	136		56	2	129		199 ⁺ (109)	155
Horreby	89	20 ⁵	14	10	71		83 (75)	122
Karleby	131	3		2	79		170 (49)	181
Nr. Ørslev	81	120 ⁶	64	62	66		191	190
S. Kirkeby	90	36 ⁴	79	14 ⁴	11		52 (52)	139
S. Alslev	106	4					89 ⁺ (89)	95
Systofte	118	10	24	30	58		104 ⁺ (52)	143
Idestrup	337	38	104	24	271	8	354 (273)	445
Væggerløse	441	32	36	10	127	10	543 (275)	511
Skelby	340	8	40		114		177 (35)	175
Gedesby	243	12	78		31		96 (8)	151
købstæder uplacerede	31			68				
		69	34	39	508			

ialt	6398	753	760	418	4148	216	5504	6265
sum	5585	684	726	379	3640	216	4269	5081

(kildegrundlag: LR & AR)

Grundtabel 11 fortsat

sogn:	1669	1670	1671	1673	1674	1675	1677
Tingsted	44	430 (128)	79 ³	50	7	169 (27)	283 (47)
Ønslev	143	401	50		18	325 (16)	331
Stadager	76	177 (23)	62	12	10	50	115
Nr. Kirkeby	64	134	56		19	22	107
Brarup	61	245	105	18	31	68	182
Kippinge	89	254	125				167 (11)
Vålse	224	193	136			9	224
Nr. Vedby	54	242	57	6	6	59	305
Nr. Alslev	16	170 (20)	23			61 (16)	152 (22)
Torkilstrup	18	188 (25)	28	3	3	125 (16)	225 (39)
Gundslev	20 ⁷	333 (30)	17		1	43 (4)	313 (8)
Lillebrønde	62 ²	100 (8)	18	32	18 ⁸	72 (10)	102 (20)
Maglebrønde		218 (79)	26	10	6	35 (3)	139 (9)
Eskilstrup	115	175 (25)	57	34	26	92 (8)	98
Astrup		641	6	18		393 (6)	352 (5)
Horbelev	12	646 (32)	38	10	2	219 (12)	465 (12)
Falkerslev	6	168 (89)	88		4	32	151 (8)
Horreby	20	122 (61)	32 ⁵		7 ⁵	34	114
Karleby		199 (66)				81 (5)	182
Nr. Ørslev	50	237	149	16 ⁶	6 ⁶	13	140
S. Kirkeby	62 ⁴	151 (41)	93	3	18 ⁴	67 (31)	92 (76)
S. Alslev	20	71 (68)	10		4	73 (37)	58 (58)
Systofte	24	180 (64)	77			30	132
Idestrup	15	485 (364)	92		5	285 (23)	350 (184)
Væggerløse	10	376 (214)	74		7	26 (26)	270 (143)
Skelby		220 (60)					136 (102)
Gedesby		127 (118)					110
købstæder uplaceret	20	17 (17)	54	14	24	36 24 (24)	

ialt	1225	6900	1552	226	222	2443	5295
sum	1183	5368	1498	121	198	2179	4551

Grundtabel 11 fortsat

noter:

sogn:	1679	1680	1681
Tingsted	16 ³	184 ⁹	81 ³
Ønslev	22	18	90
Stadager	16	29	53
Nr. Kirkeby	28		70
Brarup	17	28	126
Kippinge		53	148
Vålse	56	149	267
Nr. Vedby	20	31	247
Nr. Alslev		29	96
Torkilstrup	6	24	52
Gundslev	10	18	50
Lillebrønne	6	12	25
Maglebrønne		15	39
Eskilstrup	18	45	80
Åstrup		140	13
Horbelev		117	55
Falkerslev	7		76
Horreby	15 ⁵		19
Karleby	6	54 ¹⁰	16
Nr. Ørslev	36 ⁶	12 ⁶	59
S. Kirkeby	43 ⁴		77 ⁴
S. Alslev	5		24
Systofte	6	4	41
Idestrup	8	12	10
Væggerløse	12		30
Skelby			
Gedesby			
købstæder uplaceret		37 ¹¹	14

ialt	353	1011	1895
sum	353	974	1895

1. Incl. Lommelev.

2. Incl. Lillebrønne.

3. Incl. Boderup.

4. Incl. Orupgård.

5. Incl. Sdr. Grimmelstrup.

6. Incl. Tåderup.

7. Incl. Gundslevmagle.

8. Incl. Tårup.

9. Incl. Klodskov.

10. Incl. Meelse.

11. Kilde: PKSA 17.

+ lakune i kilden; derfor
minimumstal

1672 og 1684: ingen olden

Grundtabel 12: Sognevis opkvistning af unge træer 1671-74.

sogn:	1671	1672	1673	1674
Tingsted	1210	1280	1480	1520
Ønslev		680	880	980
Stadager	500	422	540	520
Nr. Kirkeby	360	220	380	580
Brarup		700	960	960
Kippinge	160 ¹	160 ¹		480
Vålse		920	800	960
Nr. Vedby	1210	1210	1020	740
Nr. Alslev		880	630	
Torkilstrup	800	1100	800	820
Gundslev		810	1360	1380
Lillebrænde	620	620	520	600
Maglebrænde	820	620	720	820
Eskilstrup	950 ²	950 ²	460	700
Åstrup	1358	1320	1550	1440
Horbelev	1980	1980	1980	1780
Falkerslev		580	480	560
Horreby		330	330	460
Karleby		480 ²	540	540
Nr. Ørslev	660	660	640	660
S. Kirkeby	440	440 ²	470	480
S. Alslev	380		300	400
Systofte	800	820 ²	780	
Idestrup	1030	2040 ²	1090	1980
Væggerløse	1540	1540	1430	1500
Skelby			840	920
Gedesby		820 ²	620	900

unge træer ialt	14818	21582	21600	22680

noter: 1. Kun Vester Kippinge, 2. Tallet ikke angivet i attesten: beregnet på grundlag af gårdtallet i M 1682.

(kildegrundlag: PKSA 17 & 18)

Grundtabel 13: Skovenes tilstand 1660 og 1671.

skov- enhed	1660			1671	
	A	B	C	D	E
1.	500	200	3		
2.	60	100	2		
3.	1180	114	4		
4.	1060	310	1		
5.	1)		3		
6.	20	100	6	1	
7.		50	1		
8.	215 2	100	5		
9.	200	11	4		
10.	72	250	3		
11.		10			
12.	190	92	3	1	
13.		30			
14.	234	204	18		
15.			2		
16.	260	166	18		
17.	4)		2 4		
18.					
19.	3)		10		4
20.	2578	126	9		
21.	52	40	15		
22.	60		14	9	1
23.	36	13	2	1	
24.	36	3	9		
25.	1301 5	28	19		9
26.	610 6	22	2		4
27.					
28.					
29.	7)		10		
30.	13 7	3	13		
31.	10	4	10		3
32.	220	50	30		1
33.	51 8	30	2		
34.	2	1	9)		
35.	10)		6		2
36.	50				
37.	3				
38.					
39.	55	11)			
40.	245	102			
41.	12)				

-ialt	9313	2159	226	12	24

A: antal træer fældet, B: antal afstynede grene, C: antal afstynede grene,
D: antal topstynede træer, E: antal træer fældet.

Grundtabel 13 fortsat

noter:

1. Farnæs forhugget; næppe 1/4 ved magt.
2. Alstrup skov ganske forhugget; Skovsende 1/4 forhugget.
3. 1/4 fordærvet og afhugget.
4. Tvede Skov ganske forhugget.
5. 1/5 af Sørslevholt fordærvet og afhugget.
6. Favrholt 1/3 afhugget.
7. Lakune.
8. Halvdelen af Hallerup Skov forhugget.
9. Tjæreby Ris nogle egestød, der ikke bærer olden.
10. Ved magt.
11. 1/4 afstynet.
12. Slemme forhugget; ikke ved magt.

(kildegrundlag: Nørre herred 1660: PKSA 17, Sønder herred og Gedsør birk 1660: Rtk. 214.32; 1671: PKSA 12 & Rtk. 333.14)

FORKORTELSER.

AL	Amtmanden over dronningens livgeding på Falster
AR	Amtsregnskab
CCD	Corpus Constitutionem Daniae
Danm. Kirk.	Danmarks Kirker
DK	Danske Kancelli
dr. res.	dronningens resolution
DS	Danmarks Stednavne
Fr. IIs Br.	Frederik IIs Breve
GBT	Gedser Birks Tingbog
GI	Geodætisk Instituts 2 og/eller 4 cm-kort
H 1818	Herredskort (matrikelkort) 1818
Ho 1692	Christof Hoffmanns Falsterkort 1692
Ho 1692-k	dettes koncept
KB	Kancelliets Brevbøger
kgl. res.	kongeligt reskript
KHSA	Kongehuset, dronning Sophie Amalie
KS	Kronens Skøder
KU	Københavns Universitet
LAS	Landsarkivet for Sjælland m.m.
LR	Lensregnskab
LÅF	Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbøger
M	Matrikel
MB	Markbog
NHT	Nørre Herreds Tingbog
PKSA	Partikulærkammeret, dronning Sophie Amalie
Pr. Chr. (V)s br.	Prins Christian (V)s breve
Orig. I/II	Original I hhv. II matrikelkort
RA	Rigsarkivet
RB	Resolutioner og brevbog
Rtk.	Rentekammeret
SHT	Sønder Herreds Tingbog
Smål. Reg.	Smålandske Registre
Smål. Tegn.	Smålandske Tegnelse
St. A.	Lolland-Falsters Stiftamt
Top. Saml.	Topografisk Samling, papir
VSK 1772	Videnskabernes Selskabs Konceptkort 1772
ÆDA	De ældste danske Archivregistraturer
ÆO	Ældste Original, matrikelkort

KILDEFORTEGNELSE.

Rigsarkivet (1.afd.)

Partikulærkammeret: Dronning Sophie Amalie (PKSA)

- 1.Kongelige resolutioner 1655-1675.
- 2.Dronningens originale resolutioner 1649-1685.
- 3.Originale bestallinger.
- 4.Koncepter og kopier af breve og resolutioner 1670-1685.
- 5.Ansøgninger til dronningen 1661-1685.
- 6.Ekstrakter af ansøgninger med påtegnede resolutioner.
- 8.Breve til amtmand Cornelius Lerche 1672-1680.
- 9.Breve til hofmarskal Bülow og andre hofbetjente 1670-85.
- 12.Overleveringsforretning af amterne i Lolland og Falster 1671.
- 13.Regnskaber fra Korselitse 1674-1686.
- 14.Sager vedkommende det lolland-falsterske gods 1660-1685.
- 15.Sager angående det øde gods.
- 17.Forst- og jagtvæsen i Lollands stift 1660-1682.
- 18.Skovruller for Lollands stift 1670-1678.
- 34.Ugesedler over brændselsforbruget 1678-1685.

Kongehuset: Dronning Sophie Amalie (KHSa).

- Resolutioner og brevbog 1661-1683. (RB)
Dokumenter til skiftet 1685.

Danske Kancelli (DK).

- B 67 Smålandske registre 1648-1660.
B 69 Koncepter og indlæg til disse 1651-60.
B 75 Smålandske tegnelser 1648-1660.
B 77 Koncepter og indlæg til disse 1651-60.
B 94 Besigtelser og andre indlæg til skøder og mageskifter 1572-1660.
B 162 Smålandske henlagte sager 1651-1660.
C 10 Fynske og smålandske registre 1660-1685.
C 11 Koncepter og indlæg til disse 1660-1685.
C 12 Fynske og smålandske tegnelser 1660-1685.
C 13 Koncepter og indlæg til disse 1660-1685.

Christian 5.s Matrikel (M 1682/88).

- 588 Falsters Nørre herreds eng-, skov- og græsningstaksation.
610 Falsters Sønder herreds do.
1736 Falsters Nørre herreds modelbog.
1737 Falsters Sønder herreds do.
1815 Nykøbing amts matrikelprotokol.
1845 Nykøbing m. fl. amters klageprotokol.

Rentekammeret (RTK).

- 214.7 Lolland-Falsters stifts jordebøger indsendt i h. t. missive af 30. august 1660.
214.32 Kommissionsakter vedr. overtilsyn med kgl. slotte og gårde...Nykøbing amt, 1660-79.
215.14 Diverse dokumenter 1660-79, Lolland-Falster.
2215.81 Jordebog over det til oberst Trops regiment udlagte ryttergods på Sjælland, Møn og Falster 1683.

- 2215.164 Falsterske rytterdistrikts hovedkrigs- og portions-jordebog 1718-21.
- 2244.192 Kommissionsakter vedk. enkedronning Sophie Amalies livgeding på Lolland og Falster, 1682-83.
- 2244.196 Kommissionsakter vedr. enkedronning Sophie Amalies livgeding på Lolland og Falster, 1685.
- 2244.197 Dokumenter ang. Lolland-Falsters Rytterkommission af 1718.
- 311.21 Indsendt jordebog over kirkernes indtægter 1661, Nykøbing amt.
- 311.22 Indsendt jordebog 1661, Nykøbing amt.
- 311.85 Matriklen 1662, Nykøbing amt (M 1662).
- 311.97 Lolland-Falsterske indsendte jordebøger 1663, Nykøbing amt.
- 311.101 Lolland-Falsterske indsendte jordebøger 1663, kirke-, præste- og hospitalsgodset.
- 311.141 Matriklen 1664, Nykøbing amt (M 1664).
- 312.1 Dokumenter vedr. arbejdet med den nye matrikels indrettelse, 1681-91.
- 312.2-5 Breve og dokumenter vedr. landmålingskommissionerne til den nye matrikels indrettelse, 1681-88.
- 312.1958
-1959 Landmålingsprotokoller.
- 3323.118 Breve til Overjægmesteren fra overførster Conrad Runges distrikt, 1730-41.
- 333.14 Besigtigelse af kronens skove i Falsters Sønder herred, 1671.
- 333.17 Forskellige beskrivelser af kronens skove i Danmark, 1698-1740.
- 333.18 Skovenes rebning og inddeling i det lolland-falsterske regimentsdistrikt 1719-20.
- 333.533 Om indhegninger til ungskovs opelskning 1731-65.
- 431.14 Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets fremtarv og nytte 1757-60.

Regnskaber.

Amtsregnskaber; jordebogsregnskaber, Nykøbing amt 1660-85.
 Amtsregnskaber; ekstraskatteregnskaber, Nykøbing amt 1660-85.
 Lensregnskaber; jordebogsregnskaber, Nykøbing len 1652-60.
 Lensregnskaber; ekstraskatteregnskaber, Nykøbing len 1652-60.
 Nykøbing hospitals regnskaber 1680-85.

Topografisk samling, papir.

Falster.

Rigsarkivet (3.afd.).

Kortsamlingen.

BB 1 a 1 Falster (= Ho 1692-k).

Landsarkivet for Sjælland m.m.

Falsterske retsbetjentearkiver.

Nørre herred: tingbøger 1653-85. (NHT)
 Sønder herred: tingbøger 1653-82. (SHT)

Gedser birk: tingbog 1669-79. (GBT)

Stiftamts- og amtsarkiver.

Lolland-Falsters stiftamt: kgl. reskripter 1672-85. (St.A.)
 Amtmanden over dronningens livgeding på Falster 1661-84: (AL)
 Kongelige reskripter 1661-72. (kgl.res.)
 Dronning Sophie Amalies reskripter og resolutioner 1662-84.
 (dr. res.)

Provstearkiver.

Falsters Nørre herreds provsti: Regnskab for fattigblokken i
 Kippinge kirke 1674-1783.
 Falster Sønder herreds provsti: Skifteprotokol 1677-1724.

Bispearkiver.

Lolland-Falsters stift: II Dokumenter og breve; jordebøger,
 herredsbøger og dokumenter etc., Falster 1571-1703.

Det kongelige Bibliotek.

Kortsamlingen.

1111, 252, 64-0-1692 Christof Hoffmann: Falster (= Ho 1692).

Historisk Institut , KU.

Kopier af falsterske matrikelkort.

Institut for Navneforskning, KU.

Fotografiske kopier af Videnskabernes Selskabs konceptkort 1772.
 Skovindberetninger til Stednavneudvalget.

Matrikeldirektoratets arkiv.

Falsterske matrikelkort (ÆO, Orig. I og Orig. II).

LITTERATURFORTEGNELSE.

- Aaby, Bent 1983: *Forest Development, Soil Genesis and Human Activity illustrated by Pollen And Hypha Analysis of two neighbouring Podzols in Draved Forest, Denmark.* (Danmarks Geologiske Undersøgelser 2.rk. nr. 114) København.
- Ahlmann, Hans W:son 1923: *Sjællands landsbygd. En antropogeografisk studie.* (Ymer 43.årg. hft.1, s.81-126).
- Andersen, Alfred 1980: *Træk af Draved skovs historie.* (Sønderjyske Årbøger, s. 133-158).
- Antoniewicz, Wilhelm von 1944: *Frejlev Skoves Historie.* København.
- Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 I-II* (1984). Frandsen, Karl-Erik (red.) København. (=Atlas)
- Bang, Thomas B. 1916: *Lensregnskaberne og deres Benyttelse som historisk Kilde.* (Fortid og Nutid I, s. 141-160).
- Becker, P. W. se *Samlinger til Danmarks Historie*
- Begtrup, Gregers 1979 (1806): *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark,* bd. 4. København.
- Berntsen, Arent 1650-56: *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed.* København.
- Bjørn, Claus 1981: *Bonde - Herremand - Konge. Bonden i 1700 - tallets Danmark.* København.
- Blomberg, Aage Fasmer 1973: *Fyns vilkår under Svenskekrigene 1657-60.* (Odense University studies in History and Social Sciences 11). Odense.
- Brøndegaard, J. V. 1966-67: *Svin på olden.* (Vor Viden nr. 1, s.32-36).
- Brøndegaard, J. V. 1980: *Folk og flora. Dansk etnobotanik I-IV.* København.
- Cate, C. L. ten 1972: *Wan god mast gift...Bilder aus der Geschichte der Schweinezucht im Walde.* Wageningen.
- Christensen (Hørsholm), C. 1886-91: *Agrarhistoriske Studier I-II.* København.
- Prins Christian (V)s Breve I-II,* 1952-56. Bro-Jørgensen, J. O.; Marquard, Emil (udg.). København. (= Pr. Chr. (V)'s Br.)
- Christiansen, Carl 1908-22: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, I-II.* København.

- Christiansen, Carl 1923: *Om Amtsregnskaberne som historisk Kilde.* (Fortid og Nutid IV, s. 1-37).
- Corpus Constitutionem Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve (1887-1918). Secher, V. A. (udg.) København (=CCD).
- Corvol, Andrée 1984: *L'Homme et l'Arbre sous l'Ancien Regime.* Paris.
- Dahl, Sven 1942: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelses- och näringsgeografi före 1860.* Lund.
- Damkjær, Orla 1982: *Lensregnskaber og lensadministration 1610-1660.* (Bol og by 2:4, s.9-30).
- Danmarks Kirker VIII: Maribo Amt, 1951. Norn, Otto; Roussel, Aage (udg.) København. (=Danm. Kirk.)
- Danmarks Kortlægning I, 1942. (Geodætisk Instituts Publikationer IV). Nørlund, N. E. (udg.). København.
- Danmarks Skove 1938. Udgivet af Dansk Skovforening. København.
- Danmarks Stednavne XI: Maribo Amt, 1954. Bjerrum, Anders; Lisse Christian (udg.). København. (=DS XI)
- Dengler, Alfred; Röhrig, Ernst 1980 (1930): *Waldbau auf ökologischer Grundlage.* Hamburg.
- Deveze, Michel 1962: *La Grande Reformation des Forêts sous Colbert.* Nancy.
- Endres, M. 1888: *Die Waldbenutzung vom 13. bis Ende des 18. Jahrhunderts.* Tübingen.
- Engberg, Jens 1972: *Dansk finanshistorie i 1640'erne.* (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie 28). Århus.
- Fabricius, Knud 1910: *Griffenfeld.* København.
- Fallesen, L. S. (udg.) 1836: *Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende.* København.
- Falsterundersøgelsen (under udgivelse). Frandsen, Karl-Erik; Gissel, Svend (red.). København.
- Fink, Troels 1941: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770.* København.
- Fleischer, Esaias 1779: *Forsøg til en Underviisning i det danske og norske Skovvæsen.* København.
- Fogtmann, Laurids 1786-1854: *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Danmark og Norge 1660-1848.* København.
- Fonnesbech-Wulff, Benedicte 1981: *Møns bønder - kongens livgarde* (utrykt historiespeciale). København.

- Frandsen, Karl-Erik : *Administrativ inddeling*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Frandsen, Karl-Erik : *De enkelte ødebyer og de "nye" bebyggelser*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Frandsen, Karl-Erik 1983: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg.
- Frandsen, Karl-Erik (red.) 1987: *Kulturhistorisk håndbog for Falster I-IV*. Nykøbing.
- Frederik IIs egenhændige breve, 1984. Jensen, Frede P. (udg.). København.
- Fridericia, J. A. 1889-90: *Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede*. (Historisk Tidsskrift 6. rk. bd. 3, s. 469-622).
- Fridericia, J. A. 1896-1902: *1588-1699*. (Danmarks Riges Historie IV). København.
- Fridericia, J. A. 1913: *Enkedronning Sofie Amalies Testamente*. (Til Edvard Holm paa hans 80-Aarige Fødselsdag den 26. januar 1913, s.83-97, tillæg til Historisk Tidsskrift 8. rk. bd.4). København.
- Fritzbøger, Bo 1984: *Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616-1660*. (Bol og by 2. rk. bd. 6, s. 165-203).
- Fritzbøger, Bo 1987: *Rapport om Halskov Vanges vegetations- og kulturhistorie*. Storstrøms Amts Landskabskontor. Nykøbing.
- Fritzbøger, Bo 1989 I: *Christof Hoffmanns kort over Falster 1692*. (Nørre Alslev Kommunes Lokalhistoriske Arkivs Årsskrift s. 45-55).
- Fritzbøger, Bo 1989 II: *Om skovdyrkning i 1670ernes Danmark*. (Jagt- og Skovbrugsmuseets Årsskrift).
- Fussing, Hans H. 1934-36: *Gessingholm 1609-1663*. (Historisk Tidsskrift 10.rk. bd.3)
- Fussing, Hans H. 1942: *Herremand og Fæstebonde*. København.
- Fussing, Hans H. 1951: *Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-Filol. Skrift. III:1) København.
- Gandil, Christian 1937: *Om Oldensvin*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift XXII, s.273-298)
- Gissel, Svend : *Falsters godsstatistik og godsstruktur i tiden o. 1255-1660* (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Gissel, Svend : *Økonomiske forhold med særlig hensyntagen til landgilden*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript))

- Gissel, Svend : *Falsters bebyggelsesstatistik*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Gissel, Svend 1968: *Landgilde og udsød på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie*. (Landbohistoriske Skrifter III) København.
- Goff, Jacques le 1982 (1964): *La Civilisation de l'Occident Medieval*. Paris.
- Grøn, A. Howard 1934: *Skoven og Mennesket gennem de vekslende Tider*. København.
- Grøn, A. Howard 1938: *Hovedtræk af dansk Skovbrugs Historie til ca. 1888*. Danmarks Skove, s. 29-74). København.
- Grøn, A. Howard 1955: *Skovenes og Skovbrugets Historie i Danmark I-II*. København.
- Hammersley, G. 1957: *The Crown Woods and their Exploitation in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. (Bulletin of the Institute of Historical Research 30, s.136-161) London.
- Hansen, Carl Rise 1943: *Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1560 - c. 1660*. (Historisk Tidsskrift 10.rk. bd. VI, s. 141-176)
- Hansen, Carl Rise; Steensberg, Axel 1951: *Jordfordeling og udskiftning*. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-Filol. Skrft. II:1.) København.
- Hansen, Carl Rise (udg.) 1968: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*. København.
- Hansen, Peter Vemming 1988: *Egens efterliv*. (Skalk 1988:5, s. 11-15).
- Hansen, Viggo : *Falsters naturgeografi*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript))
- Hasel, Karl 1985: *Forstgeschichte: ein Grundriss für Studium und Praxis*. Hamburg.
- Hastrup, Frits 1964: *Danske landsbytyper*. Århus.
- Hennings, August 1899-1902 : *Landbrug og Bondeliv i Midtsjælland 1770*. Skildringer af Dr.jur. Aug.: Hennings. Bloch, J. (udg.). (Fra Arkiv og Museum I, s.155-190)
- Historisk-Statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider I* (1803). Nyerup, Rasmus (udg.),København.
- Hjelholt, Holger 1933-35: *Falsters Historie I-II*. Nykøbing.
- Hofsten, Erland von se : *Rydbo, Folke*.

- Holm, Edvard 1885-86: *Danmark-Norges indre Historie under Enevælden fra 1660 til 1720*, I-II. København.
- Holsøe, Bent 1933: *Forsvundne Skove i Københavns Amt*. (Fra Københavns Amt 1932-33, s.229-244).
- Holsøe, Bent 1933 II: *Forsvundne Skove i Præstø Amt*. (Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 22, s. 95-119).
- Houken, Aage 1976 (1955): *Håndbog i danske stednavne*. København.
- Ingemann, Søfren 1927: *Skovene i Hørsholm Sogn indtil 1851*. (Fra Frederiksbog Amt, s. 45-90).
- Jacobsen, Fritz 1939: *Kongens Vildtbane*. (Årbog for Sorø Amt 27, s. 26-48).
- Jensen, Jens Ole: *De falsterske Gammelbyer*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Jensen, Jens Ole: *De enkelte ødebyer og de "nye" bebyggelser*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript)).
- Jexlev, Thelma 1984: *Lensregnskabernes sagefaldsregistre*. (Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj...1984, s.163-181) København.
- Johansen, Jens Chr. V.; Stevnborg, Henrik 1983: *Herom findes intet i Danske Lov....* (Danske og Norske Lov i 300 år, s. 179-205) København.
- Jonge, Nikolay 1777: *Kongeriget Danmarks Chorographiske Beskrivelse*. København.
- Junge, Joachim 1915 (1798): *Den nordsjællandske Landalmes Karakter, Skikke, Meninger og Sprog*. København.
- Kalkar, Otto 1881-1918: *Ordbog til det ældre danske Sprog 1300- 1700*. København.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551 ff. (1885 ff.). Bricka, C. F. m.fl. (udg.). København. (= KB)
- Klindt-Jensen, Karsten 1986: *Gamle skove i Midt- og Vestjylland belyst ud fra historiske kilder*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 71, s. 411-434).
- Kloster, Hans 1984: *Svinets historie*. København.
- Knudsen, Gunnar 1919: *De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser*. (Fortid og Nutid II, s.1-42)
- Knudsen, Gunnar 1925: *Lidt om Stednavnene i vore Skove*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 10, s. 5-21).
- Knudsen, Johannes (udg.) 1921: *Af Søkortdirektør Jens Sørensens Papirer*. København.

- Kongeloven og dens Forhistorie* (1886). Jørgensen, A. D. (udg.) København.
- Kongelige Kammerregnskaber fra Fr. III og Chr. IV's Tid*, 1918. Marquard, Emil (udg.). København.
- Konradsen, O. G. 1955: *Jens Juels Skovbog fra Tostrup (Christianssøde)*. (Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog 1955, s.85-106)
- Krarup, Frederik 1958: *Skovbrugshistoriske notater 1-2*. København.
- Kristensen, Marius 1921-23: *Lålands og Falsters Stednavne*. (LFA 1921, s.24-43, 1922, s.22-45 og 1923, s.1-14)
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark I-V* (1892-1955). Laursen, L. M. fl. (udg.) København. (=KS)
- Kula, Witold 1976 (1962): *An Economic Theory of the Feudal System*. London.
- Kulturhistorisk Håndbog...* Se: Frandsen, Karl-Erik.
- Larsen, Alfred Se: Magister Oluf Lundts optegnelser...
- Larsen, Henrik 1935: *Stensved*. (Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 24, s.43-60)
- Larsen, Henrik 1937: *Nordfyns Bebyggelse og Skove*. (Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter VI:1, s.25-39)
- Laursen, Jesper 1982: *Fortidens spor i Århuskøbene*. Moesgård.
- Lerche, Grith 1982: *Bøndernes boliger*. (Dagligliv i Danmark II, s. 181-214). København.
- Breve fra Christoffer Lindenov om hans virksomhed på Falster under Karl Gustavs 2. krig mod Danmark* (1949). Hjelholt, Holger (udg.) (Danske Magasin 7.rk. bd.V, s.216-226)
- Lisse, Christian : *Parti af afsnit om Falsterlisten*. (Falsterundersøgelsen (utrykt manuskript))
- Lolland-Falsterske herredsbøger, decimantlister m. v. fra tiden efter Reformationen* (1971). Dahlerup, Troels m. fl.(udg.) København.
- Magister Oluf Lundts optegnelser i Væggerløse kirkebog*. (Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog 1954 s. 354-372 og 1955 s. 117-133). Udgiver Larsen, Alfred.
- Mackeprang, Mouritz 1900-1902: *Dronning Sophie og Livgedinget. Et Stykke dansk Landbrugshistorie fra Tiden 1600*. (Historisk Tidsskrift 7.rk. bd.3, s.527-555)
- Madsen, Haakon Bennike 1978: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*. (Odense University Studies in History and Social Sciences 53). Odense.

- Mager, Friedrich 1960: *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*. Köln.
- Mandix, Jacob 1813: *Haandbog i den danske Landvæsensret II*. København.
- Matthiessen, Hugo 1942: *Det gamle Land*. København.
- Meyer, Poul 1949: *Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*. København.
- Mikkelsen, Flemming 1983: *Klimændringer og samfund ca. 1500 til 1800*. (Bøl og by 2. rk. bd. 5, s. 9-41).
- Moberg, Vilhelm 1972 (1971): *Min Sveriges historie II*. København.
- Molesworth, Robert 1796 (1694): *An account of Denmark as it was in the year 1692*. London.
- Munck, Thomas 1979: *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*. København.
- Munk, Holger 1955: *Rytterbonden*. København.
- Munk, Holger 1969: *Hasselskoven*. Frederikssund.
- Mølgaard, Else; Vesterbæk, Ole Schou 1987: *Træmangelens art og omfang i 1600-tallets Danmark* (Upubliceret afløsningsopgave i historie). København.
- Møller, Carl Mar. 1930: *Forelæsninger over Skovbrugets Historie*. København.
- Mørup, E. 1880: *Om Beskatningen af vore Skove i Danmark*. (Tidsskrift for Skovbrug 4, s. 207-227).
- Nielsen, P. C. 1959: *Skovforordningerne af 1710 og 1733*. (Besvarelse af Skovhistorisk Selskabs prisopgave 1958) (originaleksemplar indleveret til selskabet 12/6 1959 nu i Jagt- og Skovbrugsmuseets Bibliotek).
- Nielsen, P. C. 1960: *Skibets krav til skoven*. (Handels- og søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1960, s.169-204).
- Nielsen, P. C. 1969: *De danske skoves historie I (stencil)*. København.
- Nielsen, P. C. 1980 (1969 og 1975): *Skovens historie*. (Danmarks Natur bd.6, s.12-64) København.
- Nielsen, Viggo 1963: *Brændedeputater fra Sorø Akademi*. (Aarboeg for Historisk Samfund for Sorø Amt 50, s.104-120)
- Nørlund, N. E. se: Danmarks Kortlægning I.
- Nørregaard, Georg 1977: *Nykøbing på Falster gennem tiderne, 1.del: Dronningernes by. Nykøbing*.

- Olsen, Gunnar 1939-40: *Studier i Præstemandtallene 1677-1687*. (Fortid og Nutid XIII, s.157-190)
- Olsen, Gunnar 1942-44: *Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-1660*. (Historisk Tidsskrift 10. rk. bd. 6, s. 428-484).
- Olsen, Gunnar 1957: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i tiden 1525- 1774*. (Landbohistoriske Skrifter I) København.
- Olsen, Gunnar 1960: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*. København.
- Oppermann, Adolf 1917-18: *Skovene og Skovbruget i Danmark*. København.
- Oppermann, Adolf 1929: *Den danske Skov-lovgivning 1660-1924*. København.
- Ordbog over det danske sprog bd.1-28, 1919-56.*
- Osterssøn Weylle, Christen 1652: *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. København.
- Pedersen, Finn Stendal 1985: *Fynsk landbrugs vilkår 1682*. Odense.
- Pedersen, Henrik 1907-08: *Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. (Historisk Tidsskrift 8.rk. bd.1, s.101-137)
- Pedersen, Henrik 1913: *Ødegaarde i 1680'erne. En almindelig historisk-statistisk Oversigt*. (Til Edvard Holm paa hans 80-Aarige Fødselsdag den 26. januar 1913, tillæg til Historisk Tidsskrift 8.rk bd.4, s.188-205)
- Pedersen, Henrik 1928: *De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*. København.
- Petersen, P. 1902: *Lolland-Falsters Navnebog indeholdende Bondestandens Tilnavne især fra 16. til 19. Aarhundrede*. København.
- Petersen, Viggo 1966: *En undersøgelse af hvad der i kronens skove i Danmark blev gjort for at forbedre tilstanden og standse ødelæggelserne i perioden 1710-1763*. (utrykt historiespeciale). København.
- Petersen, Viggo 1967: *Stengårder og gærdselshugstens formindskelse i det 18. århundrede*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 52, s. 311-320).
- Petersen, Viggo 1969: *Agernhaver og andre skovdyrkningsforanstaltninger i Danmark før von Langens ankomst 1763*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 54, s.261-270)
- Pontoppidan, Erich 1767: *Den Danske Atlas III*. København.
- Porsmose, Erland 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel*. (Odense University Studies in History and Social Sciences 72) Odense.
- Rackham, Oliver 1976: *Trees and Woodland in the British Landscape*. London.

- Rackham, Oliver 1980: *Ancient Woodland its History, Vegetation and Uses in England*. London.
- Rafner, Claus 1986: *Fæstegårdsmændenes skattebyrder 1660-1802*. (Fortid og nutid 33:2, s. 81-94).
- Rasmussen, Karl 1917: *Krongodserne paa Lolland-Falster. Et Bidrag til deres Historie*. (LFA, s.29-73)
- Rasmussen, Karl 1933: *Krongodser og Selvejere. Af Jordebøgerne 1660 og 1671*. (LFA, s.13-30)
- Rasmussen, Poul (udg.) 1975 I: *Århus Domkapitels Jordebøger 3*. København.
- Rasmussen, Poul 1975 II: *Mål og vægt*. København.
- Rhode, P. 1776-94: *Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie 1-2*. København.
- Rydbo, Folke; Hofsten, Erland von 1982: *Skoven og mennesket på kollisionskurs*. København.
- Röhrig, Ernst se: Dengler, Alfred.
- Rørdam, Holger Frederik (udg.) se : *Hans Theophilisen Sadolins Dagbog*.
- Sabroe, Axel S. 1960: *Lidt om tilblivelsen af Skovforordningen af 1670*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 45, s. 107-111).
- Sabroe, Axel S. 1966: *Skoven set indefra*. København.
- Hans Theophilisen Sadolins Dagbog* (1891). Rørdam, Holger Frederik (udg.) (Historiske Samlinger og Studier I, s.516-554) København.
- Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regiering* (1847-57). Becker, P. W. (udg.) København.
- Schmidt, August F. 1953: *Hegn og Markfred*. Brabrand.
- Sjöbeck, Mårten 1927: *Bondskogar, deres vård och utnyttjande*. (Skånska Folkminnen. Årsbok 1927, s.36-62)
- Skrubbeltrang, Fridlev 1940 (repro. 1977): *Husmand og Inderste*. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev 1945: *Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik*. (Historisk Tidsskrift 11.rk. bd.I, s.245-286)
- Skrubbeltrang, Fridlev 1978: *Det danske landbosamfund*. København.
- Frederik II's Enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*, 1937 Thomsen, Svend (udg.). København.
- Steensberg, Axel 1982: *Natur og landskab*. (Dagligliv i Danmark II, s.119-152) København.

Steensberg, Axel se: Hansen, C. Rise.

Steensgaard, Niels 1969-70: *Det syttende århundredes krise*. (Historisk Tidsskrift 12. rk. bd. 4, s. 475-504).

Stevnsborg, Henrik se : Johansen, Jens Chr. V..

Stoklund, Bjarne 1965: *Bondegård og byggeskik*. København.

Stoklund, Bjarne 1980: *Huset og skoven*. Højbjerg.

Sønderby, Carsten 1980: *Knobskibe*. (Skalk 6, s. 28-29).

Sørensen, Rud. 1962: *Hundrede år af Rold skovenes historie*. (Fra Himmerland og Kjær herreder 23, s. 109-140).

Thorsen, Sven 1988: *Pilehegn & risgårder*. Christian Rasmussens optegnelser om pilehegn og risgårder på "Horselundgård" i Rå omkring år 1900. Maribo.

Timm, Albrecht 1960: *Die Waldnutzung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer*. Köln-Graz.

Karen Toxvårds optegnelser fra Sydfalster, 1964. Schmidt, Aug. F (udg). (Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog, s. 7-194).

Trap, Jens Peter 1955: *Maribo Amt*. (Danmark, 5. udg. bd. IV:3). Nielsen, Niels m. fl. (red.). København.

Trojel, Frans Wilhelm 1784: *Fuldstændig Afhandling om alle Slags Indhegninger*. København.

Vaupell, Christian Theodor 1857: *Bøgens Indvandring i de danske Skove*. København.

Vaupell, Christian Theodor 1862: *Om de Forandringer, som det danske Skovlands Udstrækning har været undergaaet i den historiske Tid*. (Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben, 2. rk. bd. 4, s. 389-436). København.

Vaupell, Christian Theodor 1863 (repro. 1987): *De danske Skove*. København.

Vedel, Helge 1980 (1969): *Kulturskov*. (Danmarks Natur 6, s. 200-240). København.

Weismann, Carl 1900: *Skove og Skovbrug paa Fyn i det nittende Aarhundrede*. Odense.

Weismann, Carl 1929: *Overjægermester Hahns Bestalling (af 8. januar 1661)*. (Dansk Skovforenings Tidsskrift 1929, s.473-477)

Weismann, Carl 1931: *Vildtets og Jagtens Historie i Danmark*. København.

Vesterbæk, Ole Schou se: Mølgaard, Else.

- Vestergaard, Kim 1986: *Tre sogne i Nordsjælland ca. 1560 til 1688*. (utrykt historiespeciale). København.
- Widding, Ole 1949: *Markfællesskab og landskifte*. (Aarbog for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1948).
- Worsøe, Eiler 1979: *Stævningsskovene*. København.
- Worsøe, Eiler 1986: *Skovene på Lolland og Falster før skovindfredningen*. Hørsholm.
- De ældste danske Archivregistraturer I-V, 1854-1910*. København. (=EDA)
- Ødum, Søren 1980 (1969): *De vildevoksende træer og buske*. (Danmarks Natur 6, s. 143-199). København.

Personnavneregister.

I det følgende register, er de i teksten (men ikke i litteratur- og kildehenvisninger) forekommende personnavne opført alfabetisk efter slægtsnavn/tilnavn eller patronymikon. I enkelte tilfælde er kun fornavnet kendt.

Aaby, Bent, botaniker 194
 Aakjær, Svend, historiker 60, 62, 65
 Agger, Rasmus, Virket 227
 d'Agar, Jacob, maler 9
 Andersdatter, Karen, Nykøbing 17
 Angelberg, Johan Otto, plantør 154
 Antolinez, Jose, maler 35
 Beck, David, maler 14
 Begtrup, Gregers, landøkonomisk forfatter 80, 89, 239
 Berntsen, Arent, landøkonomisk forfatter 37, 67f, 72, 80, 150, 166, 183, 199, 241, 244
 Bertelsen, Jens, Virket 214
 Bjelke, Henrik, rigsadmiral 203
 Block, Hans Rasmussen, gartner 156
 Blome, Bendix, Deutsch Neuenhof 17, 96, 98
 Børgense, Anders, præst, Karleby 147
 Brill, Paulus, nederlandsk maler 119
 Bruun, Erik, løjtnant, Skovby 130
 Bruun, Ernst, Kringelborg 101
 Bruun, Johan Jacob, maler 124, 200, 226
 Brøndegaard, V. J., botaniker 188, 244
 Busch, Frantz Eberhard, forvalter, forstskriver 110
 Butler, oberst 135
 Bülow, Joachim Heinrich, kammerherre 238
 Bøsssemager, Jacob, Stubbekøbing 133f
 Christensen (Hørsholm), C., historiker 242
 Christensen, Jakob, ridefoged 13
 Christensen, Jørgen, skovløber, Nr. Kirkeby 114
 Christian II, konge 92
 Christian IV, konge 11, 100
 Christian (V), udvalgt prins 11f, 121, 161, 203, 231

Christian V, konge 13, 102
 Classen, Johan Frederik, generalmajor 50
 Clausdatter, Hilleborg, Nykøbing 18,
 Clausen, Evert, Alstrup 228
 Clausen, Knud, Kringelborg 101
 Colbert, Jean Baptiste, fransk minister 101
 Corvol, Andree, fransk historiker 90
 Cuyp, Aelbert, nederlandsk maler 28
 Daa, Oluf, Ravnstrup 99
 Dahl, Sven, svensk historiker 188
 Dam, Peter, præst, Åstrup 31, 182
 Degn, Laurids, Sundby 216
 Didriksen, Morten, hollænder, Bøtø 209
 Dürer, Albrecht, tysk maler 160
 Eriksen, Rasmus, Meelse 139
 Eske, Ole 168
 Fasanvogter, Melchior, skovrider 111
 Fischer, Christian, Frederik III's vinskænk 207
 Frandsen, Karl-Erik, historiker 53, 238
 Frederik II, konge 11, 16, 110, 201, 208f
 Frederik III, konge 6, 13, 17, 101, 201ff, 207, 209
 Fynbo, Niels, Brarup 70
 Færgemand, Cort, Guldborg 221
 Gammel, Niels, Horreby 228
 Gandil, Christian, forstkandidat 62, 65, 83
 Gissel, Svend, historiker 68, 73, 76f 188, 244
 Goedegast, Hans, fasanvogter 203
 Goltzius, Hendrick, nederlandsk kobberstikker 94
 Grote, Thomas, amtmand 13, 166, 182
 Grubbe, Jørgen, matrikelkommissær 64
 Grøn, A. Howard, forstkandidat 101, 156, 217

- Gøye, Marcus, amtmænd 134
 Hacquard, Philip, forpagter 19
 Haelwegh, Albert, kobberstikker 12
 Hahn, Vincents Joachim, overjægermester 101f, 106, 157
 Hall, Jonas von, skovrider 111
 Hammershaimb, Franciscus de, overkonduktør 80f
 Hansdatter, Mariche, hofdværg 9
 Hansen, Carl Rise, historiker 60
 Hansen, Jens, degn, Sdr. Ørslev 214
 Hansen, Jørgen, Gundslev 220
 Hansen, Mikkell, Skerne 216
 Hansen, Niels, Nørre Kirkeby 142
 Hansen, Niels, skovrider 112
 Hansen, Peder, købmand, Hamborg 17
 Hansen, Peder, Egebjerg 145
 Hansen, Peder, Moseby 227
 Harre, Morten, Sørslev 216
 Hegerfeldt, Johan, borgmester, Nykøbing 197
 Henning, August, embedsmand 243
 Hertel, Frederik, skovrider, færgemand 111f, 130, 147, 220
 Hjelholt, Holger, historiker 7, 31, 33, 39, 196
 Hjulmand, Bo 218
 Hoffmann, Christof, ingeniørkaptein 43ff, 51, 53, 81, 90, 145, 195f, 238
 Iversen, Hans, sognefoged, Ønslev 197
 Jacobsen, Hans, Ore 142
 Jacobsen, Peter, slotsfoged 13, 110
 Jeppesen, Hans, Fiskebæk 135
 Jepsen, Jørgen, Virket 208
 Jeronimus, kirkefader 160
 Johan Georg, kurfyrste af Sachsen 102
 Johansen, Jens Chr. Vesterskov, historiker 37, 238
 Johansen, Johan, skovrider 112
 Juel, Jens, lensbaron 64
 Junge, Joachim, præst, 243
 Jyde, Peder, Ulslev 97
 Jørgensdatter, Maren, Sdr. Vedby 228
 Kaas, Niels, kansler 208
 Karl X Gustav 199
 Kiesewetter, Caspar, borgmester, Nykøbing 197
 Kobbernagel, Rasmus Laursen, Stubberup 143
 Konradsen, O. G. 158
 Krag, Erik, oversekretær 96, 98
 Krag, Niels, Væggerløse 142
 Kriebel, Hans Georg, skovrider 112, 201
 Kriebel, Tobias, skovrider, vildtmester 18, 109f, 112, 130, 165f, 171, 203
 Ladefoged, Hans, Bjerregård 215
 Langsand, E. 150
 Larsen, Ole, Gundslevmagle 142
 Lauridsen, Jens, Skelby 225
 Lerche, Cornelius, amtmænd 13, 35f, 115f, 121, 141, 143, 222, 224, 228, 238, 242
 Lerche, Grith, etnolog 243
 Lievens, Jan, nederlandsk maler 197
 Lilliecrona, Gustav, svensk gesandt 204f
 Lindenov, Christopher, lensmand, admiral 12, 126, 149, 203, 210
 Lorentzen, C. A., maler 80
 Lukas, evangelist 40
 Lundt, Oluf, præst, Væggerløse 9, 68, 131, 150
 Lyders, Kort, rådmand, Nykøbing 17
 Lütken, Otto Diderik, præst, landøkonomisk forfatter 23
 Madsen, Hans, Sullerup 142
 Madsen, Simon, tingskriver 132
 Magdalene Sibylle, g. m. Chr. (V) 12, 121, 219
 Mager, Friedrich, tysk historiker 157
 Mantel, Kurt, tysk historiker 157
 Matthiesen, Poul, landsdommer 63
 Matthiessen, Hugo, historiker 54
 Munk, Holger, historiker 185, 188, 244
 Meier, Reinhold, sekretær 13
 Meyer, Casper Eberhardt, skovrider 112
 Molesworth, Robert, engelsk gesandt 118, 204f
 Mortensen, Hans, Nørre Tåstrup 215
 Mortensen, Jan, Nykøbing 209
 Mortensen, Mikkell, Skerne 216
 Mouridsen, Peder Hansen, Stubbekøbing 210f

Muiltjes, Adriaen, nederlandsk
maler 11
Møller, Rasmus 221
Nielsen, Christoffer, Brarup 136
Nielsen, Oluf, fasanvogter 203
Nielsen, P. Chr., forstkandidat,
lektor i skovhistorie 84,
101, 241
Olsen, Claus 168
Olsen, Gunnar, historiker 26ff,
186, 226
Olsen, Jens, Nr. Alslev 218
Olsen, Mikkel, Falkerslev 227
Olufsen, Hans, Garnevrå 216
Olufsen, Jørgen, præst, Lil-
lebrænde 182
Opdam, Jacob, nederlandsk
admiral, Wassenaer 203
Oppermann, Adolph, forstkandidat
101, 241
Orm, Jens Nielsen, skovfoged,
Næs 211
Osten, Hans Hansen, amtsforval-
ter 13, 15, 165
Pas, Simon de, kobberstikker 150
Paulli, Simon, læge 78, 167
Pedersdatter, Kirsten, Egebjerg
206
Pedersen, Finn Stendal, his-
toriker 64
Pedersen, Henrik, statistiker
23f, 33, 60
Pedersen, Laurids, Brarup 136
Pedersen, Rasmus, skovfoged, 112
Petersen, Viggo, historiker 89
Piil, Ole, Vejringe 218
Planke, Anders, skovløber,
Fjendstrup 114
Plato, Abraham Jacob von, for-
pagter, Skørtingegård 17,
128, 179, 208
Pontoppidan, Erich, biskop,
topografisk forfatter 40,
80, 124
Porsmose, Erland, historiker 62
Potter, Paulus, maler 185
Rackham, Oliver, engelsk
botaniker 159, 239
Rasmus, smed, Vålse 142
Rasmus, skovfoged, Pudtenborg
112
Rasmusdatter, Else 168
Rasmussen, Claus, skovløber,
Bønnet 114
Rasmussen, Jeppe, Rabjerg 142
Rasmussen, Laurids, sognefoged,

Tingsted 197

Rasmussen, Laurids, Vålse 227
Rasmussen, Ole 176
Rasmussen, Oluf, Nr. Ørslev 138
Rasmussen, Per, Horbelev 143
Rasmussen, Simon, Eskilstrup 216
Ravn, Hans, amtskriver 13
Reedtz, Peder, kansler 149
Resen, Peder Hansen, præsident,
topografisk forfatter 10, 132
Reventlow, Christian Ditlev,
overjægmester 159
Reventlow, Conrad, overjæger-
mester 106
Rhode, Peter, præst, Horreby
161, 243
Rodsteen, Markor, Lundsgård 98
Rosendal, Henrik, skovrider 111
Rosenfeldt, Hans, amtskriver 13,
17, 19, 36, 147
Rosenkrantz, Erik, Rosenholm 17
Rud, Borkart, Uterslev 17, 96,
98
Rudinger, Vitus, brændefoged 110
Rumohr, Aleksander Pedersen,
ridefoged 13
Runge, Conrad, overførster 87
Sabroe, Axel, forstkandidat 244
Sadeler, Aegigius, kobberstikker
119
Sadelmager, Christian, Nykøbing
149
Sadelmager, Jacob, Kringelborg
101
Sadolin, Hans Theophilisen,
præst, Horbelev 38, 84, 206
Salm, L., kobberstikker 102
Scarvin, Rasmus Pedersen, præst,
Nr. Vedby 147
Schmidt, August F., historiker
243
Schumacher, Peder, rigskansler
101f
Sjöbeck, Mårten, svensk his-
toriker 41
Skade, Ove, lensmand 12, 121,
202
Skrubbeltrang, Fridlev, his-
toriker 26ff, 62, 143, 188
Skrædder, Jens 218
Skytte, Johan, skovrider 111
Smed, Jens, skovfoged, Elkenøre
116
Smed, Morten, Nr. Alslev 225
Sommer, Anders 227
Sophie, Frederik II's dronning

- 11, 16, 82, 100, 163, 168,
199, 231
- Sophie Amalie, Frederik IIIs
dronning, 6f, 9, 13f, 17f,
35f, 40, 79, 100, 108,
115f, 118, 135, 141, 143,
146f, 163, 165f, 179ff,
194, 197f, 200ff, 210f,
219f, 222ff, 228, 230, 235,
237ff
- Sparre, Henning, Torkilstrupgård
207
- Steensberg, Axel, historiker 58,
60, 238, 244
- Stenholt, Hans Jensen, ridefoged
13, 221f
- Stevnsborg, Henrik, historiker
37, 238
- Stoklund, Bjarne, etnolog 140
- Stuer, Poul, skovrider 110
- Sverke, Niels, Øster Kippinge
227
- Sverke, Peder, Bøstrup 210, 221
- Sørensen, Anders, hofskytte 110
- Sørensen, Hans, Vester Kippinge
196
- Sørensen, Jens, søkortdirektør
51f, 54, 85, 88, 238
- Sørensen, Peder, Sundby 216
- Theselius, Johannes 12
- Trojel, F. W., landøkonomisk
forfatter 162, 243
- Tropp, Georg, oberst 21
- Ulfeldt, Flemming, Orebygård 98
- Vaupell, Christian Theodor,
botaniker 58, 80, 86, 88
- Wechlen, Anna Maria von, g. m.
Frederik Hertel 111
- Wechmann, Caspar, toldforvalter,
Sørupgård 147
- Wendt, Hans Henrik, fasanvogter
203
- Vestergård, Kim, historiker 74
- Weismann, Carl, forstkandidat
186
- Weylle, Christen Osterssøn,
juridisk forfatter 218
- Widding, Ole, historiker 93
- Wijk, Jan van, nederlandsk maler
209
- Vind, Jørgen, rentemester 159
- Wisch, Abel Cathrine von der,
g. m. Hans Hansen Osten 15,
197
- Wolsen, Hans, byfoged, Stub-
bekøbing 142
- Worsøe, Eiler, dyrlæge, skovhis-
toriker 62, 158ff, 175, 194
- Wuchters, Abraham, maler 15, 102
- Vuillot, Brice Francois, plantør
154, 159
- Væver, Hans Rasmussen 210f
- Væver, Peder Hansen, Egebjerg 206

Stednavneregister.

I det følgende register er som hovedregel kun medtaget ejerlav, mindre administrative enheder og naturnavne, mens meget hyppigt forekommende stednavne er udeladt. Eksempelvis henvises ikke til navnene Europa, Skandinavien, Danmark, Lolland-Falster, Falster og Nykøbing len/amt. Der henvises endvidere generelt ikke til tabeller, kort og diagrammer dækkende større geografiske områder. Endelig er stednavne i den topografisk ordnede skovfortegnelse (s. 245-261) ikke anført.

- | | |
|---|--|
| Abel Cathrines Stiftelse,
København 15 | Dragsholm amt 31 |
| Abildvigskansen 214, 218 | Dronningens Have 95 |
| Algestrup 51, 86 | Dukkerup 51 |
| Algestrup Skov 98 | Dukkerup Skov 86, 97 |
| Alstrup 62, 70, 196, 228 | Duret 56 |
| Alstrup Sundskov 63, 85 | Egebjerg 145, 206 |
| Antvorskov len 237 | Egebjerg Skov 50, 148 |
| Arnevænget 55 | Egense 74, 221 |
| Askø 12 | Ege-Skolen 55 |
| Bandsbro 95, 209 | Egeskoven 95 |
| Bannerup Rosenlund 50 | Eget 97, 196 |
| Barup 214, 218 | Eget Hegnet 56, 97 |
| Barup Have 177 | Elkenøre 75, 97, 116 |
| Bellinge 16, 195 | enemærkeskovene 62f, 95, 126,
154, 163, 179 |
| Bellinge Have 95, 194 | Eskilstrup 38, 216 |
| Bjerregård 215 | Eskilstrup sogn 42, 65 |
| Bjerremose 98, 138 | Falkerslev 218 |
| Bjørup 166, 190 | Falkerslev sogn 16f, 145, 166 |
| Blekinge 163 | Farnæs 62, 75f, 85 |
| Bogø 12, 137 | Favrholt 85 |
| Borremsen 11 | Fejøl 12 |
| Borreskov 97 | Femøl 12 |
| Brabant, Holland 223 | Fiskebæk 22, 25f, 33, 37, 40,
101, 123, 135, 175, 193 |
| Bragedshuset 112 | Fiskebæk Skov 95, 101 |
| Brarup 22, 25, 33, 37, 53f, 70,
112f, 120, 136 | Fjendstrup 51, 114 |
| Brarup Skov 87, 98 | Fjendstrup Skov 60, 86 |
| Brarup Stubbe 54 | Flattehave 97 |
| Bregninge 150 | Flatøl 30 |
| Bregninge Skov 97 | Folehave 56, 95 |
| Bremerholm, København 106 | Frankrig 90 |
| Bruntofte Kildeskov 45, 97 | Frederiksborg slot 200, 209 |
| Bruntofte Kirkeskov 97 | Frejlev 206 |
| Bruserup 163 | Fræer sogn, Helligum herred 64 |
| Busseby 16, 135 | Fuglsang, Musse herred 14, 17 |
| Bønnet 114 | Gammel Estrup, Sønderhald herred
21 |
| Bønnet Enemærke 95f | Garnevrå 216 |
| Bønnetgård 17, 114 | Gedesby 14f, 54f, 84, 95, 101,
114, 122f, 141, 147, 180,
186, 216, 225 |
| Bøstrup 16, 210, 221 | Gedesby Hejdeskov 55, 218, 225 |
| Bøtøl 11, 19, 76, 123, 129, 189,
209 | Gedesby Skov 84f |
| Bøtøl Nor 10 | Gedesby sogn 17, 120 |
| Dalby 16, 135, 179 | |

- Gedesskov 11, 54f, 82, 84, 88,
 179, 189, 193
 Gedser 10
 Gedsør 10f, 29, 65, 68f, 95,
 111, 121, 123, 134, 163f,
 189
 Gedsør birk 12, 84, 116, 238,
 244
 Guldborg 149, 221
 Guldborgsund 11, 30, 38, 204
 Gundslev 113, 220
 Gundslevmagle 142
 Gundslevmagle Skov 97
 Gåbenne 68, 111, 130, 146, 219
 Hallerup Skov 85, 97, 206f
 Halleruphus 112
 Halskov 24, 68, 122, 134
 Halskov Vænge 57
 Hamborg 17
 Hanneov 60, 62, 96, 98, 111,
 124, 138, 154, 193, 196,
 218
 Hasselø 10, 12, 22, 75f, 150
 Havnsø 164, 214
 Havnsø Nakke 11
 Havreballe Skov, Voer herred
 Hegnet 95, 193f
 Helligum herred 175
 Hesnæs 147
 Hesnæs (skov) 50, 60, 62, 85,
 95, 154, 171, 175, 206, 227
 Holmen, København 205, 208, 211
 Holmens Kirke, København 15
 Holsten 100, 130
 Horbelev 38, 84, 112, 143
 Horbelev sogn 24, 166
 Horet 56
 Horreby 17, 21, 113, 161, 166,
 196, 228, 243
 Horreby Lyng 11, 131f, 189
 Horreby sogn 73, 166
 Hullebæk 166, 190
 Hullebæk Skov 97
 Hyldeholten 79
 Hørsholm slot 14
 Idestrup Skov 97
 Idestrup sogn 193
 Indelukket 53
 Jungshoved 210
 Kallehave 56, 95
 Kalundborg slot 208
 Kalvø 76, 150
 Karleby 147, 196
 Karleby Ris 176
 Karleby sogn 166
 Keldskov Huse 45
 Kippinge 10, 70, 136
 Kippinge sogn 17, 112
 Kippinge Vig 10, 51f
 Kirkeskov 95
 Klodskov 16, 29, 127, 164
 Klodskov (skov) 57, 62, 74ff,
 78, 83f, 97, 111, 148, 171,
 175, 194, 197f, 221
 Kohave 56, 95, 179
 Koldinghus len 237
 Kongeskoven 97
 Korselitse 16ff, 19, 24, 26, 42,
 82, 95, 110f, 123, 129, 164,
 186, 195f, 203
 Korselitse Østerskov 50
 Kraghave 19f, 29, 76, 220
 Kraghave Skov 57
 Kringelborg 97
 Kringelborg Skov 97, 222
 Kristianssø, Fuglse herred 158
 København 4, 14f, 110, 126,
 148f, 161, 168
 Københavns Slot 226
 Københavns Universitet 97
 Langeland 100, 201, 218
 Lillebrænde 51, 86, 182
 Lillebrænde Skov 60, 86, 97
 Lindeskov 76, 95, 180, 193f, 196
 Lindstål 95
 Liselund Skov 51
 Listrup 22, 25, 30, 33, 37, 190,
 196
 Listrup Holt 60, 62
 Lolland 6, 10, 14, 22, 36, 63,
 100, 126, 131, 141, 146,
 148, 163f, 166, 206, 208,
 221, 235, 239
 Lommelev 53, 70, 87, 180
 Lumstrup 95
 Lundby 53f, 70, 87, 145
 Lundby Sønderkov 54
 Lübeck, Tyskland
 Løjevra 95, 194
 Maglebrænde 113, 150, 214
 Maglebrænde sogn 16
 Magleholm 56
 Mariibo kloster 17, 96ff, 113
 Marrebæk 123
 Meelse 139, 150
 Mortenssskov 54
 Moseby 227
 Møn 21
 Nebølle Kohave 221
 Nebøllegård 51
 Nordsjælland 14, 68, 135,
 Norge 135, 141

- Nykøbing 13f, 17f, 22, 38, 74,
 76, 84, 97, 130ff, 134, 146f,
 188, 193, 197f, 218
 Nykøbing hospital 17, 54, 64,
 97, 100, 116, 131, 183,
 222, 237
 Nykøbing slot 9, 11f, 95, 110,
 126f, 132, 141, 147, 158,
 161, 184, 200, 203, 224,
 232
 Næs 10, 75, 188, 211, 213
 Næsbyholm, Tybjerg herred 129
 Nørre Alslev 16, 84, 145, 191,
 218, 221, 225
 Nørre Alslev sogn 16, 177
 Nørre Alslev Storskov 50f, 53,
 62, 97f, 145
 Nørre Alslev Østerskov 94, 97f
 Nørre Grimmelstrup 98
 Nørre herred 12, 25, 29, 86,
 111f, 127, 140, 146, 198,
 239, 244
 Nørre Kirkeby 16, 114, 142, 166
 Nørre Kirkeby Gærderis 97
 Nørre Ladegård 18, 29f, 42, 95,
 112, 129, 162ff, 180, 209
 Nørre Tåstrup 215
 Nørre Tåstrup Lund 57, 98
 Nørre Vedby 84, 111, 113
 Nørre Vedby Skov 51, 53, 87,
 97f, 219
 Nørre Vedby sogn 65, 147
 Nørre Ørslev 124, 138, 193
 Nørre Ørslev Skov 98
 Nørre Ørslev sogn 166, 190
 Odense 162
 Ore 38, 75, 135, 138, 142
 Orebygård 98
 Orehoved 10f, 68, 75f, 188
 Orehoved Skov 148
 Orup Skov 50, 214
 Ovstrup 38, 214
 Ovstrup Skov 98
 Poulskov 97
 Pudtenborg 112
 Rabjerg 21, 142
 Ravnstup (skov) 95
 Ravnsø 191, 221
 Ravnsø Skov 50f
 Ringsted kloster 128
 Risen 95
 Riserup 147
 Roden Skov, Musse herred 141,
 163
 Rosenholm, Øster Lisbjerg herred
 17
- Roskilde 38
 Roskildegårds len 110
 Rostock 34
 Råd 16, 179
 Sildestrup 163
 Sildestrup Skov 163
 Sjælland 41, 171
 Skelby 112, 193, 225
 Skelby sogn 54, 120
 Skerne 191, 216
 Skinderris 97
 Skjoldenæs len 110
 Skjoltrup 68
 Skjoltrup Skov 82, 98
 Skovby 213f
 Skovhuse 51
 Skovvænget 55
 Skærvad, Djurs Nørre herred 21
 Skørringe 16
 Skørringe Hessel 56
 Skørringe Kirkeskov 96
 Skørringe Østerskov 96, 189
 Skørringegård 16f, 19, 29f, 42,
 82, 93, 96, 128f, 162, 164,
 179f, 208
 Skåne 68
 Slagelse 243
 Smålandsfarvandet 52, 150
 Sophie Amalienborg, København
 14, 79, 126
 Sortsø 135, 138f, 141, 164, 213f
 Sortsø Hestehave 84f, 177
 Sorø 243
 Sorø Akademi 17, 226
 Stadager sogn 17
 Stadagergård 54, 95, 114, 148
 Stangerup Skov 86, 97
 Stavreby 123
 Stavreby Skov 95
 Stenkarskansen 149
 Storebælt 107
 Store Holtø 189
 Stovby 163
 Stovby Ø 189
 Stralsund, Tyskland 199
 Stubbekøbing 10, 38, 133, 142,
 147, 188, 210f, 227
 Stubberup 11, 143, 213f
 Stubberup Slettemark 57
 Stødstrup 145
 Sullerup 142
 Sullerup Rud 57
 Sundby 54, 70, 98, 163
 Sundby Skov 196, 216
 Sundskov 50, 60, 62, 75, 79, 85,
 95, 154, 171, 175, 218

Sydsjælland 68, 188
 Systofte 166, 190
 Systofte Skov 97, 148
 Systofte sogn 131, 145
 Sæbygårds amt 31
 Særslev 150, 216
 Særslevholt 95f
 Sønder Alslev 16, 124, 131
 Sønder Alslev Strandskov 85
 Sønder Alslev sogn 193
 Sønder Grimmelstrup 189f
 Sønder herred 12, 29, 62, 112, 131, 135, 198, 244
 Sønder Kirkeby 131, 163, 190
 Sønder Kirkeby Skov 50
 Sønder Kirkeby sogn 16
 Sønder Ladegård 95
 Sønder Tåstrup 75
 Sønder Vedby 142, 166, 228
 Sønder Vedby Have 97
 Sønder Ørslev 214
 Sørup 42, 148
 Sørupgård 19, 147
 Teglskov 95
 Tingsted 74, 112, 197
 Tingsted sogn 15, 19,
 Torkilstrup sogn 15
 Torkilstrupgård 19, 207
 Tromnæs 95
 Truelstrup Skov 97
 Tunderup 196
 Tvedegård 38, 50
 Tvedegårds Skov 84f
 Tåderup 114, 196
 Tåderup Skovfang 97f
 Tåderup Taske 57
 Tårup Skov 97f
 Ulslev 97, 164
 Ulslev Skov 54, 84f, 88, 97
 Vedbysønder, Antvorskov birk 243
 Vejringe 154, 218
 Vestensborg 18
 Vester Flakkebjerg herred 188
 Vester Kippinge 196, 227
 Virket 127, 196, 208, 214
 Virket Have 60, 98, 227
 Virket Holt 57, 60
 Wismar, Tyskland 199
 Voer, Rougsø herred 82
 Vordingborg len 183
 Vught, Holland 223
 Væggerløse 9, 68, 112, 123, 131, 142, 150
 Væggerløse sogn 15, 193, 213
 Vålse 14, 60, 74, 142, 145, 148, 171, 186, 221
 Vålse Nakke 11, 76, 199
 Vålse Resle 56, 74, 171
 Vålse sogn 65, 74, 177
 Vålse Vig 10
 Ønslev 74, 145, 197
 Ønslev Eskebjerg 60, 116
 Ønslev Made 57
 Ønslev sogn 15, 189
 Ørbæk, Djurs Nørre herred 21
 Øster Kippinge 75, 218
 østkystskovene 60, 62, 76, 78, 95
 Øverup 114
 Øverup Have 60, 97, 148
 Åstrup 31, 97, 113, 182
 Åstrup Maglemose 44
 Åstrup sogn 38, 65, 139, 166

